

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2002 рік
Випуск 6

Редакційна колегія:

Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний редактор;
Корновенко С.В. – канд. іст. наук, відповідальний
секретар;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кузьмінський А.І. – професор;
Лях Р.Д. – доктор іст. наук, професор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук.
співробітник;
Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор,
заступник відповідального редактора;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор.

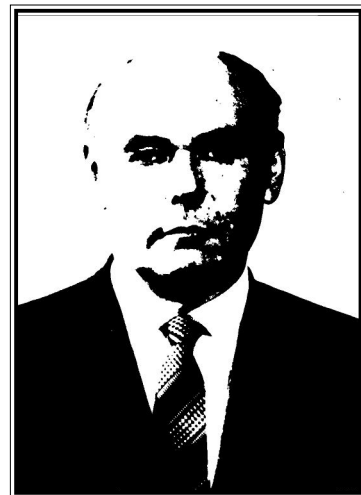
Засновники – Інститут історії України НАН України
Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського державного університету
(протокол №5 від 26.12.2002 року)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників та
Науково-дослідного інституту селянства

ISBN 966-7986-12-8

*Випуск присвячено
пам'яті Романа
Даниловича Ляха*

© Інститут історії України НАН України, 2002
© Черкаський державний університет, 2002
© Автори статей, 2002

ЗМІСТ

Аграрна історія в іменах

Тригуб П.М. Роман Данилович Лях – людина, вчений-історик, патріот	3
Запара М.І. М.Х.Бунге – почесний член Університету Св. Володимира	6
Бабенко Л.Л. Сільські священики як об'єкт радянської репресивної системи (на матеріалах справи Г.П. Ковалевського) ...	8

Проблеми джерелознавства та історіографії аграрної історії України

Гоцуляк В.В. До історії історіографії правового статусу українського селянства пізнього середньовіччя	11
Медалієва О.З. Дискусії навколо питання про займанське землеволодіння у Слобідській Україні в XVII – XVIII ст. у науковому доробку історичного товариства Нестора-Літописця	14
Дровозюк С.І. Словесні форми протесту українського селянства проти сталінського терору в кінці 20-х – на початку 30-х рр.: історіографія проблеми	16

Духовний світ, культура та світогляд селянства

Темченко А.І. Міфологічні пари «вода-молоко», «вогонь-залізо», «сіль-очі» у магічно-обрядовій практиці практиці українців (на матеріалі замовлянь до худоби)	18
Ластовська О.Л. Взаємостосунки селянства і чорного духовенства в Середньому Подніпров'ї (XVII-XX ст.)	22
Дудка Л.Г. Ментальні імперативи селянства Лівобережної Наддніпрянщини періоду революції 1917-1920 рр.	24
Солодка Л.М. Організація і діяльність кіноустанов у 1920-ті – на початку 1930-х років та їх агітаційно-пропагандна роль у процесі становлення радянської ідеології в українському селі	25
Рабенчук О.П. Робсельінспекція як засіб впливу на діяльність культосвітніх закладів на селі (20-ті – початок 30 рр. XX ст.)	28
Моргун В.А. Релігійні аспекти розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні (90-ті роки XX ст.)	30
Киричук Т.Н. Соціалізація української сільської молоді та тенденції її залучення до суспільно-політичних процесів у сучасній Україні	33
Крамарчук Т.Д. Національно-культурне відродження української діаспори Республіки Башкортостан (90-ті рр. XX ст.): особливості, етапи, становлення та специфіка пробудження українства на селі	35

Соціально-економічний розвиток середньовічної України та Української козацької держави XVII – XVIII ст.

Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів	38
Боечко В.Ф. Розв'язання селянського питання Б.Хмельницьким в контексті соціально-економічної політики 1648-1657 рр.	42
Гуржий О.І. Свобода як усвідомлена необхідність буття селянства України середини XVII ст.	44

Аграрні аспекти економічних і політичних трансформацій XIX – початку XX ст.

Десятніков І.В. Умови праці найманих сільськогосподарських робітників на Україні в кінці XIX - на початку XX ст.	48
Дорошенко В.О. Довгострокові кредити в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст.	51
Вовк Ю.І. Зміни в соціально-економічному статусі українських селян під впливом революції 1905-1907 рр. та Столипінської аграрної реформи	52
Реєнт О.П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.)	53
Дудка В.І. Аграрні відносини на Полтавщині в період становлення Української гетьманської держави	56
Мельничук О.А., Кузьмінець Н.П. Політика більшовиків в українському селі у 1919-1920 рр.	60

Українська селянська кооперація

Фареній І.А. До питання про характер розвитку сільськогосподарської кооперації на початку XX століття	62
Волошкевич Г.А. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.)	64

Голодомори XX ст. в Україні

Марочко В.І. Пам'ятати полеглих від голоду	67
Онїшко Т.В., Онїщенко О.В. Добродійність споживчої кооперації у період вітчизняних голодоморів	69
Веселова О.В. Радянські голодомори в Україні 30-х і 40-х років XX століття: до питання порівняльного аналізу	71

Основні проблеми аграрного розвитку України в радянський період

Десятніков О.В. Попит на найману працю у селянських господарствах України в період НЕПу	75
Коляструк О.А. Селянська преса в контексті політики коренізації (20-і рр. XX ст.)	76
Корновенко С.В., Земзюліна Н.І. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/1927 – 1928/1929 господарських років	78
Москальов Б.Г. Курс на будівництво зернофабрик та прискорення формування більшовицької моделі технічної модернізації аграрного сектора наприкінці 1920-х років	81
Тітов О.І. Німецькі сільськогосподарські колонії України в 20-30 рр. XX ст. (соціально-політичний нарис)	84
Якименко М.А. Організація переселення селян на Далекий Схід як метод боротьби радянської влади з аграрним перенаселенням в Україні напередодні голодомору 1932-1933 рр.	88
Рибак І.В. Впорядкування українських післявоєнних сіл (1945-1955 рр.): плани та реальність	89
Романюк І.М. Дискримінаційна політика держави стосовно малих сільських поселень в Україні в 50-ті – на початку 60-х рр. XX ст.	91
Лубко І.М. Роль і місце особистих присадибних господарств у контексті аграрних перетворень М.С.Хрущова (1953-1964 рр.)	93

Екологічні аспекти функціонування АПК сучасної України

Морозов А.Г., Морозова С.А. Енергетичний аналіз сільського господарства Черкаської області (друга половина XX ст.)	97
Морозова С.А. Порівняння Західної і Східної стратегій цивілізаційного розвитку через призму концепції соціоекосистеми	99
Наші автори	101

Аграрна історія в іменах

П.М.Тригуб

РОМАН ДАНИЛОВИЧ ЛЯХ – ЛЮДИНА, ВЧЕНИЙ-ІСТОРИК, ПАТРІОТ

З цією людиною доля звела мене у 1968 році. Саме тоді я, колишній директор Мельниківської середньої школи на Харківщині, став аспірантом кафедри історії СРСР Харківського державного університету ім. О.М.Горького, що став працювати під керівництвом відомого вченого-історика проф. С.М.Королівського. Пам'ятаю, був захист докторської дисертації Г.Й.Чернявського з історії Болгарії, я ще дивувався, що Григорію Йосиповичу тільки 37 років, а він уже майбутній доктор наук (мені в той час було 33 роки, а я робив лише перші кроки в науці). Саме на цьому захисті був присутній і Роман Данилович, який чи то готувався до захисту своєї кандидатської дисертації з історії аграрних відносин на Донеччині, чи то вже захистився.

Крім викладачів історичного факультету, я практично нікого з присутніх на цьому захисті не знав, і раптом до мене підходить надзвичайно симпатичний чоловік і запитує, хто я і звідки. Я розповів, що недавно вступив до аспірантури, а історичний факультет закінчив десять років тому, у 1958 р., працював після цього завучем та директором школи на Донеччині та в Харківській області, а тепер вирішив стати аспірантом.

– О! - вигукнула ця людина. - Я теж 15 років працював на Донеччині директором школи, так що у нас цілком схожі долі. Мене звуть Роман Данилович Лях, я тепер працюю в Донецькому університеті. А яка ж тема Вашої дисертації, хто керівник?

Я розповів, що моїм науковим керівником є Степан Мефодійович Королівський, а тема присвячена радянському державному будівництву в Україні у грудні 1917 - квітні 1918 рр. Обмінялися думками про сучасну школу, згадали про викладачів історичного факультету ХДУ, виявилось, що його науковим керівником був проф. Іван Климентійович Рибалка, якого і він, і я надзвичайно шанували. Я вже зараз не пам'ятаю, чи скріпили ми тоді наше знайомство традиційною чарчиною, можливо, ми побували на банкеті, який давав новоспечений доктор наук, але ця зустріч започаткувала нашу дружбу на 34 роки.

Вдруге ми зустрілися в наступному, 1969 році. Роман Данилович часто приїздив з Донецька до Харкова, як правило, на історичний факультет, і саме там відбулося

наше побачення. Він був у доброму настрої й гуморі, від нього так і пахло енергією:

– Оце так зустріч! Привіт, друже! Як поживаєш?

У нього була цікава манера випитувати всі новини у співбесідника, майже нічого про себе не розповідаючи. А у мене тоді з'явився несподіваний клопіт. Шановний проф. Б.А.Шрамко вирішив скинути на мене, зеленого і недосвідченого аспіранта, керівництво Держинською районною організацією охорони пам'яток історії та культури м. Харкова (мовляв, погляньте, яку довіру ми Вам виявляємо). Хоча це було мені ні до чого, я тоді не наважився відмовитися. Про це я і сказав Романові Даниловичу. Реакція його була однозначна:

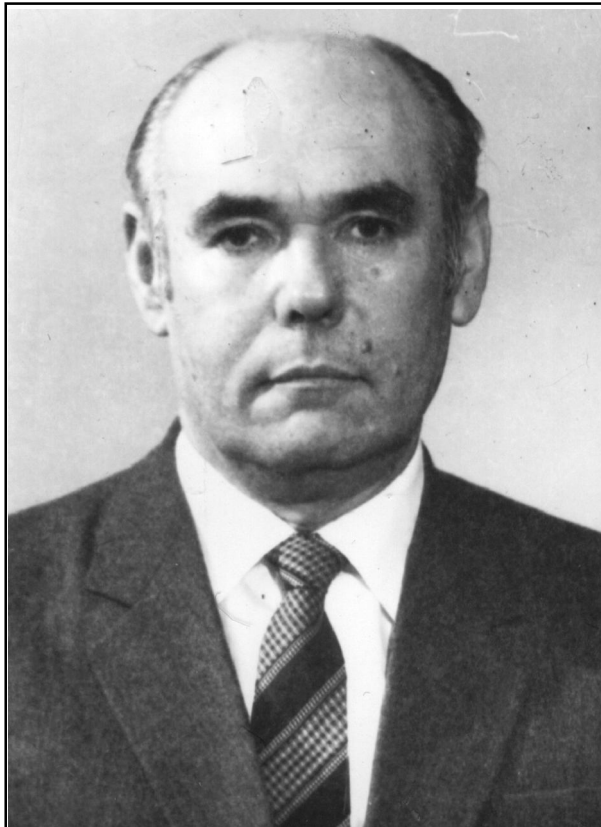
– Навіщо тобі, друже, ці турботи? Головне твоє завдання – написати й захистити дисертацію, а різні обов'язки і партійні доручення тебе не обійдуть: їх буде більш, ніж достатньо. Візьмись за розум і відмовся від цієї халепи.

Я врахував його пораду і відмовився від цієї почесної посади. І надалі під час аспірантури я уникав будь-яких партійних чи громадських доручень, але у 1970-1971 рр. змушений був виконувати обов'язки заступника секретаря партбюро історичного факультету з організаційної роботи, які в основному зводилися до збирання членських внесків та оформлення протоколів партзборів та засідань бюро. Секретар партбюро Петро Іванович Гарчав, який на той час готувався до захисту докторської дисертації, хотів перекласти на мене ще й обов'язок бути присутнім на засіданнях парткому університету, але ні я, ні він на більшості з них не бували, за що й отримали відповідні партій-

ні стягнення.

Перебуваючи в аспірантурі, я багато працював в архівах Харкова, Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона, Дніпропетровська, Запоріжжя, Полтави. В той час Роман Данилович посилено збирав матеріали для докторської дисертації на тему "Аграрні перетворення в Україні у 1917-1923 рр." Оскільки хронологічно наші теми співпадали, то, гортаючи справи, я натрапляв у листах використання прізвище Ляха, а у Державному архіві Полтавської області зустрів і його самого. Пам'ятаю, ділився він своїми думками з приводу кооперування селянства та колективізації:

– Слухай, Петре, в документах, партійних і радянських, все правильно пишуть про землю: вона повинна належати селянам, які самі повинні вирішувати, чи бути їм у колективних господарствах, чи ні. Чому ж на практиці так

Лях Роман Данилович

не було? Чому селяни силоміць стали заганяти в колгоспи? Адже, у Леніна скрізь йдеться тільки про добровільність вступу до них!

І раптом він переходив до справ людських, особистих:

– Слухай, ти помітив, що в Полтаві багато красивих дівчат? І де вони беруться такі гарні? Мабуть, багата Полтавщина на дівочу красу.

Нічого гріха таїти, любив Роман Данилович накинути оком на гарних жінок, і це цілком зрозуміло. Хто з нас, чоловіків, не зверне увагу на вродливу молодицю чи дівчину, щоб помилуватися її станом, обличчям, а то й поспілкуватися, якщо вона до того й розумна та дотепна.

Листувалися ми рідко, вітали один одного зі святами, а зустрічалися в основному на конференціях, семінарах, симпозіумах, переважно у неофіційній обстановці. Він постійно цікавився, як у мене йдуть справи з дисертацією, давав цілком слушні поради, хотів побути на моєму захисті.

Мій захист відбувся 19 травня 1972 року, і я дуже зрадів, коли побачив на ньому Романа Даниловича. Все для мене обійшлося благополучно, хоча досить гострим був виступ І.Л.Шермана, який до того ж задав мені 11 питань. З 17 присутніх членів ради, на якій головував І.К.Рибалка, 15 проголосували “за”. І першим привітав мене Роман Данилович:

– Петре, не зупиняйся на досягнутому, йди вперед. Берися за докторську. У тебе є хист до цієї роботи. Знай, що доктор наук – людина поза критикою.

– Рома, але ж ти теж ще не доктор наук. Як у тебе йдуть справи?

– Я працюю, але є певні складності, – ухилився він від прямої відповіді.

На той час я вже працював у Полтавському державному педагогічному інституті ім. В.Г.Короленка старшим викладачем на кафедрі історії СРСР і УРСР, якою завідував відомий учений-аграрник д.і.н., проф. П.М.Денисовець. Він підтримував моє бажання працювати далі над докторською дисертацією і всіляко допомагав мені в цьому. У Полтавському педінституті я займав посаду декана історичного факультету, доцента кафедри, використовував будь-яку можливість попрацювати в архівах над докторською. Моя тема “Ради України в роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918–1920 рр.)” знайшла схвалення і у Романа Даниловича. Зустрічаючись в архівах, на конференціях, він підказував, де можна знайти той чи інший документальний матеріал, де можна виступити на конференціях, бо в цьому плані він був більш інформований, ніж я.

Саме Роман Данилович надіслав мені запрошення на конференцію, яка мала відбутися у вересні 1982 р. в Донецькому університеті на тему: “XXVI з’їзд КПРС про розвиток соціально-класової структури в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва”. На той час я вже працював у Миколаївському педінституті, після двохрічного перебування на посаді старшого наукового співробітника я підготував текст дисертації, але були проблеми із друкуванням монографії. Під час конференції, коли відбувся виїзд на природу і ми відпочивали у колі друзів і знайомих, Роман Данилович запитав мене:

– Як справи з дисертацією?

– Ніяк. Дисертація готова, але Держкомвидав зарубав монографію. Довелось її депонувати.

Тоді Роман Данилович звернувся до присутнього тут І.К.Рибалки: “Чи можливий захист без монографії?”, на що той відповів, що потрібно подивитися список публікацій. Захист же його докторської дисертації відбувся у Харкові в жовтні 1982 року, на якому мені, на жаль, не довелося побути. Проте, автореферат і монографію про

аграрні перетворення в Україні у 1917–1923 рр. з дарчим надписом зберігаю у своїй домашній бібліотеці.

Працюючи зав. кафедри історії СРСР і УРСР Миколаївського педінституту, я брав участь у підготовці й проведенні у Миколаєві Всеукраїнських конференцій з біографій пролетарських революціонерів (1988), з історичного краєзнавства (1989), з історії національно-визвольного руху в Україні (1992). На кожній із них був і виступав Р.Д.Лях. Його виступи були пронизані турботою про долю України, правдивого висвітлення її історії. Тут ми зустрічалися у неформальній обстановці у мене вдома чи у готелі “Миколаїв”, де він, як правило, зупинявся. Дуже подобались йому вареники зі сметаною, якими пригощала моя дружина, полюблив він і українські пісні, які ми співали у супроводі баяна: “Туман яром, туман долиною”, “Їхали козаки із Дону додому”, “Розпрямуйте, хлопці, коні” та багато інших пісень. Дуже любив він сауну. Пам’ятаю, після засідань IV Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства (жовтень 1989 р.), яка відбувалася у Миколаєві, ми організували виїзд окремих учасників її на чолі з академіком П.Т.Броньком до мисливського будиночка у селі Христофорівна Баштанського району, над Інгулом, де була приготовлена дружня вечеря. Там він з великим задоволенням знімав втому сауною і купанням у холодній воді Інгулу.

У Романа Даниловича на той час було вже чимало аспірантів, його учнів, створювалася наукова школа аграрників під його керівництвом. Обов’язково він надсилав мені автореферати їхніх дисертацій, просив зробити відгуки, що я й робив з великим задоволенням.

Більш активним стало наше спілкування, коли Р.Д.Лях запросив мене увійти до складу спеціалізованої ради по захисту кандидатських дисертацій, яка почала діяти з 21 червня 1994 р. (я був доктором наук з 1989 р.). З того першого складу в раді зараз лишилося небагато: Г.П.Єрхов, Ю.Г.Біловол, О.В.Крапівін, З.Г.Лихолобова, В.І.Кравченко, В.О.Пірко. З іногородніх до складу ради були запрошені Г.Й.Чернявський і я. Однак Чернявський жодного разу не був присутнім на засіданні ради, я ж приїздив регулярно. Роман Данилович став першим головою ради. Характерним був його стиль роботи: неквапливий, розважливий, до здобувачів він ставився надзвичайно доброзичливо, керував роботою багатьох аспірантів, але не дуже полюблив доскіпливо читати їх роботи і частенько цю справу доручав мені, прохаючи якомога вимогливіше поставитись до їхніх творінь, а для цього він пропонував мені виступити опонентом.

Спілкуючись з Романом Даниловичем під час захистів, я спостерігав розвиток його поглядів на українську історію взагалі і на окремі питання зокрема. Не з усіма положеннями я погоджувався, але мені imponувала його гаряча любов до своєї Батьківщини, він виступив як справжній патріот України. Тому він разом з дочкою Надією написав підручник з вітчизняної історії для учнів сьомого класу, різко засуджував політику русифікації в Україні, виступав за утвердження української мови у різних сферах життя України, засуджував тоталітарний режим в СРСР. Він висловлював думку, що в Україні не було громадянської війни, а була лише інтервенція Радянської Росії, у розв’язанні Другої світової війни винним був, головним чином, Радянський Союз та його керівництво, яке радянсько-німецькою угодою 1939 року розв’язало руки Гітлеру та ін. Історичні погляди Р.Д.Ляха вимагають окремого дослідження, може, навіть на рівні кандидатської дисертації. Він любив свій рідний край – Донецчину – багато писав і говорив про неї.

Але особливо турбував його стан історичної освіти у вищих навчальних закладах. Він вважав, що історії України приділяють малу увагу, керівництво Міносвіти свідомо ігнорує цей предмет. Пам’ятаю, він давав мені

читати свого листа до академіка В.А.Смолія, в якому ставив питання про поліпшення викладання історії України. Роман Данилович зазначав, що для успішного вивчення цієї дисципліни в масштабах держави зроблено чимало. Історія України викладається в усіх навчальних закладах. Створені відповідні кафедри, видані підручники, розгорнута аспірантура, докторантура. Відкриті ради по захисту дисертацій, ведеться перепідготовка вчителів.

Однак, за останні кілька років намітилася тенденція наступу на історію України. У ВНЗх погіршуються позиції цієї державницької дисципліни. Це виявилось, перш за все, у скороченні аудиторного часу на вивчення вітчизняної історії. В свій час керівництвом Міносвіти було рекомендовано виділити на цю дисципліну для неісторичних факультетів і спеціальностей 108-144 години. Однак, надалі у багатьох ВНЗ кількість годин була скорочена до непристойності: до 42-х, в т.ч. на лекції - до 28 годин. Створюється враження цілеспрямованого вилучення курсу історії України з ВНЗ, організатором якого є Міносвіти. Його працівники свій курс на витіснення цього предмета пояснюють тим, що оскільки ця дисципліна вивчалася нинішніми студентами у школі, то у вищому навчальному закладі повторювати її не варто. Безпідставність такої позиції для багатьох очевидна.

Роман Данилович підкреслював, що є потреба викласти ряд пропозицій, спрямованих на поліпшення вивчення історії України у ВНЗ. Необхідно офіційно визнати історію України державницькою дисципліною, в системі Міносвіти створити структуру по безпосередньому керівництву вивченням історії України в навчальних закладах (можливо, управління суспільних наук або історії України). В областях, містах на базі однієї з кафедр історії України доцільно організувати опорні кафедри, на які покласти координацію роботи по удосконаленню вивчення вітчизняної історії. На гуманітарних факультетах вузів - філологічних, юридичних, культури та ін. - передбачити у навчальних планах виділення не менше чотирьох тижневих годин у першому й другому семестрах, всього 144 аудиторні години (лекційні та семінарські), а на природничих, сільськогосподарських, технічних та інших - по 3 години в той же час, всього 108 аудиторних годин (лекційних та семінарських).

Бажано посилити контакти з Інститутом історії України НАН України в галузі наукового опрацювання вітчизняної історії, принаймні раз на рік проводити зібрання завідувачів кафедр, фахівців для розгляду стану вивчення історії України, завершити видання і перевидання підручників, створення програм окремо для гуманітарних спеціальностей, технічних, природничих та ін. Виконання програм має бути державним замовленням. Необхідно розробити систему контролю над дотриманням їх змісту. Передбачити перепідготовку та атестацію кафедр і вузівських викладачів історії України, запровадити обов'язковий вступний іспит з цієї дисципліни для абітурієнтів гуманітарних, педагогічних, правових спеціальностей, для вступників до аспірантури з усіх спеціальностей і кандидатський іспит для аспірантів.

Р.Д.Лях пропонував, щоб річне навантаження викладача історії України становило не більше навантаження викладача спеціальних дисциплін, оскільки більшу частину його складають аудиторні години. Для ідейно-патріотичного виховання слід розробити відповідну програму: безідейного навчання не повинно бути. При цьому основну увагу звернути на забезпечення поваги до державної символіки України, вивчення діяльності видатних діячів минулого, які можуть бути зразком для юнацтва.

Слід використовувати всі можливості для популяризації серед населення минулого України шляхом виступів провідних фахівців по радіо, телебаченню, публікації статей у пресі. Потребує уважного вивчення і намір Міністерства освіти запровадити бакалаврат і для підготовки вчителів історії (це Роман Данилович говорив у 1998 році), що приведе до погіршення підготовки основної їх маси внаслідок скорочення часу на навчання. Щось подібне - дворічні вчительські інститути - вже було. Дійсно, вони дали можливість в стислі терміни підготувати велику кількість вчителів, яких довелося потім довго доучувати. Але це було в довоєнні та повоєнні роки, суспільна потреба в цих закладах була зрозуміла, а от навіщо зараз повторюватися? Для підготовки фахівців фундаментальних наук скорочення часу навчання неприпустиме, п'ятирічний термін підготовки вчителів-істориків необхідно зберегти.

Впровадження цих заходів, на думку Романа Даниловича, дозволить поліпшити стан вивчення історії України у вищих навчальних закладах, підняти на новий щабель рівень виховної роботи серед студентів. З цими пропозиціями Р.Д.Лях неодноразово звертався у різні інстанції, його ввічливо слухали, але реальних наслідків, на жаль, не було.

Роман Данилович був великим оптимістом, говорив: "Я проживу до 80 років", незважаючи на свою огрядність, рухався досить швидко, любив займатися водними процедурами, використовуючи для цього будь-яку можливість, регулярно відвідував плавбасейн Донецького університету, при нагоді й мене запрошував розім'ятися за допомогою плавання. Пригадую, наукову конференцію у Сімферополі-Алушті, яку проводив Кримський факультет Університету внутрішніх справ України у травні 1999 року, в якій брав участь і я разом із завідувачем кафедри фізичного виховання нашого вузу канд. пед. наук, доц. Н.Ю.Довгань. Випала незвична для південного берегу Криму цього часу дощова і прохолодна погода, ми розраховували купатися, але сонечко показувалося рідко. Температура води біля Алушти не перевищувала +14°, ми не наважувалися навіть роздягтися до купальників, а Роман Данилович відкрив купальний сезон для себе і не побоявся освіжитися у цій досить прохолодній воді.

Для нього було властиве почуття гумору, прагнення подолати всі можливі перешкоди, він підтримував нові, свіжі ідеї. Коли визнаний лідер краєзнавчого руху в Україні акад. П.Т.Трощко попросив нас, керівників обласних відділень Всеукраїнської спілки краєзнавців, дати свої пропозиції щодо поліпшення її роботи, то Роман Данилович запропонував підтримати краєзнавчий рух на державному рівні, встановити щорічне професійне свято краєзнавця, запровадити обов'язкові курси з історичного краєзнавства в усіх вищих навчальних закладах, відшукати й показати суспільству невідомі чи забуті імена й події.

Роман Данилович брав активну участь в засіданнях аграрного симпозиуму, який систематично проводить відомий черкаський історик, д.і.н., проф. А.Г.Морозов (ми з ним були на цьому симпозиумі у травні 2001 року), а останньою конференцією, в якій він брав участь, мабуть, була Всеукраїнська краєзнавча конференція у Донецьку у вересні 2001 р. Ми продовжували зустрічатися на засіданнях спеціалізованої ради (а також до і після них). Востаннє я зустрівся з ним, живим Ляхом, 15 лютого 2002 р. на черговому захисті. А через місяць, 14 березня його не стало. Не стало видатного історика, патріота, Людини з великої літери, але пам'ять про нього залишиться назавжди серед нас, живих.

М.І.Запара

М.Х.БУНГЕ – ПОЧЕСНИЙ ЧЛЕН УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА

Університет Св. Володимира постав у Києві внаслідок офіційної політики російського імператорського уряду, впроваджуваної в Україні після польського повстання 1830-1831 рр. Хоча ідея відкриття університету в Києві задокументована ще у середині XVII ст. (Гадяцький трактат), але для її реалізації знадобилось майже два століття. З царської волі Миколи I наказ про заснування Університету Св. Володимира був підписаний восени 1833 року, а вже 15 липня 1834 року відбулося його урочисте відкриття. Себто, процес формування університету, як незалежного освітнього навчального наукового і культурного центру з певним укладом і традиціями, який у Європі тривав десятиріччями і сторіччями, для Київського університету зводився до мінімуму. За таких умов виникала настійна необхідність у формуванні власних традицій, котрі б стверджували новостворений університет як науковий і освітній заклад відповідного рівня, наближали до європейських стандартів, створювали умови для міжуніверситетських зв'язків.

Одним із атрибутів, покликаних забезпечити Університет Св. Володимира підтримкою державних та громадських діячів, ствердити його престиж авторитетом відомих науковців, слугував інститут почесних членів та докторів. Офіційний початок його існуванню було покладено першим статутом Університету Св. Володимира від 25 грудня 1833 року [1, 16]. Фактично ж, перші почесні члени були обрані навесні 1834 року, а дипломи їм вручили під час офіційного відкриття Університету Св. Володимира 15 липня 1834 року. За перше п'ятидесятиріччя існування закладу кількість почесних членів зросла до декількох десятків осіб. Поряд з відомими державними та церковними діячами, вченими і літераторами до їх числа увійшли професори і ректори Київського університету: М.О. Максимович, К.О. Неволін, Р.Е. Траутфеттер, М.Д. Іванішев та М.Х. Бунге. Всі вони були відомими фахівцями з певних наукових дисциплін, а Микола Християнович Бунге реалізував свої блискучі знання також і на державній службі. З його ім'ям пов'язана ціла епоха в розвитку російських фінансів зокрема і економіки в цілому. Шлях до вершин чиновницької ієрархії він розпочинав у Ніжині та Києві [2].

Майбутній правознавець і економіст народився 11 листопада (тут і далі дати за ст. ст.) 1823 року в Києві у сім'ї лікаря, доктора медицини Християна Георга Бунге (1773-1853), вихідця із Східної Пруссії [3]. Батько Миколи Християновича служив у київському військовому госпіталі, духовній академії та інших навчальних закладах і, як свідчив Є.Е. Картавцов, "оставил по себе отличную память и как человек, и как искусный врач, особенно по детским болезням" [4, 18]. Дитячі та юнацькі роки Миколи промайнули вдома під наглядом матері – Катерини Миколаївни, теплі почуття і синівську любов до якої він зберіг до її смерті у 1877 році.

У дитинстві Бунге отримав ґрунтовну домашню освіту. Вже тоді він "обладал высокой работоспособностью, великолепной памятью и блестящим знанием нескольких иностранных языков" [5, 184]. У 1836 році розпочав навчання у І-ій Київській гімназії, де невдовзі став одним з найкращих учнів. Підтвердженням його успіхів у освоєнні предметів була золота медаль, вручена у 1841 році по закінченні гімназії [6, 313].

Наступним кроком освітніх студій Миколи Християновича було навчання у 1841-1845 роках на юридичному факультеті Університету Св. Володимира. Закінчивши

університет у 1845 році дійсним студентом, того ж року він подав кандидатську дисертацію і був затверджений у ступені кандидата законодавства [7, 74-84].

3 жовтня 1845 р. молодий випускник університету розпочав педагогічну діяльність на посаді викладача законів казенного управління у Ніжинському ліцеї кн. Безбородька. Після здачі магістерських екзаменів і захисту дисертації "Исследование начал торгового законодательства Петра Великого" [8, 1-30] Бунге затвердили 19 грудня 1847 року в ступені магістра державного права і призначили професором ліцею [9, 233-239]. Під час роботи в Ніжині Микола Християнович зблизився з передовими людьми, що проживали в місті [10, 16-25]. Він став "душой и главой кружка, горячо сочувствовавшего проповеди Грановского и Белинского, – кружка, не скрывавшего отрицательное отношение свое к тогдашним язвам русского общества – крепостному праву и взяточничеству и – искавшего идеалов на Западе" [4, 20].

У 1850 році вченого перевели до Києва і 31 жовтня призначили в. о. ад'юнкта Університету Св. Володимира по кафедрі політичної економії і статистики. Наступні 30 років життя Миколи Християновича були пов'язані саме з цим навчальним закладом. Невдовзі після переходу до Києва він захистив дисертацію "Теория кредита" і 16 червня 1852 року був удостоєний ступеня доктора політичних наук. Через п'ять місяців Рада Університету надала Бунге звання екстраординарного професора по кафедрі політичної економії і статистики, згодом – по кафедрі поліцейного права. З 1853 року Микола Християнович також викладав географію в Київському інституті шляхетних дівчат [7, 77].

Лекції Бунге з політекономії на історико-філологічному факультеті із задоволенням відвідували студенти інших факультетів і перш за все юридичного. Студент тих років, а згодом професор Університету Св. Володимира О.В. Рома-нович-Славянський згадував із яким задоволенням і бажанням він слухав лекції Миколи Християновича, оскільки "в этих лекциях светилось так много любви к науке и веры в нее, так много доброжелательства к своей аудитории, что для меня, после казенных и формальных лекций юридического факультета, они были очень привлекательны" [11, 170]. Як професор, Бунге "очень заботился о том, чтобы заставлять студентов заниматься как следует" [12, 262]. Студенти вважали його вимогливим і на екзамен до професора йти побоювались. Микола Християнович дійсно недолюбливав незадовільно підготовлених студентів, але якщо він бачив, що студент серйозно працює над якою-небудь проблемою, то останній міг бути впевненим, що Бунге не лише "не срещет его сам, но еще поддержит его перед факультетом" [12, 261-262]. Стриманість і замкнутість Миколи Християновича створювали враження сухої, педантичної і маловразливої людини. Через це він ніколи не користувався занадто гарячими симпатіями серед студентів, але між ними не було жодного, хто б його не поважав.

У 50-60-х роках XIX ст. Бунге входив до Комісії з опису губерній Київського округу: спочатку як секретар (1852-1854), а згодом як віце-голова (1859-1863). Наприкінці 50-х років XIX ст. київського професора викликали до С.-Петербургу, де в період з травня 1859 по жовтень 1860 рр. він був членом Редакційних комісій із селянського питання, входив до фінансової комісії "для приискания оснований и способов окончательного разрешения крестьянского вопроса посредством выкупа наделов при содействии правительства" [13, 99]. Водночас, влітку 1859 року Микола Християнович був задіяний у засіданнях Комісії з обговорення способів поліпшення діяльності банківської і грошової системи Російської імперії. У грудні 1861 року Бунге призначили членом особливої комісії з розробки положень нового університетського статуту,

створеної при Міністерстві народної освіти. Як член комісії він немало посприяв лібералізації університетського життя, а його зауваження поряд з пропозиціями інших членів комісії лягли в основу статей університетського статуту, затвердженого 18 червня 1863 року. Робота в комісіях з реформування системи державного управління у С.-Петербурзі стала важливим етапом в житті вченого. Він працював поряд з найпрогресивнішими діячами епохи великих реформ: М.О. Мілютіним, К.Д. Кавелінім, М.Х. Рейтерном та ін., що впливало на формування його поглядів. Відданість ідеям та постулатам того часу Бунге зберіг до кінця життя [14, 759-768].

50-ті – початок 60-х років XIX ст. були періодом активної участі Миколи Християновича у вирішенні не лише загальнодержавних питань. Саме в ці роки він очолював Університет Св. Володимира, перебуваючи на посаді ректора. Ще в сер. 50-х років XIX ст. Бунге зблизився з двома ліберально налаштованими професорами Університету Св. Володимира: П.В. Павловим та В.Я. Шульгіним. Навколо цього гуртка групувались інші викладачі, що поділяли погляди “прогресивної партії”. Неформальним її лідером став М.Х. Бунге. Прихильно до діяльності та поглядів Миколи Християновича з колегами ставився відомий медик і педагог М.І. Пирогов – попечитель Київського учбового округу з 1858 року. Завдяки його протекції і підтримці Бунге у 1859 році призначили ректором університету.

З початку 60-х рр. XIX ст. ситуація у Київському університеті ускладнилася. Серед польських студентів поширювались радикальні настрої, викликані загальним піднесенням польського визвольного руху 1860-1863 р.р. Бунге, як ректор, змушений був відповідно реагувати на студентські заворушення і не допускати зростання напруження і хвилювань у студентському середовищі. Його становище було складним і через відсутність підтримки з боку колег: П.В. Павлова перевели до С.-Петербурга, а В.Я. Шульгін залишив університет. До того ж, навесні 1861 року пішов у відставку попечитель М.І. Пирогов. У грудні 1862 року Бунге не переобрали на новий термін і він залишив посаду ректора [15, 17].

Необрання Миколи Християновича ректором аж ніяк не свідчило про відсутність у нього авторитету серед колег та вміння керувати колективом. На той час в Раді Університету відбувалася боротьба двох партій [16] і відверте їх протистояння зумовлювало прийняття деяких, не завжди корисних для університету, рішень [17, 36-57]. Відставка Бунге з ректорства також не давала підстав для сумнівів у його професійній придатності. Кращою оцінкою професіоналізму професора було запрошення його прочитати курс лекцій з фінансового права спадкоємцю престолу – царевичу Миколі Олександровичу [7, 80], що Бунге здійснював у період з жовтня 1863 по червень 1864 рр. Професор сподобався імператорській родині, Микола Християнович також завжди із приємністю згадував молодого спадкоємця престолу, котрий через невиліковну хворобу передчасно пішов з життя.

Кінець 60-х – 70-ті роки позаминулого століття були, за словами Є.Е. Картавцова, періодом “наиболее скромной, малозаметной для публики, но тем не менее весьма плодотворной деятельности Николая Християновича” [4, 23]. Він продовжував професорську діяльність в Університеті Св. Володимира, де з лютого 1869 р. обіймав кафедру поліційного права (лекції з цього предмету читав ще з 1865 р.). Про ці лекції згадував один із студентів: “Профессор Бунге излагал нам, юристам 3 курса, курс полицейского права и статистики. Курсу полицейского права в тесном смысле предшествовало, обыкновенно, изложение истории политико-экономических учений. Лекции по этому предмету в устном пересказе профессора были замечательно интересны и глубоко содержа-

тельны. Не обременяя нашей памяти и не ослабляя внимания излишними цитатами трактуемых авторов учений, лектор в удивительно сжатой и ясной лекции умел вложить всю суть данного учения” [18, 209]. На початку 1867 р. Бунге обрали деканом юридичного факультету, але вже з 1 липня звільнили з цієї посади. Вчений був представником Київського університету на урочистостях з нагоди 50-річного ювілею С.-Петербурзького університету у січні-лютому 1869 року. Микола Християнович передав вітальну адресу колегам із С.-Петербурзького університету і вручив дипломи почесних членів чотирьох професорам того ж університету: І.І. Срезневському, П.Г. Редькіну, П.Л. Чебишеву та О.М. Бутлерову [19]. По вислужі законодавчо визначеного терміну служби по учбовому відомству він переобирався на нове п’ятиріччя, а 15 травня 1876 р. був затверджений у званні заслуженого професора [7, 80].

Двічі протягом 70-х років Бунге обирали ректором університету: 1871-1875 та 1878-1880 р.р. Студенти поважали свого ректора, хоча “нельзя сказать, что масса молодежи любила Николая Християновича”. У нарисі Є.Е. Картавцова, присвяченому М.Х. Бунге, пояснювалось ставлення студентів до Бунге – ректора: “Молодежь знала, что этот ректор всегда выслушает, наставит, направит и поможет; знала, что дав обещание, он всегда его исполнит, что он всегда заступится и всякому поможет в трудную минуту. На репутации его не было ни малейшего пятнышка, и в то же время знали [...], что он к администрации не льнет, никогда к начальству без действительной надобности не забегает и обращается к нему только тогда, когда это необходимо для университета или того или другого студента, или же когда сама администрация ищет советов его” [4, 27].

Вчений працював і в сфері практичного вирішення економічних питань [20]. З 1862 року він перебував на посаді управляючого Київською конторою Державного банку і зумів досягти прибутковості контори, котра перед тим постійно мала збитки. З ініціативи Бунге у Києві були засновані Товариство взаємного кредиту, комерційний банк та інші кредитні установи. Після введення у Києві міського самоуправління Миколу Християновича обрали гласним міської Думи, він головував у фінансових комісіях Думи, беручи участь у вирішенні господарських проблем міста.

У березні 1880 року Микола Християнович залишив посаду ректора Університету Св. Володимира і погодився на переїзд до С.-Петербурга, для роботи у Міністерстві фінансів. Віддаючи належне плідній педагогічній і науковій діяльності вченого, професори юридичного факультету на засіданні 7 травня 1880 року одностайно вирішили “... ходатайствовать о возведении Профессора Н.Х. Бунге в звание Почетного Члена Университета Св. Владимира” [21, 1]. Декан юридичного факультету В.Г. Демченко передав відповідну резолюцію на розгляд Ради Університету. Вже наступного дня 8 травня Рада вислухала подання юридичного факультету і обрала Бунге почесним членом. За університетським статутом 1863 року, право затвердження у почесних ступенях і званнях належало попечителю округу. Саме до нього звернулася Рада Університету із запискою від 12 травня за № 573, де повідомлялося про обрання Миколи Християновича почесним членом і Рада просила попечителя: “... об утверждении Н.Х. Бунге в упомянутом звании на основании § 42 Лит. Б. п. 4 Устава У[ниверсите]тов” [21, 23в.]. Відповідь від попечителя С.П. Голубцова не заборилася, вже 17 травня з його канцелярії вийшов лист за № 5459 з повідомленням про затвердження Бунге почесним членом. Лист попечителя Рада вислухала на засіданні 23 травня і визначила: “выдать Г. Профессору Н.Х. Бунге диплом на звание Почетного члена Универ-

ситета Св. Володимира” [21, 3]. Диплом № 644 від 24 травня 1880 року і лист ректора № 690 від 3 червня були надіслані Миколі Християновичу. У справі Ради Університету про обрання М.Х. Бунге почесним членом не залишилося відповіді вченого на цю подію. Вочевидь, професор в усній формі подякував колегам за виявлену повагу до його діяльності в Київському університеті на одному із засідань ради.

Обрання Миколи Християновича почесним членом Університету Св. Володимира було логічним підсумком його діяльності в університеті. Почесне членство Бунге — це оцінка його як професора і ректора, це своєрідна подяка за тридцять років, відданих університету, це вшанування колегами його принципів і чесності, відданості передовим ідеям науки. Вже 1 липня 1880 р. Бунге призначили товаришем міністра фінансів і він виїхав до С.-Петербургу. Розпочався наступний період його життя, в якості одного з найвищих сановників Російської імперії.

1. Устав Університета Св. Володимира 25 декабря 1833 г. // *З іменем Святого Володимира*. У 2 кн. Кн. 1. / Упоряд. В.Короткий, В.Ульяновський. — К., 1994.
2. Див.: Калінцева О.Ю., Калінцев Ю.О. *Життя і діяльність Миколи Християновича Бунге в Україні*. — К., 1998.; Степанов В.А. *Н.Х.Бунге: судба реформатора*. — М., 1998.
3. Повнішу інформацію про сім'ю Бунге див.: Ф.В. Кіев в 1787 г. и дед покойного М.Х.Бунге // *Киевская старина*. — 1895. — Т.50. — №9.; Бунге Н.А. *Исторические сведения о семье Бунге в России*. — К., 1901.
4. Картавцов Е.Э. Николай Христианович Бунге. *Биографический очерк* // *Вестник Европы*. — 1897. — Т. 185. — № 3.
5. Степанов В.А. Николай Христианович Бунге // *Российские реформаторы (XIX — начало XX в.)* / Сост. и отв. ред. А.П.Корелин. — М., 1995.
6. Столетие Киевской первой гимназии (1809—1811—1911 гг.). — Т.1. — К., 1911.
7. *Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834-1884)*. — К., 1884.
8. Вклад дисертації друкувався: Бунге Н.Х. *Исследования начал торгового законодательства Петра Великого* // *Отечественные записки*. — 1850. — Т.68. — №1. — Отд.2.
9. *Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородько*. — СПб., 1881.
10. Самойленко А.Г. *Нежинский период деятельности Н.Х.Бунге (1845-1850)* // *Література та культура Полісся*. — Вип.4. — Ніжин, 1994.
11. Романович-Славатинський О. *Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках* // *З іменем Святого Володимира*. — Кн.1.
12. Авсеєнко В. *Уривки із спогадів про університет кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст.* // Там само.
13. Шилов Д.Н. *Государственные деятели Российской империи*. — СПб., 2001.
14. Джаншиев Г.А. *Эпоха великих реформ*. — М., 1896.
15. *Державний архів м. Києва (далі — ДАК)*. — Ф.16. — Оп.465. — Спр.4757.
16. Модестов В.И. *В Казани и Кіеве (1867-1877) (Отрывок из воспоминаний)* // *Исторический вестник*. — 1885. — Т.22. — №11-12.
17. *Історія Київського університету*. — К., 1959.
18. Чеважевський В. *Із прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870-1875 г.)* // *З іменем Святого Володимира*. — Кн. 2.
19. ДАК. — Ф.16. — Оп.307.
20. Див.: Кованько П.Л. *Главнейшие реформы, проведенные Н.Х.Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге, как министра финансов (1881-1887 гг.)*. — К., 1901; *Русские экономисты (XIX — начало XX века)* / Ред. Л.А.Зубченко, Л.И.Зайцева. — М., 1998.
21. ДАК. — Ф. 16. — Оп. 319. — Спр. 86.

Надійшла до редакції 18.11.02 р.

Л.А.Бабенко

СІЛЬСЬКІ СВЯЩЕННИКИ ЯК ОБ'ЄКТ РАДЯНСЬКОЇ РЕПРЕСИВНОЇ СИСТЕМИ 20-30-х рр. XX ст. (НА МАТЕРІАЛАХ СПРАВИ Г.П.КОВАЛЕВСЬКОГО)

Більшовизм завжди розглядав релігію як небезпечного конкурента у боротьбі за вплив на маси, тому в трактуванні більшовицької теорії вона виступала як реакційна ідеологія. Закономірним виглядає той факт, що з перших днів існування радянська держава створювала правову базу для боротьби з релігією. Початок було покладено декретом “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, згідно якого церква не мала права на власність, отримувати субсидії та проводити навчання в державних і приватних школах. Аналогічний акт прийняв Тимчасовий робітничо — селянський уряд України 22 січня 1919 р. Духовенство розглядалося як ворог радянської влади, що прагне її повалення, тому репресії проти нього вважалися цілком виправданими.

Сучасні дослідники вважають, що справжній механізм політики державної влади щодо представників релігії формувалася у закритих стінах ДПУ, адмінвідділів НКВС. Співробітники секретних підрозділів займалися “духовенством і церковниками всіх течій”, створили систему спеціального обліку духовних осіб та сектантів. Як привід до здійснення репресивної політики в їх середовищі влада та її надійний інструмент — органи ВЧК — ДПУ — використовували будь-які дії, що підпадали під визначення “контрреволюційних, антирадянських”.

У кінці 20-х років XX століття сталінське керівництво зіткнулося з кризою хлібозаготівель, що дало привід повернутися до продрозверстки та розпочати масову колективізацію. Це потребувало жорсткого тотального контролю за суспільними настроями. Священників, які мали широкі можливості для впливу на віруючих з церковної кафедри, влада почала звинувачувати в контрреволюційній агітації, “зриві заходів радянської влади на селі” [1, 116-117]. Враховуючи, що ДПУ ще в 1924 р. видало розпорядження про заведення справ на всіх “прихованих” ворогів радянської влади, якими вважалися і релігійні діячі [2, 307], стає зрозумілим підґрунтя того шквалу репресій, який обрушився на сільських священників.

Одним із жертв став Георгій Павлович Ковалевський — священник села Бобрівник Зінківського повіту на Полтавщині. У долі цієї людини, все життя якої від народження у 1869 р. було пов'язане з рідним краєм, яскраво віддзеркалюється сутність більшовицької антирелігійної політики, спрямованої на знищення свободи совісті в Україні. Формування світоглядних засад, вибір майбутньої діяльності, навчання у Полтавській духовній семінарії проходили під впливом батька — місцевого священника. Атмосфера села та повсякденне спілкування з віруючою паствою обумовили глибоку переконаність у природності права володіння землею, виховали почуття господарського ставлення до землі як годувальниці.

Що ж стало приводом до пильної зацікавленості особою Ковалевського з боку органів ДПУ? Як показують матеріали слідчої справи, ще в перші роки радянської влади сільський священнослужитель не приховував антипатії до методів більшовицького червоного терору. Його глибоко схвилювали масові арешти служителів культу, що поділяли відмову патріарха Тихона визнати радянську владу богоугодною. Так, широкого розголосу набув

арешт полтавського єпископа Василя Зеленцова, який під час виголошення проповідей закликав населення не підтримувати більшовиків „як ворогів Євангелія” [3, 39].

Ще в березні 1919 р. отець Георгій, як голова повітової Церковної Ради, звернувся до приходів і церковних старост Зінківського повіту з проханням „сприйняти близько до серця гірку долю сімей заарештованих, з співчуттям поставитись до починання повітової Церковної Ради і зробити по можливості щедрі пожертвування для надання допомоги сім'ям заарештованих” [4]. У справі знаходиться цікавий документ – „Підписаний лист приходів церков 2-го округу Зінківського повіту для збору пожертвувань на користь сімей осіб з духовенства повіту, заарештованих і посаджених в тюрму”, – з якого видно, що загальна сума пожертвувань склала 282 крб. Крім того, надходила й натуральна допомога, зокрема священник О. Мільчевський надав мішок жита та мішок пшениці.

Такі кроки не забувалися й не пробачалися радянською владою. Вона вичікувала зручний момент, який актуалізувався черговою політичною кампанією. Для Г.П. Ковалевського цей момент настав улітку 1927 р. В постанові про його арешт від 27 червня 1927 р. Зазначається, що отець Георгій „намагався організувати куркульські угруповання для активної протидії заходам радянської влади” [5, 1]. На час арешту Зінківського священнослужителя, людини, на перший погляд, малопомітної в масштабах республіки, але високо авторитетної серед своїх прихожан, чітко окреслюється тенденція держорганів створювати в суспільстві ілюзію загрози існуванню радянській владі. В умовах зміни більшовиками політичного курсу на селі та перших його невдач через гучні кримінальні справи насаджувалася думка про змикання реакційного духовенства і противників перетворень на селі – куркулів. На кінець 20-х років подібна практика ДПУ „викривати контрреволюційні групи церковників” або, враховуючи їх авторитет, „призначати” керівниками таких організацій стала чітко окресленою тенденцією [6].

Обшук, здійснений у будинку Г.П. Ковалевського, дав слідству важливі і неспростовні, з його точки зору, докази провини заарештованого. Звинувачення будувалися на знайдених „контрреволюційній чорносотенній літературі” та свідченнях двох односельців. Серед невеликої бібліотечки – кілька примірників „Церковных ведомостей”, брошури „Союза русского народа”, які стосувалися переважно аграрного питання, церковна література, надруковане на окремому аркуші „Звернення Святійшого Патріарха Тихона до Ради народних комісарів”, тексти проповідей, листування.

На допиті священник запевняв, що література використовувалася як обгортковий папір, її „ніхто не читав” [7, 5]. Проте, переглядаючи, наприклад, брошуру „Руководства Тарасовской волостной избирательной комиссии (1917 р.)”, неважко помітити зауваження на полях, помітки в тексті, які стосуються порядку землеустрою, наміченого Тимчасовим урядом. Очевидно, життєвий досвід отця Георгія сформував стійкі принципи, які не дозволили йому беззаперечно погодитися з аграрною політикою більшовицького керівництва. Йому інкримінувалося не лише зберігання „літератури погромного характеру”, а й „агітація за опір радянській владі і її заходам” [8, 7-6].

Форми цього опору з'ясувалися на допитах свідків. Г.П. Ковалевського звинувачували в тому, що, ніби-то він під час „нарізки землі” знищував землемірські межі всіх ділянок, руйнував мітки” („свідок” цього не бачив, а користувався лише чутками). Крім того, він взагалі агітував проти радянської системи землеустрою, в чому знайшов „активну підтримку куркулів” [7, 11].

Інший односелець отця Георгія вказав, що в 1925 р., під час проведення кампанії по виселенню колишніх поміщиків, він брав участь у таємних зборах. Серед присутніх були „колишні поміщиці Рубак К.Б., Яковлева Н., Дубовикова Є.З., місцеві куркулі”, що дало підстави слідству трактувати цей факт як створення антирадянської організації. На допиті Ковалевський усі звинувачення відкидав [7, 13-13зв.].

Уповноважений слідчого відділення Полтавського відділу ДПУ Литвинов змушений був визнати в постанові, що „слідством не було зібрано достатньо доказів для передачі справи до суду”, тому вона направляється „прокурору для припинення за недостатністю зібраних матеріалів”. 23 липня 1927 р. прокурор Маринюк своєю постановою припиняє ведення справи.

Однак, надзвичайка, результати роботи якої оцінювалися за кількістю викритих ворогів народу, не могла випустити Г.П. Ковалевського з репресивних лещат. Через кілька днів з'являється нова постанова, в якій зазначається, що вже „на громадянина Ковалевського Г.П. зібрано достатньо матеріалів, з яких видно, що він систематично проводив контрреволюційну агітацію, спрямовану проти законів радянської влади, намагаючись згрупувати навколо себе куркульство, з допомогою якого зривав заходи, які проводила радвлада на селі”. До наведених раніше звинувачень додавалося його обурення рішенням наркомзему України в квітні 1927 р. „відібрати землю, якою незаконно користувався з початку революції”. Ковалевський, поставивши підпис на цій постанові, сказав: „Я все ж таки цьому не підкорюся, землю засію, а ви на мене подавайте в суд” [7, 16].

У новій постанові йшлося і про погляди отця Георгія на проблему розколу в лоні православної церкви та її стосунки з радянською владою. Вони чітко викладені у рукописі однієї з проповідей. З її змісту неважко зрозуміти, що автор належав до тихонівської орієнтації. Він із боєм говорив про тяжкі часи церкви, викликані розколом і „згубними ересями”. Його світоглядні засади консервативно – патріархальні, далекі від розуміння історичних обставин, які актуалізували національно-патріотичні настрої серед духовенства. Г.Ковалевський відверто засуджував створення Української автокефальної православної церкви, вважав її неканонічною, а скликані нею церковні собори – протизаконними, як і рукоположення В. Липківського і Б. Шараєвського, називаючи їх самозванцями. „Церква Христова не знає національностей, а там, де починається націоналізм – немає церкви, а є політика, від якої достатньо страждала наша церква”, – розмірковував отець Георгій. Священник обурювався тим, що серед сільського населення Полтавщини УАПЦ зустрічає неабияку підтримку, але пояснює це неосвіченістю селян і їх невмінням розібратися в міжконфесійних протиріччях [7].

Категоричний спротив викликала у нього спростована ДПУ так звана „легалізація тихонівщини”. Її умовою стало звернення до віруючих митрополитів Сергія, а в Україні Михайла, з церковно-канонічною оцінкою „антирадянських дій тихонівщини і ставлення церкви до духовенства, що емігрувало”. Г.П. Ковалевський залишився в таборі священників, вірних патріарху Тихону, і звертався до прихожан з такими словами: „Ми повинні ще більше згуртуватися і дати рішучу відсіч губителям церкви”.

Тепер уже, на думку слідства, провина звинуваченого повністю доведена – він є „соціально небезпечним елементом, який розкладає і виховує в контрреволюційному дусі селянство”. Далі справа Г.П. Ковалевського була передана на розгляд трійки, яка 9 березня 1928 р. постановила

вислати священника в Марійську область (РРФСР) на 3 роки. Після відбуття покарання він позбавлявся права проживати в Україні, Московській і Ленінградській областях, Дагестані. Подальша доля отця Георгія, як і мільйонів інших українців, позбавлених батьківщини, залишилася невідомою.

Г.П.Ковалевський належав до тих священнослужителів, які всупереч розкольницьким інтригам більшовицької влади, не йшли на співробітництво з режимом. У період соціальних перетворень на селі вони становили суттєву загрозу владі, яку усували за допомогою сфабрикованих звинувачень і судилищ.

1. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20-30-х років. — К., 1994. — С. 116-117.

2. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX — XX ст. Історичні нариси (Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. — К., 2002. — С. 307.
3. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі Архів УСБУ в Полтавській обл.). — Спр. 2765 — С. — Арк. 39.
4. Там само. — Спр. 4636 — С. — Арк. б/н .
5. Там само. — Арк. 1
6. Політичний терор і тероризм. — С. 311; архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 16769 — С, т. 1-3.
7. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 4636 — С. — Арк. 5.
8. Там само. — Арк. 6.
9. Там само. — Арк. 11.
10. Там само. — Арк. 13-13 зв.
11. Там само. — Арк. 16.
12. Там само. — Арк. б/н.

Надійшла до редакції 03.12.02 р.

Проблеми джерелознавства та історіографії аграрної історії України

В.В.Гоцуляк

ДО ІСТОРІЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Історіографічні праці як ніякі інші дають можливість ясніше зрозуміти поступ науки, зокрема, ступінь вивчення проблем селянознавства. Навряд чи радянська історіографія і її представники в Україні спромоглися на дослідження, присвячені правовому статусу селянства, та ще в давньоруський період. Однак, і в сучасних умовах можна спостерігати спроби повернення в „окопи” донедавна існуючої історіографічної традиції, заперечувати (або принаймні замовчати) існування серед автохтонного населення прадавньої України-Русі пізнього середньовіччя правничих відносин, пов’язаних з матір’ю землею.

Сучасна українська історична наука, перебуваючи в принципово нових умовах, чекає високоякісних публікацій із зазначеної вище проблематики. Особливо варто вітати паростки, що сягають до історії історіографії правового статусу селянства. Наступив той критичний момент в розвитку української історичної науки, коли різні школи, що з’явилися на зламі XX і XXI ст., здатні конкурувати між собою (не на рівні інтриг та замовчування результатів, здобутих іншими) на рівні появи якісних і принципово відрізняючих одна від одної історичних праць. Тому популяризація вже новітніх досягнень допоможе сучасним дослідникам не збиватися на манівці, а проторує шлях кмітливим дослідникам до підготовки висококваліфікованих праць.

Нам вже доводилося звертати увагу на першу частину історіографічної розвідки І.Ворончук і зазначати, що проблема правового статусу селянства ранньосередньовічної доби знайшла своє вивчення в працях вчених XIX–XX ст. [1]. Їх увага зосереджувалась на двох векторах. Історики права брали до розгляду проблему з погляду виникнення приватної власності на землю. Чисті історики розглядали її з позиції виникнення приватної власності, існування общини, як суспільної інституції, та її прав, формування селянської людності в окрему суспільну верству та інше. У пропонованій статті, присвяченій історії історіографії правового статусу українського селянства пізнього середньовіччя, продовжений аналіз відповідних аспектів землекористування.

У межах російської історичної науки наприкінці XIX ст. відокремилася група дослідників (Д.Гловайський, К.Бестужев-Рюмін, Ф.Леонтович та інші), яка звернулася до проблеми правового статусу українського селянства за часи пізнього середньовіччя. Аналізуючи положення праці Д.Гловайського, І.Ворончук зазначає, що думки автора рухалися в напрямку висновку про втрату селянським населенням свого права приватної земельної власності ще у XV ст., але воно було ще особисто вільним і могло переходити з місця на місце. Українське селянство зберігало свій давній общинний побут, втративши право общинної власності на землю, яку обробляло. Самі ж селяни жили вже не на своїх власних землях, а на великокня-

зівських („господарських”), панських і церковних, відбубаючи за це різні повинності [2, 169].

Вважаючи основою суспільного розвитку общину, яку за литовсько-руські часи називали волостю, К.Бестужев-Рюмін вважав, що вона ще відала усім земельним фондом на своїй території. Серед селян „данники” і „дідичі” мали свої власні землі, що підтверджувалося грамотами. Їхнє право на землю визнавалося у часи дії Литовських Статутів.

І.Ворончук, звертаючись до праць Ф.Леонтовича, одна з яких присвячена історії селянства руських земель Великого князівства Литовського [3], вказує на низку суперечливих думок з цього приводу. Зокрема, в дисертації автора „Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV–XVI вв.”, вона знаходить спершу твердження про те, що право землеволодіння було привілеєм пануючої шляхти і земля перебувала тільки у повиннісному користуванні селян [2, 169]. В іншій, більш ранній праці, присвяченій селянському двору у литовсько-руській державі, Ф.Леонтович твердить, що селяни-отчичі, подібно до „nobiles”, вважалися здавна спадковими власниками своїх земель, а селянська отчина, як і шляхетська маєтність, була „hereditas paterna” [4, 179]. Спадкові землі, зазначає І.Ворончук, аналізуючи працю автора, селяни діставали від батьків та дідів. Корінним і споконвічним джерелом селянських „отчинных” прав на землю Ф.Леонтович називав селянські „заимки”, „займища”, „ропаші”, розробивши які „засідівшие заимку” селяни діставали, на його думку, такі ж міцні „отчинные” права, як і привілейований пан-власник.

Для наступних поколінь, спадкоємців перших засновників, заїмок ці землі одержували вже значення їхніх відвічних, стародавніх, власних отчин. Дійшовши до висновку про те, що земля перебувала у безпосередньому володінні селян, автор, на думку І.Ворончук, сформулював погляд про подвійність землеволодіння – панського та селянського як у господарських, так і приватних маєтках, що проіснувало до часів повного розвитку шляхетських вольностей, коли „вічне право” панів-землевласників поширилось на особу і майно їх підданих [2, 170].

Виходячи з цього положення Ф.Леонтович вважав, що поняття „отчич” видозмінюється. До початку XVI ст. воно мало значення спадкового власника землі, а у Литовських Статутах „отчич” – вже селянин, спадково залежний від свого власника [2, 170].

Цікаві погляди щодо правового і економічного становища селян у XVIII столітті висловлював В.Антонович. Він виділив чотири групи хліборобського населення, серед яких правом землевласності наділяв „отчичів” і „данників”. Пізнішу втрату такого права вчений пов’язував із перебудовою суспільних відносин, внаслідок рішень Люблінської унії. На його думку, всі три редакції Статуту свідчили про намагання обмежити землевласницькі права селян, а події першої половини XVIII ст. та Коліївщина сприяли відновленню прав на землю, яка знову стала їх спадковою власністю, незважаючи на ряд обмежень.

І.Ворончук детально аналізує працю І.Новицького „Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной

России XV-XVIII в.”. Вчений, зокрема, глибоко вивчив Литовські Статути і вказав, що за другим Статутом (1566 р.) селяни уже втратили своє право землеволодіння [2, 171].

Не можна не погодитися з твердженням І.Ворончук стосовно того, що М.Іванішину належить відкриття общини як суспільної інституції в українських землях XV-XVI ст. У праці „Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России XV-XVIII вв.” він констатував існування общини з найдавніших часів і втрату її членами у XV-XVI ст. „права собственности на земли, ими занимаемые” через перехід українських земель до Литви і Польщі. Одночасно, як зазначає автор, М.Іванішев визнавав за селянством право на землевласність і можливість набувати ним земельні ділянки і володіння на правах повної власності [2, 172].

Автор статті також звертається до аналізу праць М.Владимирського-Буданова про селянство XV-XVI ст., які М.Грушевський характеризував як талановитий начерк правового становища селянства на матеріалах українсько-білоруського пограниччя. Глибоко аналізуючи законодавчі акти, вчений вважав, що права селян на землю не були визначені законами, проте, незважаючи на це, до середини XVI ст. вони були досить міцними. Від часу затвердження Першого Литовського Статуту М.Владимирський-Буданов фіксував намагання законодавців визнати за короною, панами, церквою виключне право на землю.

У Статуті вчений знаходив і парадоксальний факт: намагаючись законодавчо обмежити селянські землевласницькі права тим самим *de facto* визнавалося їх існування. Він дійшов висновку про те, що по-перше, Статут визнавав право селян на купівлю-продаж землі; по-друге, навіть селяни приватних маєтків мали право продавати землі за згодою свого пана [2, 173]. За його переконанням, вказує І.Ворончук, селяни приватних маєтків тримали землі як свої власні і могли заставляти їх іншим людям або брати землю від сторонніх осіб у заставу. Ні суд, ні шляхта не відкидали цього права.

Історіографічний аналіз автора є ґрунтовним. У цьому кожному разі переконуєшся, коли І.Ворончук звертається до тих питань правового статусу українського пізньосередньовічного селянства, які викликали суперечливі оцінки. Зокрема, І.Новицького та М.Владимирського-Буданова, вказує автор, заперечував М.Любовський [2, 173]. З огляду на зазначене історіографом аналізуються його праці: „Областное деление и местное управление Литовско-русского государства во времени издания первого Литовского Статута; „Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно”. Аналіз показав, що в одних випадках вчений не погоджувався з висновками М.Владимирського-Буданова про те, що кінець правам селян на землю поклала аграрна реформа 1557 року, вважаючи, що останні не мали землевласницьких прав і до волочної поміри, а власниками селянських земель був великий князь [2, 173]. В інших – він застосовував до селян терміни „землекористування”, „землеволодіння” і врешті-решт погодився з міркуваннями багатьох дослідників і, зокрема, М.Владимирського-Буданова, який стверджував, що селянські землі були у володінні не окремих господарів, а складних селянських товариств [5, 226; 2, 173].

Аналізуючи зміст праці І.Линниченка „Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV вв.”, автор історіографічного огляду вказує, що вчений навпаки припускав, що до XVI ст. селяни Русі володіли землею як на праві особистої, так і колективної (общинної) власності. Щоправда, в останньому випадку – з певними обмеженнями, пов’язаними з общинним землеволодінням. Автор уважно ставиться до праць М.Довнар-Запольського, який в одній з них „Западно-русская сельская община в XVI в.” на відміну від Ф.Леонтовича, В.Анто-

новича та І.Новицького, які прямо заявляли про фактичне існування селянського права земельної власності, закликав обережніше ставитися до цих повідомлень і співвідносити їх з тодішніми умовами землеволодіння [6, 115; 2, 175].

У зв’язку з аналізом вищезгаданої праці, І.Ворончук вказує, що М.Довнар-Запольський визнавав уже цілком незаперечним фактом існування у Великому князівстві Литовському селянського землеволодіння на правах власності „отчины”. Про це свідчить зміст його праці „Очерки по организации западно-русского крестьянства” [2, 175].

Переходячи до розгляду праць І.Лучицького „Очерки общественного землевладения в России. Очерк первый: Судьба общины в России и на Западе”; „Сябры и сябренное землевладение в Малороссии”; „Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке”, автор твердить, що вчений по-іншому розв’язував проблему общинного землеволодіння. Він вказував на відсутність особистої власності [2, 175]. Українську общину І.Лучицький прирівнював до індійської з огляду на те, що вона була первісного типу, без переділів, без обмеження часу користування, без рівномірності наділів. В основі такої общини, на його думку, вказує автор, було фактичне захоплення землі, тобто займанщина [7, 8; 2, 176].

У цьому зв’язку І.Ворончук нагадує, що концепція займаного виникнення поземельної власності, в тому числі й селянської, була висунута О.Лазаревським на численних матеріалах Лівобережної України, коли шляхетська землевласність була скасована „козацькою шаблею”.

Наступний аналіз особливо цікавий тим, що автор бере до розгляду праці М.Костомарова, який по-іншому, ніж М.Іванішин, розглядав питання правового статусу селянства. Адже той відрізняв громаду від російської общини. На його думку, на відміну від російських селян, які не вважали себе власниками одержаних від общини земельних ділянок, українці не були скіті путами общинної власності і кожний землероб був незалежним землевласником [2, 176; 8, 282].

Належне місце в історіографічному огляді відведене розгляду праць О.Єфименко, Д.Багалія, В.Барвінського, які, як відомо, виступили з критикою общинної теорії [2, 176-177]. Зокрема, В.Барвінський підтримував теорію займанщини, принцип „захватного” володіння. Запозичивши, як вказує автор, термінологію Д.Багалія, він також виділяв суспільну займанщину. Крім суспільної власності вчений виділяв також і особисту займанщину, за якою окрема родина займала землю у свою приватну власність. Таке землеволодіння В.Барвінський називав особистим [2, 179]. У зв’язку з цим він вказував на ще одну форму селянського землеволодіння – сябринне землеволодіння, яке він, вслід за І.Лучицьким, розумів як спільне володіння землями і утіддями групою родичів після розкладу великої складної родини на окремі сім’ї, двори [2, 179].

Звертаючись до праць М.Ковалевського „Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в.” та „Труд как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине”, автор статті зазначає, що на відміну від О.Лазаревського, І.Лучицького, В.Барвінського, вчений не визнавав Хмельниччину як радикальний переворот у галузі земельних відносин і висловлювався на користь архаїчності земельних порядків, що існували у Лівобережній Україні у другій половині XVII і XVIII ст. [2, 179].

І.Ворончук вказує, що виникнення приватної власності на землю М.Ковалевський пов’язував із процесом переходу від бенефіціальної системи до феодальної, у результаті чого виникла спадкова власність. Становлення приватного землеволодіння у Великому князівстві Литовському, на думку вченого, відбувалося у XVI ст., коли верства служилих людей утворила особливий шляхетський стан, що перетворився на клас приватних землевласників [2, 179; 9, 43-44].

Очевидно, міркування автора поширилися й на козацтво, яке, як вважав М.Ковалевський, володіло землями не на особистому праві, а на общинному. Прототип общинних порядків він знаходив не в козацькому, а у селянському землеволодінні [9, 46-47].

М.Ковалевський в питанні займанщини не поділяв погляди Д.Багалія і В.Барвінського. Він вважав, що особистої займанщини серед селян не було, бо земля, як вказує І.Ворончук, займалась або нероздільними сім'ями, або цілими общинами. Стверджуючи, що займки розроблялися великими колективами – сябринними союзами або товариствами переселенців, які володіли землею нероздільно, – вчений також зазначав, що такий „аграрний комунізм” не знав періодичних переділів та рівності наділів, надаючи кожному колективу можливість захоплювати стільки землі, скільки було потрібно [2, 180; 10, 93-95].

Аналізуючи праці К.Карчоровського і М.Кроля автор звертає увагу на давню традицію займанщини. Зокрема, М.Кроль пояснював брак земельної власності існуванням великої кількості вільної і зручної для землеробства землі в період переходу населення Забайкалля від кочового способу життя до осілого, тому при перших ознаках виснаження ґрунту землероб залишав її, бо навколо було вдосталь незайманих земель [2, 180; 11, 181].

У наступній праці, яку аналізує автор, яка належала В.Мякотину й була спеціально присвячена історії України XVII-XVIII ст., містяться положення, що узгоджуються з думками М.Ковалевського про Хмельниччину, яка не була корінним переворотом у порядку землеволодіння. На його думку, зміни зачепили лише верхній поверх – панське землеволодіння – і не зруйнували інших його видів і форм. Селяни, як і козаки та міщани, були одноособними власниками і вільно розпоряджалися своїми земельними ділянками без будь-яких обмежень до відчуження включно [2, 180; 12, 185]. І.Ворончук вказує, що, на думку В.Мякотина, панівною формою, перед якою приватна землевласність відходила на задній план, було общинне землеволодіння, у якому він вирізняв кілька стадій: сімейно-родову, сябринну (природну і штучну) та власне общину. Він, як і В.Мякотин та М.Владимирський-Буданов, виділяв два види общинного землеволодіння: великий общинний союз – волосну общину і сільську. Останню вчений вважав головною ланкою українського общинного ладу [2, 181; 12, 186]. Щодо общинного землеволодіння, то воно мало тенденцію переходити в особисте і на кінець XVIII століття було витіснене приватним землеволодінням.

Зацікавлення історією селянського землеволодіння та його правами не згасало протягом XIX – початку XX ст. і особливо виявилось в працях М.Грушевського, який по-в'язував правовий статус селянства з процесом його закріпачення. На його думку, одним із найважливіших факторів кріпосницької політики було обмеження або повне заперечення селянських прав на землю. Аналізуючи окремі положення V тому „Історії України-Руси” та монографії „Барское староство. Исторические очерки (XV-XVIII в.)” М.Грушевського, автор наводить його думки стосовно раннього визрівання протилежності між давньоруським і давньопольським правом щодо селянського землеволодіння. У Польщі, вказував М.Грушевський, у XII-XIII ст. виробилось право панського землеволодіння, а за селянами визнавалось тільки право землекористування [13, 15-53; 2, 181].

Щодо українських земель, то на думку видатного вченого, ще з давньоруських часів існувала група селян-власників (смердів), які мали право повної власності на землю. З ним вони увійшли до складу Великого князівства Литовського, а потім до Польщі. І.Ворончук вказує, що, за М.Грушевським, у Великому князівстві Литовському селянське право на землю підтримувалося принципом служебності, яким був перейнятий увесь лад, що надавало

усякому землеволодінню конвенціонального характеру [2, 181; 13, 157]. Однак, всупереч цьому серед української людності свідомість свого права на землю утримувалась досить довго. Як вказує І.Ворончук, майже до середини XVI ст. М.Грушевський документально підтверджував практику селянського дідичення ґрунтів як за тестамен-тами, так і без них і не тільки у прямій лінії (сини і дочки), але й у бічній (по братаничах) [2, 181]. У статті зазначається, що найсуттєвішим доказом М.Грушевський вважав визнання такої практики судом, хоча законодавчо селянські права на землю ніколи не були кодифіковані у зв'язку з чим ужиття впровадився принцип польського права [2, 181].

І.Ворончук не обходить своєю увагою спостереження над цією проблемою С.Кутшеба, який є автором „Очерка истории общественно-государственного строя Польши”. Вчений не так однозначно ставився до її розгляду як інші дослідники. За твердженням автора, процес погіршення правового статусу польського селянства був перерваний німецькою колонізацією, що була прогресом у розвитку економіки і вплинула на поліпшення правового статусу польського селянства протягом кількох наступних століть [2, 182]. І.Ворончук зазначає, що, на його думку, земля, на якій господарював селянин, не була його власністю і становила довічну оренду. Селянин міг передавати свої права на землю, а в разі його смерті вона переходила у спадщину до його нащадків [2, 182]. С.Кутшеб вважав, що у XVI-XVII ст. у королівських і церковних маєтках визнавалися права селянства на землю. Більше того, він наголошував, що навіть у приватних маєтках селяни могли викуповувати свої наділи і таким чином купувати землі у приватну спадкову власність [2, 193].

Звертаючись до аналізу праці С.Руссоцького [14], І.Ворончук знаходить в ній вказівку на те, що становище селян церковних маєтків ґрунтувалось на міцному праві осадника на земельні наділи, з яких його можна було усунути тільки шляхом їх викупу. На підставі вивчення джерел і, зокрема, ухвал Варшавської, Пултської на інших капітул, автор вказує, що вчений зробив висновок про те, що їх піддані широко практикували продаж землі як між собою, так і представниками шляхти. Селяни могли відчужувати землі за згодою зверхнього пана [2, 182]. Інший польський дослідник К.Ожеховський, вказує автор, також доводить існування широкої практики дідичення селянами земель у часи пізнього середньовіччя [2, 182].

Далі І.Ворончук наводить дані, почерпнуті з праць М.Авак'янца, К.Гуслисто, Д.Похиловича, В.Пичети, О.Барановича, І.Бойка, які висловлювали різний спектр думок: від втрати селянами їх права розпоряджатися своїми землями після реформи 1557 року, до належності права власності на землю в цей час лише шляхетському стані. Зокрема, І.Бойко вважав, зазначає автор, що й до реформи селяни не були повними власниками землі, бо їх наділяли землею феодала, які в будь-який час могли її відібрати [15, 7,25; 2, 183].

Підсумовуючи викладене, І.Ворончук зазначає, що погляди дослідників правового статусу українського селянства не просто не збігаються, а іноді є прямо протилежними [2, 183]. Розгляд правового стану селян давньоруського періоду свідчить про те, що частина дослідників визнавала існування поземельних прав, інша заперечувала їх наявність. Виходячи з цього й по-різному розглядалися причини погіршення правового статусу давньоруського селянства. Одні з них ставили правовий статус селянства у пряму залежність від зовнішніх факторів. Так, М.Польовий, К.Кавелін пов'язували з негативним впливом на правове становище селянства давньої Русі – варягів; К.Неволін, В.Вешняков, В.Лешков, М.Костомаров – монгольського панування; В.Антонович – з литовською, а М.Грушевський – з польською.

Характеризуючи історіографічну ситуацію, яка склалася навколо вивчення правового статусу українського селянства раннього і пізнього середньовіччя, І.Ворончук зазначає факт визнання існування землевласницьких прав у зазначений період. Однак, якщо такі вчені як В.Антонович, Ф.Леонтович, І.Новицький, О.Єфименко, Д.Багалій, М.Грушевський відстоювали особисті селянські права на землю, то Д.Іловайський, І.Лучицький, М.Ковалевський, М.Владимирський-Буданов, М.Любавський та інші обмежували це право колективно-общинною формою землеволодіння [2, 183]. Достатньо велика частина вчених, за твердженням автора, виходила з ідентичності української та російської общини, а отже, і правового статусу українського і російського селянства, проти чого виступали М.Костомаров, О.Єфименко, Д.Багалій, В.Барвінський, І.Лучицький, М.Грушевський, однак кожний з різних позицій [2, 184].

Привертає увагу дуже важливе спостереження автора стосовно того, що головні положення общинної теорії були сприйняті і розвинуті радянською історіографією, яка закріпила погляд на тотожність історичного розвитку українського і російського селянства. Від розуміння цього в наш час залежить ефективність майбутніх досліджень із селянознавства. Тому І.Ворончук висловлює слушну думку, коли зазначає, що на відміну від сучасної західно-європейської медієвістики, яка висхідним пунктом аграрного розвитку Європи вважає панування приватної власності на землю, у радянській історичній науці панівною була общинна теорія з її колективним началом [2, 184].

Такий концепції відповідає „Історія крест'янства в Європе. Епоха феодалізму” [16]. На жаль, в цьому тритомному виданні, хоча історія селянства різних країн і народів Європи висвітлена згідно дев'яти типологічних регіонів, про українське селянство не сказано ні слова. Ніби його взагалі не існувало. Тому справедливим є зауваження І.Ворончука стосовно того, що історії українського селянства, яке, починаючи з XVI ст., ґрунтувало певну частину цієї Європи не знайшлося місця в цьому виданні [2, 184].

У висновку варто зазначити, що момент глибокого осмислення вітчизняними вченими літератури з питань правового статусу українського селянства затягнувся на довгі роки. Однак, вся вона потребує детального вивчення й осмислення, включення в загальну картину історіографічного процесу. В наш час, полемізуючи з тією частиною науковців, які ще йдуть у форваторі радянської концепції історії селянства, потрібно узгодити й привести у відповідність внутрішньому змісту відповідну термінологію та чітко визначитись із уживанням дослідниками таких понять, як „землекористування”, „землеволодіння”, „суспільне землеволодіння”, „займанщина” та інші, в які різні дослідники, в залежності від світоглядних орієнтирів, вкладають неоднаковий зміст. Одночасно, коли на науковця все менше тисне політичний аспект проблеми, потрібно вивчити і оцінити все те, що було відкинуто, виключене з історіографічного вжитку за часи тоталітарної системи. Завдання по-новому осмислити і самі макро- і мікроперіоди історії українського селянства у відповідності з основними тенденціями, концепціями історичного розвитку є актуальним і варто лише вітати звернення сучасних науковців, хоча і запізніле, до історіографії правового статусу українського селянства. І в цьому сенсі історіографічна матриця сприятиме підвищенню статусу селянознавчих студій, які у сукупності з залученням архівних і нововиявлених матеріалів відкриють нову сторінку в дослідженнях історії українського селянства.

1. Гоцуляк В.В. Історичні ретроспекції правового статусу давньоруського селянства // Український селянин. — Вип. 4. — 2002.

2. Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Т. ССХХХVIII. — Львів, 1999.
3. Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV- XVI вв. — К., 1863.
4. Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-русскому государстве // Журнал министерства народного просвещения (далі — ЖМНП). — 1896. — Ч. 307.
5. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1918.
6. Довнар-Запольский М.В. Западно-русская сельская община в XVI веке // ЖМНП. — 1894. — № 7.
7. Лучицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке // Отечественные записки. — 1883. — Ноябрь.
8. Костомаров Н.И. Две русские народности // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1867. — Т. I.
9. Ковалевский М. Общинное землевладение в Малороссии в XVIII веке // Юридический Вестник. — 1885. — № 1.
10. Кочаровский К.Р. Русская община. Возможно ли, желательно ли ее сохранение и развитие? (Опыт цифрового и фактического исследования). — СПб., 1900. — Т. I.
11. Крель М.А. Формы землепользования в Забайкальской области // Материалы комиссии для исследования землевладения и землепользования в Забайкальской области. — СПб., 1898. — Вып. 8.
12. Мясотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. — Прага, 1924. — Т. I. — Вып. I.
13. Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. V.
14. Russocki S. Z zagodnien spornych „wolnas'ci kmiecy” na Mazowszu od XIII do XVI wieku // Przegląd Historyczny. — 1959. — T. XLIX. — Z. 2.
15. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963.
16. Історія крест'янства в Європе. Епоха феодалізму. — М., 1986. — ТТ. I-II.

Надійшла до редакції 08.10.02 р.

О.З.Медалієва

ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ПИТАННЯ ПРО ЗАЙМАНСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В XVII-XVIII ст. У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ

Період 70-80-х років XIX ст. співпав з активним розвитком української науки. Науково-освітні традиції починають набирати нових форм. Помітну роль серед них відігравали університетські науково-історичні товариства. Вони у своїй діяльності спирались на університетську професуру, мали зв'язки із закордонними науковими центрами, проводили лекційну роботу, турбувались про збирання архівних матеріалів, їх опис та видання, про збереження пам'яток старовини, про вшанування пам'яті відомих діячів науки і культури [2, 66-71].

Чисельні публікації з історії аграрних відносин і високий науковий авторитет мало Історичне товариство Нестора-літописця (1872-1931 рр.) при університеті св. Володимира у Києві. У його роботі брали участь В.І.Іконніков, О.М.Лазаревський, В.Б.Антонович, М.П.Дашкевич.

Основною формою роботи Товариства були його засідання. На них заслуховувались та обговорювались наукові доповіді українських вчених. У 1882-1883 рр. між дійсними членами Товариства І.В.Лучицьким, Д.І.Багалієм та О.Шимоновим розгорнулася жвава дискусія. Причиною дискусії стало питання про так зване „старозайманське” землеволодіння на Лівобережній Україні. Старозайманське землеволодіння являло собою найбільшу та найцікавішу особливість земельної власності у Слобо-

жанщині. Яке це було землеволодіння – громадське (“общинное”) чи приватне (“личное”)?

На засіданні Товариства 25 квітня 1882 р. І.В.Луцицький розпочав дискусію, прочитавши реферат “Залишки громадського землеволодіння на Лівобережній Україні у XVIII ст.”. Він пропонував для обговорення висновки, зроблені ним на основі аналізу даних “Рум’янцевського опису малоросійських полків 1767 р.”. Доповідач висловив припущення, що зникнення громадського землеволодіння “не є факт давно минулих часів” [6, 178]. Далі він на основі польських люстраційних актів початку XVII ст. висвітлював характер заселення місцевостей, які входили до складу Полтавської губернії. Також не залишив поза увагою економічні та суспільні зміни на Слобожанщині, які були спричинені Визвольною війною під проводом Б.Хмельницького. Порівнявши форми громадського землеволодіння на Україні з формами в інших країнах, І.В.Луцицький зробив висновок про те, що українська форма громадського землеволодіння була “формою громади на ранній фазі її розвитку, тобто громадою без переділу орної землі та з правом кожного члена громади брати у обробіток стільки землі, скільки він в змозі був обробити” [6, 179].

Через декілька місяців після заслуховування реферату з’являється стаття О.Шиманова “Основні моменти в історії землеволодіння Харківської губернії” [7]. В ній автор зробив спробу довести той факт, що українцям було призначено виключно подвірне володіння, а громадська форма виникла на території Харківської губернії під впливом російських поміщиків. В основі земельної власності та її походження на Слобожанщині, на думку дослідника, лежав вільний займ – законне право займати вільні землі. Старозайманська власність була козацькою земельною власністю, у справі якої московська влада XVII-XVIII ст. не втручалась, і її володаря нічим не обмежувала, окрім козацької військової служби. Старозайманські землі переходили від одного покоління до іншого і наприкінці XVIII ст. ними володіли онуки та правнуки перших колонізаторів Слобідської України.

У відповідь на цю розвідку, І.В.Луцицький на засіданні Історичного товариства 12 грудня 1882 р. доводив, що у ній відсутні будь-які докази на підтвердження вищезазначених тез і, більше того, сам виклад матеріалу свідчив про намір автора довести саме відсутність громадського землеволодіння на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. [4, 189].

Д.І.Багалій, висловлюючи враження про дослідження і враховуючи певні наукові недоліки роботи, наголосив на одному позитивному моменті – розвідка О.Шиманова була чи не єдиною на той час спробою дослідити історію землеволодіння однієї майже невивченої частини України [4, 189].

Власне, у своїх наукових розробках Д.І.Багалій застерігав науковців від спроб роботи узагальнених висновки про громадське землеволодіння в Україні періоду XVII-XVIII ст., оскільки на кінець XIX ст. за браком історичного матеріалу не можливо з точністю встановити види таких володінь та час їх виникнення. На думку вченого, спочатку потрібно вивчити регіональну специфіку громадського землеволодіння, а потім на основі узагальнених даних робити висновки про всю територію України.

У своїй доповіді “Про Займанщину в Лівобережній Україні XVII-XVIII ст.” Д.І.Багалій говорив про нову, але типову для Слобідської України форму землеволодіння – “займанщину”. На його думку, в процесі колонізації нових земель шляхом займанщини паралельно співіснували велика особиста, приватна та громадська власності на землю. З одного боку, московські царі віддавали землю слобожанам, аби привабити їх до переселення, а з іншого – самі переселенці почали дивитися на ці землі як на свою земельну власність.

Д.І.Багалій наголосив на тому факті, що до з’ясування нових даних про характер користування громадськими

землями не існує жодних підстав стверджувати, що він ґрунтувався на законах існування громади, а про близькість української громади до російської не може бути й мови [1, 195]. Далі референт навів факти з російського законодавства на підтвердження думки, що в Слобідській Україні у XVII-XVIII ст. переважало приватне землеволодіння. Громадські землі були поділені і кожен член наділу став повноправним власником землі. Утворенню приватної власності сприяли також заходи по обробітку цілинних земель, лісів, будівництву хуторів, млинів. Юридичний документ “Права, за якими судився малоросійський народ” визнавав приватну займанщину як засіб набуття статусу приватного власника. Іноді на приватну займанщину потрібні були спеціальні документи, а іноді, за їх відсутності, фактичне володіння землею призводило до констатації факту приватної власності [1, 196].

Таким чином, Д.І.Багалій був переконаний у тому, що: а) наприкінці XIX ст. фактично була відсутня наукова можливість довести існування на всій території Слобідської України у XVII-XVIII ст. громадського землеволодіння; б) громадське землеволодіння було не першою ланкою в процесі розвитку земельної власності, як вважав І.В.Луцицький, а другою після приватного землеволодіння.

На засіданні 27 лютого 1883 р. І.В.Луцицький повідомив присутнім, що йому вдалося знайти відомості про існування у XIX ст. громадського землеволодіння на території Полтавської губернії. Вивчаючи історичні документи XVII ст., які мали відношення до землеволодіння, він звернувся на той факт, що громадські землі існували на півдні Лівобережної України. Звертаючи увагу на значення терміну “займанщина”, І.В.Луцицький доводив, що приватна займанщина, про яку говорив Д.І.Багалій, і є доказом існування на Слобожанщині громадського землеволодіння. Справа в тому, що приватні займанщики просили у громади дозвіл на володіння землею. Також І.В.Луцицький поставив під сумнів посилення на “Права...” як доказ на підтвердження існування приватної власності. На його думку, у XVII-XVIII ст. народ у справі регулювання земельних відносин спирався не на юридичні, а на звичаєві норми [3, 198].

20 березня 1883 р. на річному засіданні Історичного товариства І.В.Луцицький в контексті свого дослідження охарактеризував норми громадського землеволодіння в селах Мухомих, Пищик та ін. Золотоніського повіту Полтавської губернії, звернувши увагу на роль общини-громади XVII ст. у поземельних справах, показав методи користування громадськими орними, сінокісними та лісовими угіддями, навів низку даних про кількість громадських земель на території Полтавського полку [5, 201].

Таким чином, у наукових дослідженнях членів Історичного товариства Нестора-літописця знайшло своє місце проблема займанського землеволодіння на території Слобожанщини у XVII-XVIII ст. Різні підходи до її розв’язання викликали жваві дискусії та обговорення на засіданнях Товариства. Найбільший інтерес викликали дослідження І.В.Луцицького, О.Шиманова та Д.І.Багалія.

1. Багалій Д.І. О займанщине в Лавобережной Украине // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Вып. II. - К., 1888.
2. Зайцева З. Наукові товариства як інституції української науки другої половини XIX початку XX ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. - К.-Чернівці, 1997.
3. Луцицький І.В. Критические замечания на сообщение Д.И.Багалей // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Вып. II. - К., 1888.
4. Луцицький І.В. О статье Шиманова // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Вып. II. - К., 1888.
5. Луцицький І.В. Об общинном землевладении в Малороссии

- в XIX и XVIII в. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Вып. II. - К., 1888.
6. Лучицкий И.В. Следы общинного землевладения в левобережной Украине XVIII в. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Вып. II. - К., 1888.
7. Шиманов А. Главнейшие моменты из истории землевладения Харьковской губ. (материалы по вопросу о старозаимочном землевладении) // Киевская Старина. - 1882. - №№ 11, 12; 1883. - №№ 1, 3, 6.

Надійшла до редакції 27.11.02 р.

С.І.Дровозюк

СЛОВЕСНІ ФОРМИ ПРОТЕСТУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПРОТИ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ В КІНЦІ 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В останні роки помітно активізувалися дослідження опору українського селянства сталінському режимові. При цьому історики акцентують увагу на повстанському русі як його найрадикальнішій формі. Звичайно, селянин зі зброєю є значно переконалишим аргументом для творення образу волелюбного народу, ніж той, що протестує тільки словом. Однак, словесний протест селянства проти сталінського терору заслуговує на увагу не лише тому, що він є незаперечним історичним фактом, а, насамперед, як вияв духовної сутності народу. Прагнучи зрозуміти мотиви вибору селян на користь активного чи пасивного протесту, маємо враховувати морально-психологічний стан, що панував тоді в Україні. Розкуркулювання, колективізація та голод зробили страх домінантою духовного життя. В умовах тотального терору слово часто було єдиним засобом протесту і тому набувало особливої ваги. За кожне сказане чи написане слово доводилося платити високу ціну. Незважаючи на це, селянство розгорнуло гостру полеміку з владою з питань економічної політики, використовуючи для цього усне слово, скарги та листи. Активність словесного опору помітно зросла у 1928 р. як реакція на хлібзаготівельну кампанію. Архівні джерела свідчать, що в січні-лютому 1930 р. антиколгоспна агітація набула масового характеру. У цьому унікальному інтелектуальному змаганні, що відбувалося у явно нерівних умовах, селянству протистояли могутня пропагандистська машина та каральні органи. Характерною особливістю селянського протесту було те, що він часто висловлювався у народнопоетичних формах. Прислів'я, приказки, чутки та анекдоти стали могутнім засобом народного заперечення теорії та практики більшовизму.

Отже, на нашу думку, словесні форми протесту проти сталінського терору – важлива наукова проблема, що потребує ретельного аналізу на основі широкого кола різноманітних джерел. Перспективи дослідження цієї проблеми спонукають до з'ясування історіографічної ситуації, що склалася в історичній науці навколо цього питання.

Антиколгоспні настрої селянства викликали гостру реакцію режиму. Офіційна пропаганда назвала критичний напрям народної думки “куркульською агітацією”. Теза про куркуля, як ідеолога та агітатора, була одним з ключових елементів пропагандистської кампанії, що у різних формах велася проти українського селянства з перших років встановлення в республіці радянської влади. Характерним є заклик Г.Петровського пильно стежити за куркулями, бо вони подекуди на сходах виступали у якості виразників селянської громадської думки, а селянська маса нерідко прикриває їх [1].

Більшовицька версія словесного опору сталінському режимові оформилася досить швидко. Типовою у цьому плані була брошура Б.О.Якутовіча “Класова боротьба навколо колективізації” (1931 р.), де він констатував, що “куркуль шалено агітує проти колективізації, розповсюджуючи провокаційні чутки” [2, 17]. З того часу теза про “куркульську агітацію” стала обов'язковим атрибутом радянської історіографії.

Важливо з'ясувати, який зміст вкладали радянська історіографія у поняття “куркульська агітація” з точки зору її спрямованості та методів здійснення. За твердженням істориків, “куркулі” здійснювали ворожу роботу за допомогою методів індивідуального впливу, шляхом поширення чуток, виступів на зборах, випуску стінних газет, відозв та листівок контрреволюційного змісту [3, 154]. В період підготовки умов і розгортання масової колективізації головними методами “куркульської агітації” були “антиколгоспне нашіптування, поширення брехливих чуток, наклепів і провокацій”, залякування селян “ новою панщиною”, поширення чуток про наближення війни [4, 142]. Часом аргументація радянських істориків будувалася на архівних матеріалах з використанням висловлювань селян: “Куркульство, намагаючись дискредитувати робітників, підірвати довіру селян до них, проводило ворожу агітацію: робітники, мовляв, ідуть “командувати селом”, “відбирати у селян хліб”, примусово всіх “забрати в комуну” [5, 90]. “Куркулі” виступали за ліквідацію податкових пільг для бідноти і малоїмущих середняків, вимагали зрівняти норми представництва на з'їздах рад від робітників і селян, використовували господарські труднощі в країні для захисту приватника і неппмана. При цьому вони намагалися загострити критику не навколо діяльності конкретної ради, а навколо основних заходів радянської влади [6, 103]. Часто те, що в літературі мінувалося чутками, насправді, було селянським передбаченням, що базувалося на оцінці політики влади: держава забере в колгоспах все зерно і залишить колгоспників без хліба [7, 113]. Тезу про “куркульську агітацію” радянська історіографія використовувала як пропагандистський засіб для обґрунтування розкуркулювання селянства. Отже, з поданих вище історіографічних фактів можемо скласти певне уявлення про радянську версію словесного опору сталінському режимові. Її основні складові – масовий характер та багатоманітність форм “куркульської агітації”. При цьому її ключовим елементом вважалися чутки.

Слід сказати, що майже усі сучасні дослідження з питань розкуркулювання, колективізації та опору селян стосуються цього питання або містять зразки висловлювань проти тоталітарного режиму [8]. Однак, такі висловлювання – це здебільшого незначні “вкраплення”, що виконують певну допоміжну, ілюстративну функцію. В сучасній історіографії є цікаві підходи, що безпосередньо орієнтують на проблему словесного протесту. Йдеться, насамперед, про ті праці, у яких історики дають можливість “висловитися” самому селянинові, розглядають погляди селян на ті чи інші процеси як безпосередній предмет дослідження [9, 41-45]. Досить перспективним є аналіз проблеми у контексті взаємодій селянства і радянської влади. Такий підхід дає можливість виявити реакцію селян на суцільну колективізацію, простежити динаміку антирадянських і антиколгоспних настроїв на різних етапах колективізації [10]. Значні інформаційні можливості документів спецслужб щодо виявлення словесного протесту селян продемонстрував у джерелознавчих дослідженнях Р.Подкур [11].

Що стосується чуток соціально-політичного змісту, які особливо дратували більшовицький режим, то це питання тільки побіжно розглядається у працях українських дослідників. Ще на початку 90-х рр. В.В.Ченцов оцінив

інформаційне значення чуток на основі вивчення документів органів держбезпеки. На його думку, чутки відображали мрії, сподівання і розчарування людей, з них дослідник може дізнатися про що думала проста людина [12, 137]. Цей аспект простежується у публікаціях В.Васильєва, який досліджує опір українського селянства під час колективізації [13, 75-80]. Канадська дослідниця Л.Віола використала чутки, що розповсюджувалися поміж селян за часів колективізації, для з'ясування менталітету селян та дослідження апокаліптичних почуттів [14].

У порівнянні з іншими аспектами проблеми дещо повніше в сучасній літературі висвітлене питання народнопоетичної інтерпретації колективізації та голоду 1932-1933 рр. [15]. О.Г.Мороз та С.М.Злупко висловили цікаве міркування, що пісні антиколгоспного змісту «були майже однаковими за формою і змістом у протилежних кінцях України...», що є однією із найсуттєвіших ознак єдності народу [16, 110]. В.Васильєв та Ю.Хоптяр проаналізували виявлену ними в архівіва соціальну поезію селянства і оцінили її як феномен народної культури, без якої не можливо відтворити закінчений образ народного буття [17, 91]. Нещодавно до цієї актуальної теми звернулася В.Борисенко. Вона оглянула зразки народної творчості, записані збирачами Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук у 20-х – на початку 30-х рр., і зробила висновок, що оскільки пісенні матеріали зібрані в різних районах України, то це свідчить про масовий супротив селян колективізації, іронічно-саркастичне висміювання нових радянських методів господарювання [18].

Цікаві спостереження щодо відображення голодомору у народній пам'яті зробив С.І.Шевчук. Він виявив такі форми функціонування фольклору, як заклання та прокляття, адресовані Сталіну та його прибічникам тощо [19]. Спеціальне дослідження, присвячене відображенню трагедії голодомору 1932-1933 рр. у фольклорі здійснила, Т.І.Конончук. Розглядаючи фольклор періоду голодомору як художню трансформацію історичної правди, дослідниця зробила висновок, що в умовах тоталітарної системи народнопоетичне слово з усною формою побутування залишалося одним з небагатьох засобів протесту і, таким чином, виконувало функцію захисту нації [20].

Прикметно, що увагу істориків привертають ті масиви джерел, що містять найбільшу концентрацію висловлювань проти колективізації та голоду. Серед них документи політorganів територіальних частин Червоної Армії. Одним з перших ще в умовах «перебудови» до цього питання звернувся В.Ф.Чуркін, який констатував поширення так званих «селянських настроїв», що виявилися у критичному ставленні червоноармійців-селян до розкуркулювання, колективізації та голоду [21]. Згодом О.М.Бондарь, досліджуючи матеріали політвідділів і особливих відділів військ УВО у контексті українізації, також виявив факти словесного протесту проти політики більшовицького режиму [22, 54-56]. Досліджуючи реакцію червоноармійців на повідомлення про колективізацію та голод, Л.Гриневич дійшла висновку, що вона була неоднозначною, проте чимало бійців не приховувало свого обурення владою. При цьому, на відміну від попередніх років, такі настрої були притаманні не лише вихідцям із «заможного селянства», але й з селян-бідняків. Авторка виділила як пасивні форми незадоволення червоноармійців аграрним курсом сталінського керівництва (розмови між собою, подання запитів і скарг), так і активні, зокрема, гострі виступи проти насильницької колективізації. Однак, каральна «машина» примушувала відмовлятися й від словесного протесту. У зв'язку з цим цікавою є спроба авторки показати процес перетворення тих, хто висловлював незгоду з політикою партії у так званих «мовчальників», які намагалися принципово не висловлювати в голос свої думки [23].

Отже, історики позначили ряд важливих аспектів зазначеної проблеми, хоча словесний протест селянства проти сталінського терору ще не став предметом спеціального конкретно-історичного дослідження. Багатостраждальний український селянин заслуговує того, щоб був складений якомога повніший реєстр його мовних засобів опору сталінському режимові. Словесний протест селянства має бути досліджений в усій повноті та багатогранності – його масштаби, зміст, форми та методи.

Мас бути відтворений соціальний портрет селянина, який словом боронив свої споконвічні цінності. Оскільки селянський словесний опір влада пов'язувала, насамперед, з «куркулями», необхідно повністю «дешифрувати» це більшовицьке поняття. Зокрема, цікаво з'ясувати, хто становив більшу загрозу для більшовиків: «куркуль» - власник чи «куркуль» - ідеолог. З цього приводу досить відверто висловився Л.Каганович під час перебування на Кубані: «Важливий не фізичний куркуль, а куркульська ідеологія. Основа її – вороже ставлення до суспільної власності» [24, 269].

Заслужують на увагу дослідників чутки соціально-політичного змісту. Необхідно з'ясувати механізми зародження і поширення чуток, що справляли помітний вплив на настрої селянства. В народознавчій літературі вже наголошувалося на пізнавальній ролі чуток для історика та психолога як матеріалу, що найповніше відбиває громадську думку, дух народу [25, 48]. Чутки – атрибут суспільства, яке ще не мало технічних засобів комунікації, канал, через який передавалася соціальна інформація. Вони були продуктом фантазування селян на соціально-політичні теми. Тематичний діапазон чуток досить широкий: від цілком реалістичних, пов'язаних з актуальними питаннями соціально-економічної політики, до містичних.

Словесний опір селянства сталінському режимові – це унікальне явище народної культури. Адже, як слушно зауважив І.Дзюба, підґрунтя національної культури – «це, насамперед, буденне життя слова і думки, незліченних душевних актів у слові ...» [26, 313]. Тому народнопоетична творчість соціально-політичного змісту, народне мудрослів'я того часу мають стати предметом поглибленого конкретно-історичного дослідження.

1. Петровский Г. Ближайшие задачи работы на селе // Коммунист. - 1925. - 14 января.
2. Якутовіч Б.О. Класова боротьба навколо колективізації. - Х., 1931.
3. Єрмак О.П. Здійснення ленінської політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів міста і села на Україні в 1927-1929 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. - К., 1974.
4. Історія селянства Української РСР. - К., 1967. - Т.2.
5. Борисовський І.Д. Роль промислових робітників України в колективізації сільського господарства (весна 1930 р.) // Український історичний журнал. - 1960. - №5.
6. Барак Б.М. Участь робітників у підготовці перевиборів сільських рад в 1928-1929 рр. (За матеріалами УРСР) // Питання історії народів СРСР. - Х., 1965. - Вип.1.
7. Крикуненко О.М. Боротьба комуністичної партії України за здійснення ленінського кооперативного плану (1929 – 1931). - Львів, 1970.
8. Ганжа О.І. Опір селянства політиці судильної колективізації в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. - К., 2001. - Вип.5.; Зінченко А. Українське селянство: Геть комуністів! Дайте нам волю! // Українське слово. - 2000. - 23-29 березня; Єрмак О.П. «Ліквідація куркульства як класу» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республ. міжвід. зб. наук. праць. - К., 1991. - Вип.1.; Прилуцький В.І. Опір молоді політиці правлячого режиму в УСРР в період утвердження тоталітарного ладу (1928-1936 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. - К., 2001. - Вип.5.; Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні

- в 1926 – 1929 роках (історико-економічний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 1992.
9. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Процес розкуркулення 1929-1932 рр. очима селян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республік. міжвід. зб. наук. праць. - К., 1992. - Вип.2.
 10. Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928-1933 роках: проблема взаємовідносин (На матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1995.
 11. Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб. - К., 2000;
 12. Ченцов В.В. Документи органів державної безпеки як джерело по соціально-політичній історії України 1921-1925 гг. (На матеріалах Катеринославської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1992.
 13. Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство // Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр.). - Вінниця, 1997.
 14. Lynne Viola. The Peasant Nightmare Visions of Apocalypse in the Soviet Countryside // Journal of Modern History. - December, 1990. - № 62.
 15. Білоус Д. Голодомор і колективізація в Україні та їх відображення в народній творчості // Найбільший злочин імперії: матеріали науково-практичної конференції "Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років". - К., 1993.; Бугаєвич І.В. Кобзарська дума про голод // Народна творчість та етнографія (Далі – НТЕ). - 1990. - №4; Вовкодав В. Доба сталінізму і застою у приказках земляків Кармалюка // Прапор. - 1990. - №6.; Дубравін В. Народна пам'ять про голодомор // НТЕ. - 1993. - №5-6.; Пахаренко В. Слово, що здолало смерть: записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року // НТЕ. - 1991. - №6.
 16. Мороз О.Г., Злупко С.М. Українське селянство у першій половині XX століття (трагедія і героїзм). - Львів, 1997.
 17. Васильєв В.Ю., Хоптяр Ю.А. Соціальна поезія селянства Поділля (30-ті рр. XX ст.) // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. - Хмельницький, 1993.
 18. Борисенко В. Куца наша пам'ять (Етнографічно-фольклорні матеріали про радянську владу в Україні) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. - К., 2002. - Вип.12.
 19. Шевчук С.І. Відображення голодомору у народній пам'яті (за фольклорно-етнографічними пам'ятками України) // Культура України: проблеми, перспективи: Збірник наукових досліджень колективу авторів Рівненського державного інституту культури. - Рівне, 1992.
 20. Конончук Т.І. Трагедія голоду 1932-1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди: Дис. ... канд. філолог. наук. - К., 1996.
 21. Чуркин В.Ф. "Крестьянские настроения" красноармейцев территориальных частей Красной Армии (1923 – 1932) // Вопросы истории СССР: Республ. межвед. научн. сб. - Х., 1990. - Вип. 35.
 22. Бондарь О.М. Українізація та військові формування у військах УВО у 1922 – 1935 роках: Дис. ... канд. іст. наук. - Одеса, 1996.
 23. Гриневич Л. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932-1933 рр.) // Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф. Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. - К.-Нью-Йорк, 2000.
 24. Командири великого голоду: поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. - К., 2001.
 25. Мишанич С.В. Усні народні оповідання. Питання поетики. - К., 1986.
 26. Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? // Наука і культура. Україна: Щорічник. - К., 1988. - Вип.22.

Надійшла до редакції 21.11.02 р.

Духовний світ, культура та світогляд селянства

А.І.Темченко

МІФОЛОГІЧНІ ПАРИ “ВОДА-МОЛОКО”, “ВОГОНЬ-ЗАЛІЗО”, “СІЛЬ-ОЧІ” У МАГІЧНО-ОБРЯДОВІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНЦІВ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАМОВЛЯНЬ ДО ХУДОБИ)

Питання магічного захисту худоби від “злого ока/ слова” в українській етнології не є новим, хоча висвітлюється дещо фрагментарно і розглядається здебільшого у загальному культурно-історичному контексті [1; 2; 3]. Значно ширше дана проблема представлена у працях російських вчених Д.К.Зеленіна, [4], О.Ф.Журавльова [5], О.В.Гура [6]. Мета пропонованого дослідження полягає у різноманітних за своїм змістом/формою обрядових дій/текстів, спрямованих оберігати/вилікувати худобу. Такою міфологічною основою виступають найбільш уживані семантичні пари “вода-молоко”, “вогонь-залізо”, “сіль-очі”, які тим чи іншим чином проявляються як у ритуальних діях, магічних формулах замовляння худоби, так і в побічних текстових ситуаціях. Символізм визначених лексичних пар простежується контекстуально в залежності від конкретної обрядової ситуації, що вимагає конкретизації і чіткості у проведенні паралелей з іншими слов’янськими культурами і звужує поле досліджень лише до аналізу обрядів, пов’язаних із захистом худоби.

Для розв’язання поставленої мети залучались ще не задіяні у науковому обігу матеріали, зібрані на територіях Черкаського, Городищенського, Чигиринського, Шполянського, Ічнянського, Кобелянського р-нів [7].

Неолітична революція зумовила виникнення і відокремлення скотарства у самостійну галузь, що пояснює наявність численних вірувань і обрядів, пов’язаних з її утриманням/розведенням. Одним із найнебезпечніших захворювань худоби вважалося псування/втрата молока, що традиційно розцінювалось як навмисна дія. На прикладі вищезазначених семантичних пар розглянемо характерні описи запобігання і лікування “пристріту/уроків” у худоби.

“Вода-молоко”. Для лікування уроків йшли вночі до криниці і кидали туди шматок хліба, який вдень виймали, приказуючи при цьому: *“Добрий день тобі, вода Йорданна, від Бога подання, не прийшла я до тебе по воду, іно по грубий сир, і густу сметану, і густу маслянку”*. Після чого хліб давали корові [8, 62]. Звичай напування худоби *“поданням Господом Йорданною водою”* і освяченням у воді хлібом співвідноситься із давніми обрядами вшанування джерел як священних місць [9, 134-138] і семантично протиставляється народним поглядам на шкідливі дії відьми, спрямовані на збивання/збирання роси. Українці вірили, що відьма “вдень ходить по полю і, збиваючи палицею росу з трави, замовляє молоко, вночі вона просто доїть корову, улюблену святковою стравою у відьми вважалося молоко, замішане з ранковою росою, зібраною на Юрія чи Благовіщення” [8, 62]. Від надмірного споживання чужого молока обличчя відьми біліє, що вирізняє її з-поміж інших людей [10, 599-601]. (Пор. з визначенням “білого” як безтілесного [11, 153]). Збирання роси у даному випадку асоціюється із зникненням молока і вказує на їх міфологічне ототожнення. У зв’язку з цим

дещо по-іншому розуміється обряд першого вигону худоби на “Юрову росу”. За народними переказами, св.Юрій “відмикав весною небо й пускав росу на землю” [2, 305-306]. На св.Юрія існував звичай обливати худобу водою, що мало сприяти її плідності, молочності [12, 203]. Напередодні свята відьми збирали росу за допомогою “цідилка”, звідки при викручуванні замість води текло молоко [10, 600-601] або полотна, яким потім накривали корів, від чого вони хворіли [13, 65]. Оберегом від шкідливих дій слугували встромлені у “цідилко” голки. Худобу також заклинали зорею “Юриною”: *“Комре си вродить рано – зорина, а ввечір як вродить – то вечорина, а як вродить на полі вдень – поліна, як на Юра – Юрина. Цій зорині промовляти”* [14, 20].

Отже, відьми виконували магічні дії, пов’язані із заклинанням небесної вологи – роси, яка асоціювалась в народному уявленні з молоком. Доцільними в даному випадку видаються аналогії з археологічним матеріалом, які вказують на символічний зв’язок молока міфічної небесної корови з вологою ускотарів і землеробів неоліту [15, 168-170].

У деяких індоєвропейських мовах залишилися свідчення про ототожнення “неба” і “корови”. До поняття неба: пор. дав. англ. горог “небо”, але дав. англ. hrīper “худоба”, ірл. scod “худоба”; латиш. maikuopa “хмара” (> “небо”), але болг. діал. мака “худоба”; інд.-євр. *ker – “рогата худоба” (пор. з рос. “корова”, лат. cervus “олень”), але лат. caelum “небо”, *ker “верх”; інд.-євр. *sneudh “хмара”, але інд.-євр. *neud “худоба” [16, 295]. Архаїчні уособлення неба як корови відобразилися також і в українському фольклорі. Пор. із загадками: *“Чорна корова усіх людей поборолла, а біла корова усіх людей позводила”* [13, 141]; *“Сірий бик у вікно – ник”*; *“Лисий віл усіх людей звів”*; *“Іхав чумак та й став, бо волів”*; *“Ревнув віл на сто гір, на тисячу городів”* [17, 638]. Відповідні паралелі простежуються у текстах замовлянь: *“Добрий день, кринице, в тобі є вода орданиця, од Бога созаная, обмивала луги-береги, каміння-креміння, піски-тріски, столи й престоли. Обмий моїй богданочні корові (масть), всі жили й пажили, щоб у неї молоко прибувало із гір, із зір, із великих і малих рудників, із джерел”*; *“Добрий вечір, річко Уляно, а земле Тетяно, а вода Ордано, ти ізмиваєш луги-береги, каміння-креміння, піски-тріски, столи-престоли, обмий мою богданочку корову (масть) всі сточніки, щоб у неї прибувало молоко з роси, із води, із вітру”* (Шполянський р-н, с.Капустине) [7, 4].

Шляхом проведення змістових асоціативних рядів (криниця – вода – роса – молоко – небо – корова – небесні світила) і значеннєвих обрядових аналогій (збивання/збирання роси – втрата молока – поливання/напування водою) видається можливою часткова реконструкція давніх обрядів українців, що стосуються захисту худоби. Початкове ототожнення молока і роси криється в архаїчних ритуалах заклинання молочності худоби, які, ймовірно, існували задовго до поширення землеробських культів і базувались на спостереженнях за поведінкою тварин. Найбільш оптимальним для доїння вважались ранок і вечір – час, коли з’являється роса (звідси семантична взаємозалежність роси/молока, неба/корови). Згодом зміст обряду втрачається, роль основного виконавця переосмислюється і він набуває негативного забарвлення. Анало-

гічна ситуація спостерігається у південних слов'ян, які за часів раннього середньовіччя вшановували русалок – покровительок весняної вологи [15, 255].

“Вогонь-залізо”. При лікуванні недугою худоби розжарювали кінську підкову і кидали її у дійницю із свіжим молоком, після чого мала з'явитись людина, яка зурочила корову, страждаючи від нестерпного болю у животі. Нагріте розпеченою підковою молоко попадало у шлунок відьми, яка пила його на відстані через завчасно зроблений отвір в одвірку [8, 62]. Болгари також використовували в якості оберегу розжарену підкову. Нагріваючи її у вогнищі, говорили: *“Щоб у вовків горіла паща”*; як варіант розжарювали цвях: *“Щоб спекти йому (вовку) язика”* [6, 145]. Магічне використання підкови пояснюється двома факторами. З одного боку, розуміється семантичне співвідношення останньої з рогами худоби – архаїчним символом влади і багатства, які у свою чергу визначались її кількістю [18, 52–62]. Пор. з народною прикметою: *“Знайми підкову – на щастя”* (підкова маркується як знак удачі). З іншого – має місце формальна схожість підкови з молодим місяцем, при світлі якого відбувались таємні обряди замовлянь, ворожінь, збирання цілющого зілля [8, 18]. Пор. з текстом замовляння: *“Місяцю молодий, в тебе ріг золотий, пасеш ти бички, телички, займи мої бородавочки”* (Чигиринський р-н, с.Зам'ятниці) [7, 6]. У зв'язку з цим у деяких індоєвропейських народів образ бика набуває планетарних (іноді хтонічних) ознак, тому міг зображуватись у вигляді півмісяця з диском/хрестом [19, 349, мал. 69–72]. Пор. з українською загадкою: *“Лисий віл крізь забор дивиться”* [13, 140].

Деяко іншого значення набуває звичай нагрівати цвях, семантика якого криється у його функціональному призначенні – здатності пробивати/простромлювати. Ритуальне використання гострих залізних предметів відоме явище у магічних практиках, пов'язаних із скотарством. Наприклад, на Черкащині куплену корову проводили через вістя коси, яку потім чіпляли лезом вниз над дверима повітки (Городищенський р-н, с.Зелена Діброва) [7, 7].

Традиційним атрибутом відроблення/вишпугування уроків був “великий ніж з дерев'яною колодкою”, яким водили у двох напрямках: по хребту “від середини ріг до хвоста”/“від хребта до живота”, а також вздовж/впоперек по ногам, уявно окреслюючи таким чином хрест (Городищенський р-н, с.Орловець, Чигиринський р-н, с.Суботів) [7, 8, 13]. В інших регіонах подібну операцію виконували із запаленою свічкою [10, 600], що споріднює ритуальне використання заліза і вогню.

Символіку залізних гострих предметів можна розглядати у двох семантичних площинах. Перша окреслює їх обов'язкову гостроту, що передбачає відсікання, відрубування, відрізання всього нечистого і асоціюється з гострими зубами і кігтями вовка, “ведмедки”, “чорного ворона”, “хорта і хортениці”, які “вигризують”, “видрапують” хворобу: *“Чужі жінки баранки, Меланка ведмедка, ведмежі лапи, вовчі зуби, соколині очі. Соколиними очима дивлюся, ведмежими лапами одгребую, вовчими зубами одгризую”* [19, 53; 20, 96; 6, 136; 7, 4] (Шполянський р-н, с.Капустине). На Черкащині (Городищенський р-н, с.Зелена Діброва) під час першого вигону худоби рекомендувалось дивитись на свої два нігті, щоб “відьма могла взяти лише з двох нігтів” [7, 7]. У південних слов'ян існували обрядові заборони доторкання до гострих металевих предметів, щоб “вовк не відкрив пащі”, “не задрав худоби” [6, 141]. Чарівні “мечі”, “ножі”, “долота” – обов'язкові атрибути міфологічних “Михайла-Рихайла”, “золотого чоловіка”, “Юрія” (“пастуха” вовків), які “січуть”, “рубують болість огню” [14, 16]. Інша семантична площина описує фізичні властивості заліза розжарюватись/охолоджуватись, не втрачаючи при цьому твердості. У магічних текстах залізо асоціюється з міц-

ністю, його не вражає хвороба: *“Ішов жислізний чоловік, на жислізний тік, жислізним ціпом жислізного жита молотить, помисли і вроки жислізним ціпом одбить, куди хоч, туди і йди, на кого хоч, на того і напади, чи на собаку рябую, чи на жидівку старую, а таки моя богданочка троковця буде здоровенька, буде дужа, як вода, сита, як земля”* (Шполянський р-н, с.Капустине) [7, 4].

Із міцністю замовного заліза пов'язується мотив “залізного тину”. Ритуал уявного огороження худоби “булатним” тином шляхом окреслення дворища сокирою, ножем, шилом, косою практикувалось східними слов'янами у XIX ст. [21, 246–253], що відбилось у текстах замовлянь: *“Господу Богу помолюся і Святому Духу, і св.Миколаю, св. Михайлу і св.Пречистій, св.Вознесенню, св.Покрові і св.Юрію, і тебе прошу, голочко, одверни злих собак од мого скота”* [8, 75]; обрядах знешкодження уроків шляхом штрикання голкою у нагріте на сковороді молоко (Кобелянський р-н, с.Солошине) [7, 9].

Міфологічність заліза пов'язана з технологічними особливостями його виготовлення – плавленням і куванням (зв'язком з вогнем), що наділяє металеві речі відповідними властивостями. Залізні предмети клали у домовину відьмакам, щоб “не шкодив після смерті”, в якості оберегу заковували під порогом хліву. Звичай ритуального використання заліза відбився у заклинаннях: *“Хто візьме моє, тому камінь і залізо”* [22, 198–201]. Семантична насиченість залізних предметів доповнюється також символічністю дій, які з ними проводяться, таких як “захрещування” і обведення кола. Зв'язок ритуального “захрещування” з християнським хрещенням очевидний, хоча відповідна дія могла виконуватись задовго до впровадження християнства, оскільки означає цілісність, повноту, повсюдність (пор. з висловом “на всі чотири сторони”), тобто охоплює всі можливі просторові орієнтири. У замовляннях накладання хреста асоціюється з максимальним захистом: *“У кровать ложусь, хрестом стелюсь, хрестом укриваюсь, ангели по боках, спасителі в головах”* (Шполянський р-н, с.Капустине) [7, 3]. Отже, малювання ножем хреста на тулубі та ногах корови спрямоване на цілковите вигнання недуги. Аналогічну функцію виконують ланцюжокподібні перерахування, де перелічуються всі можливі місця її перебування: *“Я вас викликаю, визиваю з голови, з-під голови, з писка, з-під писка, з язика, з під-язика, з вилиць, з під-вилиць, із вух, із під-вух, з шиї, з-під шиї, з лопат, з-під лопат, з хребта, з під-хребта, з легків, з-під легків, з ребер, з-під ребер, з печінок, з-під печінок, з серця, з-під серця, з семидесяти сугавів, з хвоста, з-під хвоста, з вим'я, і з-під вим'я, із стегон, і з-під стегон, з вішалниць, і з-під вішалниць, з котиків, і з-під котиків, з ратиць, і з-під ратиць, і з пап'рків, і з-під пап'рків, я вас визиваю, викликаю”* [13, 20]. Аналогічного значення набуває також ритуальне окреслення худоби/обійстя [22, 246–248].

У контексті семантичної інтерпретації ритуалів, пов'язаних з водою, вогнем і залізом, зрозумілими стають деякі обряди захисту худоби. Так, для ритуального очищення корови їй під ноги виливали відро води, біля ріг чіпляли металеве кільце, у хвіст вплітали “красну нитку” (Городищенський р-н, с.Зелена Діброва) [7, 8]. Вода мала не лише традиційно очистити корову “від уроків”, але й асоціювалась із збереженням/збільшенням молока; металеве кільце слугувало оберегом – “залізним тином” від хижаків і злого ока; червона нитка співвідносилась із символікою вогню/розжареної підкови.

Тотожним до обрядового розжарювання підкови є звичай кип'ятіння молока. У випадках, коли молоко було занадто густим і з домішками крові, рекомендувалось зібрати його у горщик і, помочившись туди, поставити до вогню (Чигиринський р-н, с.Суботів) [7, 19], [8, 62]. (Як

варіант збиралась лише сеча корови). Після закипання молока слід чекати того, хто зурочив худобу і бризнути йому “межи очі” отриманою сумішшю. (Городищенський р-н, с. Зелена Діброва) [7, 8]. Кипіння молока функціонально тотожне нагріванню залізних предметів і спрямоване спекти нутро відьми, викликати у неї відразу. Семантичним доповненням виступає момент бризкання гарячого молока/сечі “межи очі”. Мотив бризкання очевидний – засліпити/знешкодити очі урікливої людини – і співвідноситься з традиційним ритуальним скропленням, яке застосовується під час очищувальних обрядів. Місце над переніссям, як центр обличчя, асоціюється з обома очима і обличчям в цілому. Пор. з народною прикметою: “Люди з густими зрослими бровами (відсутність місця між очима) вважались урікливими” [13, 237].

“Сіль – очі”. Варіантом бризкання молока/сечі виступає мотив засипання сіллю – накладання каменя: *“Сіль тобі в вічі, каменюка в груди, гадюкою підпережися, на мою худобу не дивися”*; *“Сіль тобі в вічі, каменюка в груди, кирпичина в зуби”* (Чигиринський р-н, с. Зам’ятниця); *“Сіль тобі та печина, та камінь між очима”* (Шполянський р-н, с. Капустине) [7, 8]; *“Сіль та печина тобі з лихими очима”* [19, 50]. Пор. з прокльonom: *“Сіль тобі в вічі та вода, та печина в зуби”* [23, 149]. Зазначені вислови мають три семантичні компоненти: а) сіль; б) камінь; в) печина.

А) Значення солі як магічного оберегу відоме. На Герцеговині перед Благовіщенням для захисту худоби від змій давали часник, змішаний із сіллю [6, 344]; на Волині – кропили соляним розчином [6, 374]; на Чернігівщині услід урочній людині кидали сіль, щоб “за нею пішли уроки” (Ічнянський р-н, с. Парафіївка) [7, 11]. Цікавими є прикмети-застереження, пов’язані з повсякденним використанням солі [24, 364-365], а також описи шкідливих дій – навмисного посипання сіллю порогу на “пустоту” оселі (м. Черкаси). Пор. з синонімічною парою “насолити” у значенні “нашкодити”.

Сіль, як і молоко, гріли на вогні, щоб допекти відьмі і таким чином її вистежити (м. Черкаси) [7, 11]. Звичай нагрівання солі стає зрозумілим у контексті ритуального застереження – не позичати порожнього посуду і солі тому, хто перший прийде під час її прожарювання, оскільки у корови знову і вже назавжди зникне молоко (Ічнянський р-н, с. Южне). У даному випадку наявним видається символічне ототожнення солі з водою/молоком. На Черкащині у мисочку з молозивом клали грудочку солі і краплю води (Городищенський р-н, с. Зелена Діброва) [7, 7], які вважались традиційним доповненням страви, підкреслювали її молочність/корисність та захищали її від зурочення.

Отже, семантику солі можна трактувати подвійно: 1) Сіль виступає знаком добробуту родини, що пояснюється її цінністю як необхідного продукту харчування. При забиранні/позичанні солі забирається/позичається частина достатку/молока (відьма стає другою господинею корови); 2) Наявним є привласнення традиційного родинного оберегу. Магічність солі як оберегу пояснюється її фізичними властивостями – здатністю змінювати смак, зберігати продукти від псування, а також видалити, причинити біль при попаданні на рану, бути отруйною/гіркою при надмірному вживанні.

Зв’язок семантики “порожнього посуду” і води/молока зрозумілий – порожній посуд позичається відьмою для молока. Будь-які магічні дії чи заклинання після повторного зникнення/псування молока не видаються дієвими, оскільки воно доїться у “господарський”/позичений посуд (з одного боку, посуд не належить відьмі, тому їй нічого не загрожує; з іншого – посуд належить самому господарю). На Черкащині перше молоко після отелення доїлось у драний посуд, який вивішувався вгорі на видному місці, “щоб усі його бачили, але дістати не могли”

(Городищенський р-н, с. Зелена Діброва) [7, 7]. У Шполянському р-ні записано співзвучний обряд. За переказами респондентів, “відробити” порчу міг сам “урікливий” (цікавим у даному контексті видається сам термін “відробити”, в іншому значенні “відпрацювати за борг”). Для цього господар мав тримати над відром решето, куди “урікливий” лив молоко, примовляючи: “Що у решеті, то мені, що під решетом, то тобі” (Шполянський р-н, с. Капустине) [7, 12].

Б) Значення образу каменя стає зрозумілим у контексті замовлянь від кровотечі, де він ототожнюється з нерухомістю/твердістю: *“Йшла Матір божжа з камінним відром доїти кам’яну корову, напувати кам’яне теля, якщо з кам’яної корови піде молоко, то в Катерини кров піде”* (Черкаський р-н, с. Шелепухи) [7, 8]; *“Іде Сус Христос на кам’яну гору, на камінь ступає, кров замовляє”* [19, 35]. Нерухомість каменя позначає бажану нерухомість того, з ким/чим він порівнюється. Фраза “каменюка в груди” передбачає уявне скам’яніння відьми, що позбавляє її можливості *“очей витріщати, язиком квилити, злого ока мати”* (Шполянський р-н, с. Капустине) [7, 4]. Пор. із звичаєм закопувати біля входу камінь на св. Юрія або нагрівати його, щоб вовки не задрали худобу [25, 449].

Семантично спорідненими замовному каменю видаються аналогії з поховальною обрядовістю східних слов’ян. Після того як покійного виносили з дому, на його місце мали покласти камінь, щоб захистити від смерті худобу (камінь як аналог покійного). Відомий також звичай покладання каменя у головах померлого або на кришку казана, де гріли воду для обмивання тіла, який виносили на могилу через сорок днів. Давній звичай встановлення надмогильних каменів пояснюється прагненням “зв’язати” душу, “прив’язати” її до могили, надати їй місце перебування. У східних слов’ян каміння разом з гілками кидали на могилу зложного покійника, щоб відігнати його душу. На Поліссі у могилу відьмакам клали камінь, щоб після смерті він не шкодив живим [25, 451]. З наведених прикладів видно, що традиційне вживання солі як оберегу і звичай накладання каменя біля/на місце покійного співвідноситься із фразою *“сіль в очі, каменюка в груди”* у замовляннях від злого ока, що гіпотетично може розцінюватися як рудимент давнього обряду засипання/заліплювання очей і накладання каменя на груди зложному покійнику/померлій відьмі (пор. із звичаєм закривати очі небіжчику). Обряд засипання очей сіллю пояснюється її якостями – видалити/видалити, що розцінюється як навмисне посмертне осліплення відьми (пор. з прислів’ям: *“Став мені сіллю в очі”* [17, 156]. Пор. із звичаєм “розкривання”/прочищення очей покійним прашурам [26, 185-205]). Аналогії ритуального засипання/заліплювання очей померлому зустрічаються у похованнях катакомбної культури і розцінюються фахівцями як обряд накладання посмертної маски [27, 127-135].

В) Окремо слід розглянути образ “печини/киричичини”. Етимологічно “печина” співвідноситься з піччю і дієсловом “пекти” [23, 149], що асоціюється з ритуальним розжарюванням підкови/кип’ятінням молока і слугує знаком нагрівання, тобто побажання їй печі/вогню.

Піч виконувала важливу ритуальну функцію у лімінальних обрядах. Хвору на сухоти дитину засовували на хлібній лопаті до печі, купали у розчині з пічної глини [8, 129]. Під час обрядів переходу ініційований мав пройти випробування вогнем, що відбулось у казкових сюжетах вогняної ріки, чарівної кузні, киплячого казана, печі Баби Яги [28, 98-103]. Остання як “жіноче місце” (“біла печі”) співвідноситься з жіночим лоном, тому слугувала знаком нового народження [29, 310-312], що відбулось в індоєвропейських мовах: засовування страви у піч (vagina) асоціюється з процесом споживання їжі (coitus). Пор. з рос.

“сунуть” (future), діал. “совало”, “совач” і т.д. (в значенні “falos”). У весільній обрядовості коровай прикрашався продовговуватими округлими шишками. При всовуванні короваю учасниці обряду співали: “Піч регоче, бо короваю хоче” [30, 83]. За лінгвістичними реконструкціями архаїчних ритуалів, пов’язаних з культом вогню, піч (у розумінні топки/вогню) могла бути місцем кремації покійного. Центральна фігура обряду визначалась за функціональними обов’язками – засовувати тіло покійного у вогонь/піч (пор. з рос “сунуться” – померти, укр. “осунутися” – захворіти). З іншого боку, іноді сам жрець замість покійного попадає у піч [30, 80-89] (пор. з казкою про Івасика-Телесика, який засовує у вогонь Зміючку). Центральною подією, яка поєднує ініціативні, лікувальні і поховальні обряди є засовування людини/тіла покійного у піч, як правило, на лопаті або “совку” (назва лопати для хліба), іноді кип’ятіння його у казані, після чого він отримує новий статус, нове життя, оскільки приноситься у жертву (спалюється). (Пор. хет. Larpa – “лопатка, якою збирали попіл після спалювання”, хет. Lar – “горіти” – Larpu – “поміщати у вогонь”, Larpaia (Larpiia) “жар”), але слов. Lora-ta (ta – пізніше нашарування, вторинний елемент). Лімінальність печі як культурного об’єкта не випадкова і зумовлена її функціональними особливостями – здатності зберігати вогонь, перетворювати за його допомогою сире на варене, холодне на гаряче, тверде на попіл, тіста на хліб тощо (пор. з символікою ритуального хліба як тіла Ісуса Христа).

Обряд спалювання виконувався жерцем, образ якого згодом набув негативної інтерпретації. Побажання “печини”/вогню, на нашу думку, є залишком архаїчного ритуалу жертвоприношення покійного. Відповідні паралелі простежуються у Геродота (описи спалювання скіфами знахарів [15; 331, 334]), а також на матеріалі Зарубинецької культури, де кремації підлягали лише служителі культу, про що свідчать знахідки у похованнях культових чаш, астрагалів, посуду з іррегулярним орнаментом [31, 40-41].

В якості висновків зазначимо, що тісний зв’язок мо-лока/худоби з россою/небом зумовлений оптимальним часом доїння. Оцінка магічних дій з россою як аграрних [13, 113] видається правомірною лише з точки зору змін у господарсько-культурному середовищі, зумовлених превалюванням землеробських традицій над скотарськими культурами. Підтвердженням тому виступає певна ритуальна (символічна) однобічність обрядів з россою – збирання/висихання роси спричиняє відсутність/псування молока. З іншого боку, відсутній характерний для міфологічного мислення зворотний зв’язок: ритуальне вживання молока має забезпечити плодючість полів.

Запобіжні магічні засоби на зурочення молока/худоби пов’язані з культом вогню, що пояснюється двома ключовими моментами. По-перше, “водяні” хвороби (“грудна жаба”, сказ, кровотеча, різноманітні набряки) традиційно лікувались “вогняними” засобами – висушуванням, припиканням, спалюванням тощо. Нагріте до кипіння молоко має спекти нутро відьми. По-друге, побажання відьми “вогню”/“печі”, ймовірно, виступає словесним рудиментом архаїчного обряду посмертного спалювання служителей культу, що розцінювалось як жертвоприношення.

1. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. – К., 1994.
2. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: в 3 кн. – К., 1994. – Кн. 2.
3. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000.
4. Зеленин Д.К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки. – М., 1995.
5. Журавлёв А.Ф. Домашний скот в магии восточных славян: Этнографические и этнолингвистические очерки. – М., 1994.

6. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции – М., 1997.
7. Темченко А.І. Фольклорні записи, зібрані на Черкащині...
8. Чубинський П. Мудрість віків: у 2 кн. – К., 1995. – Кн. 2.
9. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М., 1988.
10. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVI.
11. Толстой Н.И. Белый цвет // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. – М., 1995. – Т.1.
12. Грушевський М.С. Історія української літератури: в 6 т. – К., 1993. – Т.1.
13. Афанасьев А.Н. Происхождение мифа. Статьи по фольклору, этнографии и мифологии. – М., 1996.
14. Таємна сила слова / Упор. Г.Б. Бондаренко. – К., 1992.
15. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1984.
16. Макаровский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. – М., 1996.
17. Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірки О.В.Марковича та інших. Уклав М.Номис / Упор. М.М. Пазяка. – К., 1993.
18. Голан А. Миф и символ. – М., 1993.
19. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані В.П.Милорадовичем, Я.П.Новицьким, П.С.Єфименком) // Українські чари. – К., 1992.
20. Петров В. Український фольклор (Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу. // Берегиня. – 1996. – № 3-4.
21. Познанский Н. Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. – М., 1995.
22. Левкиевская Е.Е. Железо // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. – М., 1999. – Т.2.
23. Словарь української мови. Упор. з додатком власного матеріалу Б.Грінченка: в 4 т. – К., 1996. – Т. 3.
24. Топорков А.А. Соль // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 1995.
25. Левкиевская Е.Е. Толстая С.М. Камень // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. – М., 1999., Т.2.
26. Толстой Н.И. Глаза и зрение покойников // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995.
27. Новикова Л.А. Шилов Ю.Н. Погребения с лицевыми накладками эпохи бронзы // Советская археология – 1989 – № 2.
28. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – СПб., 1996.
29. Топорков А.А. Печь // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 1995.
30. Топоров В.Н. Индоевропейский ритуальный термин SOUN-ETRO- (-ETLO-, EDHTRO-) // Балто-славянские исследования. 1984. – М., 1986.
31. Цимиданов В.В. Кремация в срубной культуре как статусный знак // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции. – Харьков, 2001.

Надійшла до редакції 21.11.02 р.

О.Л.Ластовська

ВЗАЄМОСТОСУНКИ СЕЛЯНСТВА І ЧОРНОГО ДУХОВЕНСТВА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ’Я (XVII-XX ст.)

Впродовж століть в Україні селянство і православне духовенство було двома найбільш взаємопов’язаними між собою прошарками населення. По-перше, в силу чисельності селянства і, по-друге, через територіальну розпорошеність духовенства, котре перебувало буквально в кожному населеному пункті (на відміну від міщанства, козацтва і шляхетства); по-третє, через православ’я – основи їх духовного і національно-культурного існування.

Слід обов'язково зазначити, що не останню роль в особливому ставленні селянства до духовенства відіграв і фактор його релігійності, а не набожності. В контексті історії України релігійність слід розуміти як фактор етнонаціональний, оскільки зв'язок між релігією, українським етносом і національно-державним будівництвом чітко прослідковується на всіх основних етапах державотворення. Як свідчить дослідження І.Рудакової, "основним носієм релігійного досвіду на Правобережній Україні в другій половині XIX ст. залишалися українські православні селяни" [1, 172].

Як загальновідомо, духовенство є білим (приходським) і чорним (монастирським). З білим духовенством селянство вступало в контакт найчастіше, оскільки вони співіснували постійно поруч, разом переживали суспільні потрясіння. Чорне ж духовенство зустрічалося значно рідше, однак, співставлення саме до нього в українського селянства було якісно іншим. Очевидно, це зумовлювалося, в першу чергу, тим, що приходське духовенство жило серед селянства і у своїй більшості походило із тих же місцевих селянських родів, а тому його представники з дитинства були знайомі кожному односельчанину; життя приходського священика було завжди як на долоні, перед очима односельчан. У той же час, життя чорного духовенства було закритим для пересічного українця; ченці проживали в окремих закритих місцях своїм власним життям, за власними правилами. І рідко хто з них походив із сусіднього з монастирем села.

Про тісні зв'язки між селянством і монастирями, зокрема у середньовіччя, свідчить хоча б той факт, що українські гетьмани, видаючи свої нормативні акти для чернецтва, обов'язково зазначали, що селянство є суб'єктом їх взаємовідносин. Наприклад, гетьман Петро Дорошенко в універсалі Успенському Канівському монастирю від 2 лютого 1670 р. вжив формулювання: "...ознаймусь сим писанням нашим кожному, кому про те відати належить, а особливо... і всім посполитим людям" [2, 123].

Взаємостосунки між чернецтвом і селянством слід розглядати крізь призму факторів, властивих для розвитку суспільства: політичних, економічних, соціальних. Зрозуміло, що ці чинники є об'єднуючими для суспільства в одне ціле і визначальними в його подальшому розвитку.

Необхідно зазначити, що, звичайно, тема цього дослідження є досить широкою. Вона може претендувати на залучення значної кількості документальних матеріалів як в географічному, так і в часовому просторі, причому ще й з визначенням певних особливостей у певні періоди історії чи в певному регіоні. Оскільки межі невеликої за розміром публікації не дозволяють цього зробити, можна зупинитись тільки на окремих прикладах, що не є винятками у загальній суспільній практиці.

Стосунки селянства з монастирями виникають від початку створення цих монастирів і аж до часу їх загибелі. З першого погляду здається, що селянство не може мати до заснування монастиря ніякого відношення, адже монастир може бути заснований тільки ченцем. Це, звичайно, так, але траплялися випадки, коли ченці створювали свої обителі на вже готовій матеріальній базі. Так, у 1630 році селянин Іван Близнюк засвідчив, що Успенський Ірдинський монастир з'явився тільки після того, як він з батьком кілька років уже займалися пасічництвом і, звичайно ж, саме на місці їх постійної діяльності [3, 564-565]. В іншому випадку, вже на поч. XX ст., житель села Кочержинці Митрофан Колінчук виступив ініціатором створення скита під Уманню. Причому, навколо нього зібралися інші селяни, були вириті печери, почали проводитись молитовні читання. Самі ж селяни виділили із своїх володінь на розбудову монастиря 11 дес. 1500 кв. сажених землі. І тільки після цього, у 1907-1908 рр., до справи взялися самі ченці, зокрема ієромонах Мануїл із Церковщини у Києві [4, 160-182].

Економічні зв'язки між монастирями і селянством були стійкими і стабільними. Хоча основні вливання у вигляді земель, майна, дарунків тощо здійснювали дворянство і козацтво, проте вони так само й зникали в залежності від певних умов, наприклад, внутрішньої політики держави (чи то польської, чи то російської). Зв'язки із селянством залишалися. Воно було головним клієнтом провінційного чернецтва. Проте, це був не односторонній зв'язок. Монастирі у свою чергу виступали ще й одним із роботодавців для селянства. Адже чернецтво мало своє власне господарство, іноді досить значне і його слід було комусь обслуговувати. Наприклад, у 1858 р. селянину Ананію Терещенку із Городища за догляд влітку за стадом худоби Виноградський монастир заплатив 8 крб., Петру Лобачевському із Сміли за теслярні роботи – 34,5 крб., трьом селянкам із Білозір'я за роботу на огородах і "мазання хат" – 4 крб. та ін. [9, 71, 72]. І ці випадки не поодинокі, вони були буквально щоденною практикою із року в рік протягом століть. Про це досить красномовно свідчать прибутково-витратні книги монастирів та інші економічні документи.

Цікавий матеріал можна отримати і в результаті дослідження соціального складу чорного духовенства. Звичайно, для цього слід мати всю повну інформацію стосовно походження ченців. Однак, більш-менш повною вона може бути тільки стосовно другої половини XIX – початку XX ст. Про більш ранній період свідчити досить важко, оскільки така інформація, наприклад, у XVIII ст. не завжди повністю фіксувалася навіть стосовно ігуменів монастирів. Відомо, що у 1749 р. ігуменом Онуфріївського Жаботинського монастиря його братія обрала Даміана, котрий народився у 1699 р. у "батьків звання посполитого" [5, 3]. На 1862 р. в Успенському Виноградському монастирі із 12 ченців 4 були за походженням із селян, отже – 25% [7, 3зв.-10]. У 1890 р. до послушників Миколаївського Медведівського монастиря також був прийнятий селянин із села Княже Звенигородського повіту Михайло Дробенко [8, 10]. Проте, питання вивчення соціального складу чернецтва і місця в ньому окремих прошарків населення, а зокрема селянства, ще слід залишити відкритим, до більш повного вивчення.

У 1920-х рр. ставлення селянства до чернецтва, очевидно, почало трансформуватися під тиском революційних заходів. Саме тому, коли в Уманському окрузі у 1925 року постало перед радянською владою питання про закриття Тальянського чоловічого православного монастиря голова райвиконкому повідомляв Окрліквідком, що "селяни до зачинення монастиря відносяться байдуже" [6, 11 зв.]. Цікаво, що НКВС дав розпорядження місцевій владі вжити заходів до того, щоб розселити чернецтво по навколишніх селах [2, 2]. Тому ченці в організованому порядку були переселені до Уманського Кочержинського монастиря. З цього ми можемо зробити висновок про штучність розмежування селянства і чернецтва у 1920-х рр.

Отже, підводячи попередній підсумок, можна стверджувати, що селянство і чернецтво, існуючи протягом століть поруч один із одним, утворювали певний симбіоз щодо виживання. Вони доповнювали один одного. Чернецтво надавало селянству, в першу чергу, певні духовні сили, що дозволяло йому зберігати свою самобутність на етнонаціональному рівні, а те у свою чергу створювало для чернецтва всі необхідні соціально-економічні умови, що мали на меті всебічне забезпечення нормального функціонування монастирів.

1. Рудакова І. Огляд релігійності селян на загальноконфесійному фоні Правобережної України другої половини XIX століття // Український селянин. - 2001. - №3.
2. Акты Западной России. - Т. V. - СПб., 1853.
3. Киевские епархиальные ведомости. - 1861. - №19.

4. Киевские подвижники благочестия. - Т. III. - К., 1994.
5. Інститут Рукописів Національної Бібліотеки України НАНУ ім. В.Вернадського. - Ф. 160, № 1024.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. - Ф. 5, оп. 2, спр. 1075.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУ). - Ф. 127, оп. 699, спр. 217.
8. ЦДАУ. - Ф. 127, оп. 797, спр. 172.
9. Державний архів Черкаської області. - Ф. 354, оп. 1, спр. 1.

Надійшла до редакції 28.11.02 р.

А.Г.Дудка

МЕНТАЛЬНІ ІМПЕРАТИВИ СЕЛЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.

Події 1917-1920 рр. постають перед сучасним дослідником як складний комплекс соціально-економічних проблем. Для їх розв'язання все активніше починають використовуватися терміни “менталітет”, “ментальність соціальних груп”, “ментальність селянства”. Поняття менталітету не є гомогенним, що приводить до досить вільної інтерпретації даного феномену. За своєрідний орієнтир можна взяти визначення, подане В.П. Візгіним: “...глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і підсвідоме. Ментальність – це сукупність готовностей, установок, схильностей індивіда чи спеціальної групи діяти, думати, відчувати та сприймати світ певним чином” [1, 176].

За кілька століть розвитку селянський стан України набув особливих індивідуальних рис, що дає підстави твердити про існування поняття “менталітет українського селянина”, але саме тут дослідник зустрічається з рядом проблем: який реальний зміст вкладати у вищезгадане словосполучення, у якому поєднанні знаходяться менталітет та конкретні події української революції, чи є поняття “селянська ментальність” універсальним для всіх українських регіонів?

У дослідженні аграрних питань XIX-XX ст. аналіз проблеми менталітету постійно протистойть концепціям авторів позитивістського напрямку та класичному “економізму” марксистського забарвлення. Тою чи іншою мірою прихильниками вивчення глибинних основ колективної та індивідуальної селянської свідомості є: Присяжнюк Ю.П. [2; 3; 4; 5], Михайлюк О.В. [6], Солодка Л.М. [7], Ковальова Н.А. [8]. Аналогічні дослідження мають місце і в Росії, де у 1996 році відбулася конференція “Менталітет і аграрное развитие России (XIX-XX)”. Роль ментальності, менталітету згаданими авторами оцінюється по-різному. В силу аморфності та гнучкості терміну він виступає або як скелет, на який нарощуються вибрані історичні факти, або як симбіоз із економічних та політичних чинників, або ж як ілюстративний матеріал. Останнє практикує широка група авторів у виданнях “Українського селянина”.

У зміст поняття “менталітет” автор даної статті вкладає світоглядну культуру, що будувалася на землеробському фундаменті. Праця на землі (крім того, скотарство та супутні промисли) стають для українського селянина змістом життя. В даному варіанті не було принципової різниці у розмірах наділу. Землеробом був і власник 3 десятин, і власник 15 десятин, і безземельний. Цей факт і робить неможливим отождествлення сільського наймита з міським пролетарем. Наймит був найбільш безнадійним об'єктом для революційної агітації на селі, бо жив лише надією відновити власне господарство і ставився до свого господаря, швидше, як слуга, ніж як робітник до капіталіста [9, 12].

Суперечливою є оцінка селянського індивідуалізму. Головним фактором у ній виступає історико-соціальний розвиток регіону, що робить можливим поглиблення характеристик Ю.Присяжнюка: “...процес капіталістичної еволюції “внутрішнього світу” “малоросів” виявив свої особливості в трьох аспектах – структурному, історико-хронологічному та регіональному” [2, 173]. Регіональні особливості формують нюанси світогляду українців ще задовго до реформ другої половини XIX століття. В дослідженнях українських істориків-аграрників прослідковується ідея відмінності індивідуального господарства Правобережжя та Полтавщини від класичної російської общини. Так, М.Якименко подає наступні цифри [10, 11]:

Табл. 1

Губернія	Кількість дворів (%)		Володіння землею (%)	
	общинне	подвірне	общинне	подвірне
Волинська	1,8	98,2	2,7	97,3
Київська	9	91	7,5	92,5
Подільська	0,4	99,6	0,5	99,5
Полтавська	17,9	82,1	14,6	85,4
Харківська	93,2	6,8	94,5	5,5
Московська	100	0	100	0

Низьку економічну роль общини на українських землях, на думку О.В.Михайлюка, повинна компенсувати її соціальна значимість для селянина. Він, слідом за С.В.Люрве, вводить термін “мир”, твердячи про його самодостатню цілісність [6, 12]. Автор не може погодитися з вищезгаданою думкою, оскільки в ній є очевидним протиріччя між двома взаємозумовленими речами: економічним укладом та соціальними інституціями. Не відкидаючи поняття “сусідської солідарності”, ми констатуємо факт глибокого проникнення коренів індивідуалізму на землях колишньої Гетьманщини. Саме це штовхало полтавського селянина, в першу чергу, звертатися до органів влади, намагаючись вирішити свої проблеми, а потім за сусідською допомогою до сусідів, і саме це стало причиною появи на теренах Полтавщини партії хліборобів-демократів із її приватновласницькими ідеалами.

Неодностачну оцінку отримує проблема співвідношення внутрішніх ментальних збудників та зовнішнього агітаційного впливу на процес аграрної революції. Н.А.Ковальова висловлює наступну думку: “У 1917 році селяни, ідейно керовані партіями есерів (загальноросійською та українською) і створеними ними селянськими організаціями, активно включилися у революцію” [8, 251]. Факт діяльності селян у воєнних та повітових структурах рад та державних установ незаперечний, проте має сенс думка про другорядність політичної агітації порівняно з внутрішньою сутністю та світоглядом селян. Аналізуючи революційність білоруського села О.Г.Буховець відзначає, що реальний селянський рух живився власними мотивами, мотивація, що пропонувалася агітаторами, в більшості не сприймалася селянами [11, 192]. Існування стереотипу керівної та спрямовуючої ролі партії есерів у селянському соціумі пояснюється компенсаторною трансформацією ідей лідерства більшовиків у робітничому середовищі. Оскільки більшовики й диктатура пролетаріату проголошені злом, то дійсна революція вершилась на селі, а отже, потрібно дати нового керманіча – есерів. “Есери, всупереч своїм початковим ідеям селянського соціалізму, залишалися переважно міською партією” – ця теза В.П.Булакова розкриває протиріччя між програмними документами, що лежать в основі багатьох досліджень, і дійсним станом справ [12, 20]. Популярність есерівської партії можна пояснити двома факторами: великим розмаїттям політичних установок лідерів, що приваблювало різних людей, та відсутністю чітких критеріїв членства так, що пе-

ребування в партії фактично ні до чого не зобов'язувало [12, 19]. Самі партійні функціонери були далекі від розуміння внутрішнього світу селянина, тому роль політичної агітації – це роль резонатора. У випадку співпадання закликів із власними потребами (духовними та економічними) селянства перші підсилювали революційність маси, не будучи в той же час її головним збудником.

Аналізуючи процес аграрної революції, не можна оминати відносини “селянин–поміщик”. Їхня регіональна особливість полягала в історичному процесі становлення привілейованого стану колишньої Гетьманщини. Дворянство губерній, в більшості, було українським (майже 60%) [13, 14] та володіло дрібними маєтками. Швидка демократизація земель привілейованих у кінці XIX – на початку XX ст. зняла проблему міжнаціонального конфлікту, що впливав із станових протиріч. Зрощення молодого прошарку селянської буржуазії з поміщиками закладає підвалини нового, внутрішньостанового конфлікту, але ментальності селянської маси не допускати в нього міських (читай партійних) чужинців. Впродовж всієї революції цей конфлікт намагатимуться використати більшовики, але становий антагонізм ще не встиг укоренитися у мізках селян. Станову консолідацію селянського соціуму підкреслює думка П.Струве: “...Крах державності та глибока деградація культури, принесені революцією, сталися не тому, що в нас було занадто багато промислового і загальом міського пролетаріату, а від того, що наш селянин не став власником-буржуа, яким повинен бути будь-який дрібний землевласник, що сидить на своїй землі і веде власне господарство. У нас боялися створити сільський пролетаріат і через страх не зуміли створити сільську буржуазію” [14, 241]. Ми вважаємо за потрібне у дану цитату внести правку: економічна поява і буржуазії, і сільськогосподарського робітника відбулася, проте, не було їх ментальної появи, фіксування у свідомості селянства. Цей процес почнеться лише з реформ П.Столипіна, але навіть гіпертрофовані темпи 1917-1920 рр. не знищать глибинну ідею селянської спільності.

Підводячи підсумок, можна виділити кілька особливих рис, що характеризують психологічні імперативи селянства Лівобережжя у 1917-1920 рр. При активному майновому розшаруванні, що йде в селах Полтавщини та Чернігівщини, селянська свідомість зберігає ідею їх психологічної, духовної єдності, яка завжди виходить на перший план у випадку проникнення чужинців (жителі міст, продзагони та ін.). Внутрішній конфлікт селянин намагається розв'язати шляхом боротьби за законність, боже право, справедливість у власному їх розумінні, тому політична агітація та законодавча діяльність знаходять у селянському середовищі підтримку лише тою мірою, якою вони узгоджуються з уявленнями даного соціуму.

При чітко вираженому індивідуалізмі окремого селянина-господаря прослідковується федералізація та об'єднання у випадку активного зовнішнього тиску та при потребі захисту власних інтересів, незалежно від джерела загрози.

1. Визгин В.П. Ментальность, менталитет // Современная западная философия: Словарь / Сост. В.П.Малахов, В.С.Филатов. – М., 1991.
2. Присяжнюк Ю.П. Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткріпосницької епохи // Український селянин. – 2001. – Вип. 3.
3. Він же. Традиції господарювання як мірило україно – єврейських відносин на селі // Український селянин. – 2002. – Вип. 5.
4. Він же. Деякі “таємниці” етносоціального портрету українського “чоловіка” початку XX століття // Український селянин. – 2002. – Вип. 4.

5. Він же. До проблеми ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців (XIX – початок XX) // Український селянин. – 2001. – Вип. 1.
6. Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом // Український селянин. – 2002. – Вип. 3.
7. Солодка Л.М. Світоглядні уявлення селянина про землю та їх вплив на формування селянської ментальності // Український селянин. – 2002. – Вип. 5.
8. Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917-1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин. – 2001. – Вип. 5.
9. Казаков А. Экономическое положение сельскохозяйственного пролетариата до и после Октября: опыт сравнительной характеристики – М.–Л., 1930.
10. Якименко М.А. Українське село: сім десятиліть перебудови. – Полтава, 1993.
11. Буховец О.Г. Ментальность и аграрное развитие России (XIX–XX века): Материалы международной конференции. – М., 1996.
12. Булдаков В.П. На повороте. 1917 год: революции, партии, власть // История Отечества: люди, идеи, решения. – М., 1991.
13. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних “теорій” безкласовості та “єдиного потоку”. – К., 1955.
14. Струве П. Исторический смысл русской революции и национальные задачи // Из глубины: Сборник статей о русской революции. – М., 1990.

Надійшла до редакції 27.11.02 р.

Л.М.Солодка

ОРГАНІЗАЦІЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ КІНОУСТАНОВ У 1920-ті – НА ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ ТА ЇХ АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДНА РОЛЬ У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Однією з найбільших актуальних проблем, яку піднімають сьогодні суспільствознавці, є проблема корінної зміни життєвої орієнтації населення України і занепаду традиційних моральних цінностей. Особливу увагу в цьому відношенні привертає сільське населення, яке залишається поза вільним широким доступом до світових культурних досягнень і, залишившись „наодинці” з телевізором, змушене приймати те, що подають засоби масової інформації. Наскільки позитивним чи негативним є цей шлях збагачення внутрішнього духовного світу людини і наскільки ефективним був би шлях просвітництва через телебачення? Розкрити цю дилему допоможе дослідження розвитку радянської кінематографії в Україні і її не лише просвітницька, але й її пропагандистка роль, що стала одним із засобів нав'язування українському селянству радянського способу життя.

Історія кіно, з початку його зародження була цікава не лише прихильникам „анімації”, але і дослідникам. У радянський час вийшла значна кількість робіт різного спрямування. В ракурсі нашого дослідження особливо цікавим є видання 1920-30 рр., які дають можливість висвітлити реальні історичні умови, коли кіно з розважального перетворилось на знаряддя ідеологічного тиску. В першу чергу, це роботи О. Полторацького [1], В. Боландина [2], М.Буша [3], в яких чітко відображено методологічне трактування партійними органами процесу теоретичного утвердження, практичної реалізації пропагандної ролі кіно.

Цікавою є книга порад для безпосередніх організаторів осередків Товариства Друзів Радянської кінематографії і фотографії, де детально розписані методи агітації і реклами фільмів, що мали демонструватись в осередках, подані рекомендації щодо проведення диспутів, роз'яснювальних бесід, лекцій [4].

У радянський час у світ вийшли безліч альманахів, альбомів і збірників, насичених фото до знятих фільмів у супроводі різноманітних коментарів [5, 56]. Особливої уваги заслуговує „Історія українського кіно” в трьох томах, де увагу приділено всім жанрам кіномистецтва в історичній ретроспективі їх розвитку. В роботі міститься велика кількість постанов радянської влади, що стосувалась кіно, приведені чисельні цитати видатних митців: дослідників кіно [6].

На сьогоднішній день питання проникнення радянської ідеології через засоби кіно в селянське середовище мало досліджене, тому для з'ясування даної проблеми нами широко використовувались документи, матеріали центральних державних архівів.

Одним із важливих компонентів утвердження радянської влади в Україні стала так звана “культурна революція”, яка вважалася невід'ємною складовою частиною і продовженням революції соціалістичної. Тобто, йшлося не лише про ліквідацію “економічної відсталості”, суцільної неписьменності, але й про соціальну докорінну перебудову, утвердження нової ідеології, нових етичних принципів, нового світогляду.

Кіно, як новий вид мистецтва, було широко використано радянською владою у процесі ідеологічного ствердження нового режиму і стало одним із ефективних засобів пропаганди соціалістичних ідей.

Одним з перших документів, що стосувався організації кіносправи в Україні після жовтневої революції була постанова Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України від 18 січня 1919 р. “Про передачу всіх театрів та кінематографів у відання відділу освіти”. Незабаром, 27 січня 1919 р. був утворений Всеукраїнський кінокомітет, який почав налагоджувати виробництво хронікальних та агітаційних фільмів, контролював репертуар, створював фонд науково-освітніх стрічок, укомплектовував штат лекторів-спеціалістів [7, 24].

Питання про роль і місце кіно в пропаганді комуністичної ідеології завжди перебувало в центрі уваги партійно-радянського керівництва, обговорювалось майже на всіх з'їздах РКП(б) та КП(б) України. В чисельних постановках, розпорядженнях і резолюціях керівних органів пропонувались різні форми і засоби агітаційної роботи, проєктувалось використання кіно в лікнепі, в школі. Особливо корисним помічником вбачали кіно в галузі політичної пропаганди і культурно-освітньої роботи на селі: “Кінематограф, театр, концерти, виставки і т. ін. ...необхідно використовувати для комуністичної пропаганди як безпосередньо, тобто через їх зміст, так і шляхом поєднання їх з лекціями і мітингами” [8, 80].

На Х з'їзді РКП(б) (1921 р.) була прийнята конкретна програма з питань подальшого використання кіно як виховного засобу у боротьбі з старим побутом, із старою ідеологією. В резолюції з'їзду “Про роль і завдання профспілок” було окремо поставлено питання про використання кіно в антирелігійній пропаганді [8, 234]. У відповідь на рішення цього з'їзду знімається ряд фільмів на антирелігійні теми: “Чудотворець”, “Комбриг Іванов”, “Старець”, “Василь Грязнов” та ін.

Ідейне керівництво в справі кінофікації молодого республіки здійснювалось за допомогою Всеукраїнської ради мистецтв, до складу якої входили представники різних комітетів, видатні діячі літератури й мистецтва. Всі види творчої діяльності були поставлені “на службу революції”, залучені до справи “будівництва суспільства, що мислить по-новому”.

Важливу роль в об'єднанні на той час невеликого загону режисерів, операторів та письменників відіграло створення у Києві Спільки кінопрацівників. Для зміцнення керівництва партія рекомендувала на роботу в кіноіндустрію лише комуністів.

У 1923 р. була створена добровільна громадська організація “Асоціація революційної кінематографії”, яка проголосила у своїй програмі, що “кіно - не самоціль, а найсильніша зброя боротьби за комуністичну культуру” [7, 28].

Трактування про спорідненість, здавалося б, таких різних за своєю природою речей як мистецтво та політика, було вкладене у гасло про те, що “нема таких форм науки і мистецтва, які не були б зв'язані з великими ідеями комунізму і безмежно різноманітною роботою по будівництву комуністичного господарства” [8, 80]. Тому, як правило, всі економічні, політичні, антирелігійні кампанії супроводжувались широкомасштабними акціями агітації, до яких по можливості залучались всі можливі методи. І кіно в цьому відношенні було найбільш виграшним варіантом.

Як правило, до кожної кампанії створювався агітфільм на задану тему, причому кожен фільм мав мати безпосередній зв'язок з новим життям, насичений ідеями і гаслами партії. Такі фільми в супроводі лекцій були досить ефективними у обробці малопідготовленого глядача. Новизна і привабливість кіно давала можливість ненав'язливо пропагувати політичні орієнтири. До такої агітаційно-пропагандистської роботи залучались видатні діячі партії й уряду (Г.Петровський, М.Калінін, М.Фрунзе, А.Луначарський). Так, наприклад, коли виникла потреба організувати допомогу голодуючим, В.Ленін терміново вносить пропозицію до Політбюро ЦК РКП(б) (27 січня 1922 р.) про поїздку М.І.Калініна “...по найбільш хлібним губерніям України для збирання допомоги голодуючим”, а для “успішної агітації” рекомендує забезпечити експедицію відповідними фільмами, фотографіями [9, 356].

Значною подією в історії українського кіно була реорганізація в 1922 р. Всеукраїнського кінокомітету у Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ), яке отримало великі повноваження і фінансову допомогу. ВУФКУ розпочинає створення власного фільмофонду. На підставі наказу Головополітосвіти від 11 квітня 1922 р., а також спільного наказу народних комісаріатів внутрішніх справ та освіти УРСР від 24-27 квітня того ж року, фотокіноуправлінню надавалось “монопольне керівництво й управління всіма кінематографами України і всіма підприємствами фотокінопромисловості” [7, 30].

У підпорядкування ВУФКУ було передано близько 600 кінотеатрів України та Криму, а також кінофабрики в Києві, Ялті, Одесі. 2 травня 1922 р. Українська економічна Рада затвердила статут ВУФКУ, що передбачав широке розгортання кіновиробництва в республіці. Вже у 1930 р. в доповідній записці до ЦК КП(б)У про роботу ВУФКУ вказувалось, що “українська кінематографія розгортається досить великими кроками. За 5 років свого виробництва українська кінематографія досягла 65 картин (разом з культурфільмами). П'ять років назад вона випускала лише 8 картин” [10, 9].

Звичайно, в цей час почала активно розширюватись мережа кіноустанов, різко зросла кількість інженерно-технічних кадрів. Якщо в 1924 р. на Україні було 312 кіноустановок, то в 1929 р. - 2336. На 1 жовтня 1923 р. на відновлених українських кінофабриках працювало всього 47 чол., на 1 жовтня 1925 р. - 300, на 1 жовтня 1927 р. - 541 чол. [11, 6; 12, 4], в 1929 р. - вже понад 1000 творчих, інженерно-технічних працівників та обслуговуючого персоналу [12, 2]. Протягом 1928/1929 рр. в Україні кінофільми переглянуло 16890 тис. глядачів.

Характерною рисою розвитку кіномережі була нерівномірність розміщення кіноустановок, експлуатацією яких займалися і ВУФКУ, і органи політосвіти, і райвиконком, і школи. Так, наприклад, сільська кіномережа в 1924/25 складалася лише з 9 закладів, де працювало 18 чоловік, а в 1925/26 тільки з 25 установ (50 осіб) [14, 130]. 3 квітня

1924 р. до лютого 1927 р. показ фільмів на селі збільшився майже в 10 раз [11, 6].

У 1929 р. сільська кіномережа в Україні тимчасово була передана у відання споживчої кооперації. Це заважало нормальній плановій роботі по кінофікації села й експлуатації існуючої кіномережі. Основним видом кіноустановок на селі залишались кінопересувки, що, безумовно, знижувало якість і швидкість кінообслуговування сільського населення.

ХІ Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1929 р.) назвав як одне з першочергових завдань докорінне поліпшення кінофікації в республіці [15, 448]. ЦК КП(б)У в директиві про роботу "Українфільму" (1931 р.) вимагав у подальшому всіляко сприяти поширенню кіномережі, особливу увагу звертаючи на збільшення кількості стаціонарок. У названій директиві райвиконкомом наказувалось передбачити в планах капітального будівництва побудову в кожному районі до кінця п'ятирічки устаткованого кінотеатру. [16, 26].

У постанові ВУЦВК і РНК УСРР "Про будівництво у великих селах УСРР кінотеатрів" (1931 р.) визнавалось за потрібне до кінця 1934 року у великих селах суцільної колективізації з населенням не менше 3 тис. чоловік побудувати 150-200 кінотеатрів місткістю мінімально на 500-800 чоловік кожний [17, 24].

У міру того, як кіно почало себе виправдовувати в ролі дієвого чинника суспільної переорієнтації, зростала і мережа установ, що були безпосередніми розповсюджувачами кінопродукції. Ще 15 жовтні 1929 р. в Харкові було створене оргбюро Всеукраїнського товариства друзів радянського кіно, реорганізоване пізніше у Центральну раду Всеукраїнського товариства друзів радянської кінематографії та фотографії (ТДРКФ). На Товариство покладались великі надії у допомозі поширення і подальшого розвитку кіносправи в Україні. "Село – це безмежне поле діяльності для цих осередків, організація яких повинна стати невід'ємною частиною політико-освітньої роботи кожного сільбуду, кожної хати-читальні" [24, 10].

Організацію осередку не вважали за складну справу - зацікавленість селянства кіно була досить значною. Цей інтерес і пропонувалось використати для організації ТДРКФ на селі. Ставка робилася на соцсектор (колгоспи, райони та села суцільної колективізації), де осередки повинні бути організовані в першу чергу [4, 11].

На чолі сільських осередків стояла райрада, що в свою чергу переобиралась представниками всіх осередків даного району на спеціальній райконференції. Центральну роботу проводив райуповноважений окрпаравління кіномеханік. Його діяльність повинна була узгоджуватись із райінспектурою народів та райпаркомом [4, 18].

Центральне місце всієї кіновиховної роботи належало кінокутку, який утворювався, як правило, при сільбуді. В куточку обов'язково вівся щоденник роботи осередку. В ньому занотовувалось, які картини демонструвалися, скільки було глядачів за віком, соціальною ознакою, яке враження глядачів від картини, в яких умовах провадився сеанс, які були форми політосвітньої роботи навколо картини та які наслідки цієї роботи, які бесіди та доповіді провадив осередок, скільки зборів він провів і таке інше. Користь такого щоденника очевидна для партійних центрів, що здійснювали дистанційно керівництво процесом кінофікації села. Він давав змогу накопичувати досвід роботи кіноустановки, складати певне уявлення про кіноглядача, про його смаки та вимоги до кіно [4, 27].

Для охоплення інформацією всього населення з приводу того чи іншого кіно, що надійшло в село, застосовували дієвий у всі часи метод реклами. "Крім наочної реклами слід широко вживати і усну, оголошуючи про кіносеанс на голосних читаннях, вечорах запитань та відповідей, кіно-вечорах... Можна використовувати досвід деяких

сіл, де діти бігають по селу з дзвоником і оголошують про кіносеанс на далеких кутках села" [4, 32].

Для більшого відвідування глядачами сеансів було порушено питання пільгових квитків для бідноти, а також почали впроваджувати практику збереження певної кількості квитків, закріплених за КНС, робітниками, наймитами" [4, 33]. В той же час організаторам осередків ТДРКФ вписувалось в обов'язок "на жодну хвилину не послаблювати класової пильності, тобто не пропускати в його лави класово-ворожих елементів, пам'ятаючи, що куркуль – класовий ворог використовує перший ліпший випадок, щоб перешкодити політосвітній роботі, партії та радвладі, щоб використати кіно й фото проти соціалістичного будівництва" [4, 57].

Вважалось корисним в дні релігійних свят, коли розгорталась широка антирелігійна кампанія, проводити кіносеанси біля церков, але при цьому, щоб не підняти нову хвилю селянського повстання потрібно було отримати дозвіл і здійснювати подібний захід під керівництвом відповідних організацій. Іншою умовою подібного заходу була наявність міцного осередку "войовничих безвірників" [4, 52].

Чітко була впроваджена практика суспільного обговорення змісту представленого фільму. Бесіда з приводу картини примушувала глядачів дивитись та підмічати в ній всі ті цікаві місця, яких торкнулись при обговоренні [4, 34]. Для цього перед сеансами проводили лекцію на 15-20 хвилин. Лекція всередині картини теж могла мати місце. Її застосовували у тому випадку, коли ставало очевидним, що "картина за всіма ознаками глядачам не зрозуміла" [4, 45]. Метою такого заходу було "правильне розтлумачення" сутності того чи іншого фільму. Лектор повинен був розшифрувати "незрозумілі" місця, поглибити комуністичні знання про соціалістичний реалізм, а також допомогти глядачам з'ясувати "цінності" кінофільму. Колективне відвідування кіно було гарним помічником у цій справі. За таких умов кіносеанс вважався проведеним не дарма, тому що він реалізовував своє і виховне, і агітаційне значення [4, 34].

Звичайно, що на лекторів покладалася велика відповідальність. Тому лектор обов'язково повинен був бути всебічно обізнаний у політичному курсі держави, мати чіткий марксистський світогляд, повинен був уміти "розбиратися в фактах життя та освітлювати їх з пролетарського класового погляду" [4, 40].

На кінець 1920-х рр. помітно збільшується випуск художніх, хронікально-документальних, науково-популярних стрічок, на екран дедалі менше потрапляє зарубіжних фільмів, які до середини десятиліття складали основний фільмофонд республік. 30 січня 1928 р. відбулася Всеукраїнська партійна кінонарада, а 15-21 березня того ж року – І Всесоюзна партійна кінонарада, на яких була проаналізована діяльність радянської кінематографії на новому етапі. В основному процес кінофікації був визнаний задовільним.

В одному німецькому технічному професійному кіножурналі писали про те, що "радянська фільмова ідеологія це не секрет – політична... це ідеологія Рад. Теоретично: вона складна та інтелігентна. На мові фільму вона тим більш проста, груба, зводиться приблизно до того, що, наприклад, кожен у кого вистачає на фраки і білу жилетку – це інтриган і страшенний негідник. З іншої сторони: кожен, кого доля обдарувала порваною одежиною – це герой і симпатична людина" [18, 96].

Приблизно таку ідеологію повинно було засвоїти і українське село, яке споконвічно тяжіло до заможності та достатку. Було б несправедливо вказувати лише на негативні сторони кінофікації України у 1920-30 рр. Справді, більшу частину навіть тієї незначної фільмотеки, що надходила у середньостатистичне село, складали фільми, навантажені ідеологічним змістом. В той же час, селянам

досить часто для перегляду привозили і фільми науково-популярні, і художні, і документальні. Таким чином, односторонньо негативним чи то позитивним явище кінофікації назвати досить складно. Швидше за все то було справді відкриття століття, яке радянська влада лише вдало змогла використати в своїх цілях. Позитивним для села кінофікація була в тому, що перед сільською аудиторією відкрилась можливість залучитись до світового прогресу в галузі техніки і до технічного прогресу в галузі мистецтва.

1. Полторацький О. Етюди до теорії кіна. — К., 1930.
2. Баландина В. Кино и коммунистическое воспитание молодежи — М., 1933.
3. Буш М. Найважливіше з мистецтв. Нарис про кіно. — К., 1929.
4. Советское киноискусство. 1919-1939: Альбом фильмов / Под ред. М.Рома, Л.Трауберс. — М., Б.г.
5. Советское кино: Экспедиция выставки на ВДНХ. — М., 1964.
6. Історія українського радянського кіно: в 3 т. — К., 1986. — Т.1.
7. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. — К., 1976. — Т. 1.
8. Ленін В.І. Повне зібрання творів: в 55 т. — Т. 44. — К., 1974.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі. — ЦДАВО). — Ф. 539. — Оп. 7. — Спр. 1182.
10. Дзінкевич Б. Кіно-сіль України // Кіно. — 1927. — № 6.
11. Шуб О. Підсумки й перспективи // Кіно. — 1927. — № 14.
12. Батуров Д. Кіно й народне господарство // Кіно. — 1929. — № 13.
13. ЦДАВО — Ф. 539. — Оп. 2. — Спр. 1119.
14. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Збірник документів. — К., 1976. — Т. 2.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі. — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4193.
16. ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6229.
17. Фото й кіно. Громадськість на селі. Організація й робота осередку ТДРФК: Практичні поради. — Полтава, 1930.
18. ЦДАВО — Ф. 539. — Оп. 7. — Спр. 1180.

Надійшла до редакції 27.11.02 р.

О.П.Рабенчук

РОБСЕЛІНСПЕКЦІЯ ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ НА СЕЛІ (20-ті — ПОЧАТОК 30-х рр. XX ст.)

Однією з форм впливу на селянські маси і виховання їх у більшовицькому дусі було створення в країні на поч. 20-х рр. мережі культосвітніх закладів (хат-читальень, селянських будинків), що мали прищеплювати народу цінності нової комуністичної влади шляхом залучення його до різноманітних гуртків, організації курсів, шкіл, лекцій, показових судів та розповсюдження газет, кіно й радіо з відповідним ідеологічним класовим навантаженням. Робота цих закладів та ефективність їх функціонування періодично перевірялись партійно-державним контрольным органом Центральної контрольної комісії — Наркоматом Робітничо-селянської інспекції (ЦКК — НК РСІ).

Координуючим органом мережі сільбудів було Всеукраїнське управління селянськими будинками (ВУСБ), що станом на 1923 р. входило до структури наркомату освіти і в ідеологічному плані підпорядковувалось Головопідвідділу політосвіти, а через неї — Агітпропу ЦК КП(б)У. В адміністративному відношенні воно було самостійним органом та мало політосвітній, адміністративний і торгівельний відділи. У підпорядкуванні ВУСБ знаходились губернські, окружні, районні та сільські сільбуду. Але, як відзначали інспектори РСІ, принцип централізації в безпосередньому управлінні губернськими та районними сільбудами не

дотримувався, оскільки ВУСБ було неавторитетним органом, а сільбуду на місцях переводились на госпрозрахунок і розвивали господарчо-комерційну діяльність у своїх інтересах. У зростанні їх кількості та планомірному відкритті Управління ніякої участі також не брало і, за даними Робсельінспекції, практично не мало живого зв'язку з місцями, крім випадкових приїздів з районів робітників сільбудів [1, 1]. Як доповідали губернські відділи народної освіти, на Київщині у 1923 р. нараховувалось 166 сільбудів, 718 хат-читальень, але свою діяльність вони розгортали досить слабо і значний відсоток від їх кількості фактично існував лише на папері, оскільки вони майже не фінансувались і не мали достатньої кількості кваліфікованих керівників [2, 15-19]. На Полтавщині в цей же час мережі сільбудів взагалі не було, а, натомість, діяли старі “Просвіти”, до яких радянська влада ставилась вороже, зараховуючи їх організаторів “до чужих по ідеології груп” і старалась якнайшвидше ліквідувати, постійно “популяризуючи” сільбуду, в результаті чого на 1 січня 1924 р. в губернії “Просвіт” не залишилось [2, 84]. На Поділлі робота по організації сільбудів також проводилась слабо: з 499 таких закладів більш-менш стабільно функціонувало лише 40%, що призводило до відродження таких не бажаних для більшовиків “Просвіт” [2, 149-160]. Не краща ситуація складалась і в Чернігівській губернії. Завідувач губ РСІ Майборода доповідав, що місцеві сільбуду повністю відходили від своїх безпосередніх завдань і, позбавлені фінансування, займалися в основному самообслуговуванням, об'єднуючись з торгівельними кооперативами, а культосвітня робота, ліквідація неписьменності на селі, облаштування музеїв, бібліотек-читальень, пропаганда ідей комунізму, популяризація колективних форм сільського господарства залишались на задньому плані і не втілювались у життя, що створювало для влади зайві проблеми [1, 60].

Не применшуючи значення торгівельної діяльності сільбудів, яка, однак, часто велась недостатньо раціонально [3, 29], НК РСІ ставив перед ВУСБ завдання негайно налагодити роботу по керівництву периферією, а не вести її лише у Харкові: “...якісно покращити працівників сільбудів” [4, 7]. На перший план в діяльності політосвіти вимагалось поставити радянську методологію, для чого ВУСБ рекомендувалось встановити тісний контакт із методвідділами губернських та окружних політосвіт ІНО [5, 20]. Особливо необхідним Робсельінспекція вважала накопичувати на місцях досвід антирелігійної пропаганди і посилювати її в місцевостях, де зберігали сильні позиції релігійні течії: Волинь, Поділля (Калинівське чудо).

Звітуючи на початку 1925 р. перед вищими органами радянської влади про результати обстеження сільбудів, як центрів політосвітньої роботи на селі, в галузі “політичного сільськогосподарського оброблення селян та задоволення культпотреб писемного населення” з метою вивчення реалізації завдань, покладених XIII з'їздом РКП(б), наркомат РСІ відзначав незначний відсоток залучених у роботу сільбудів представників комнезамів і середняків, хоча вони мали б посісти там, за задумом компартії, домінуюче становище. Ситуація пояснюється тим, що основну роль в сільбудах відігравали комсомольці, яких “селяни вважали неавторитетними робітниками, малоздібними і неосвіченими для проведення роботи” і ставлення до них з боку мешканців села “ще не набуло певних форм”. На Поділлі такий ухил в бік “комсомольського імперіалізму”, як відзначала Робсельінспекція, призводив лише до погіршення роботи сільбудів [6, 2-14]. На кінець 1925 року, за відомостями завідуючого секцією освіти НК РСІ Калужного, кількість середняків в хатах-читальнях та селянських будинках дещо зросла, але в основному тут все ж переважала молодь та організоване

населення (члени КНС та комсомольці). Селяни ж старшого віку шукали можливість збиратись поза цими установами. На Київщині часто траплялись випадки, коли “старі хазяї” самі наймали у приватних осіб хати, щоб там збиратись, послухати доповідь агронома чи вчителя, почитати газету. На Волині місцем збору сільських жителів були колишні приміщення єврейських корчм, де місцеві вчителі також читали газети та проводили бесіди з населенням.

Щоб змінити ситуацію на користь радянської влади, Робсельінспекція пропонувала активніше проводити роботу по залученню до діяльності хат-читалень та сельбудів населення, що було “прорадянським”, надавати більші права членам товариств сельбудів та проводити роботу останніх на засадах широкої суспільної участі під керівництвом органів політосвіти НКО [1, 91-96].

До болючих проблем у функціонуванні сельбудів та хат-читалень додавався постійний брак книжкової продукції, що закуповувалась випадково і без належного підбору, внаслідок чого селяни не могли її ні прочитати, ні зрозуміти. Сільські книгозбірні часто комплектувались не згідно потреб села, а тим, що дешевше, із незначним відсотком на рідній мові.

У справі організації культосвітньої роботи на селі колективом ЦКК-НК РСІ здійснювались і цілком конкретні зразково-показні заходи. На початку жовтня 1925 р. при наркоматі було створене товариство “Культзмичка міста з селом”, що відокремилось у самостійну організацію з колишнього об’єднаного товариства ВУЦВК та НК РСІ. Об’єктом свого шефства товариство взяло село Попівку Велико-Писарівського району на Харківщині (на відстані 140 верст по залізниці і 35-40 верст кіньми від столиці). В ньому організували хату-читальню, очолювану партійцем та виписали бібліотеку на 1200 екземплярів [7, 6].

Відсутність необхідної кількості задовільно підготовлених політробітників селянських будинків та їх слабка матеріальна база примусили владу піти на створення районних союзів сельбудів (РСБС – рай-сельбудспілки). За даними ВУСБ на 1.08.1925 р., по 20 округам УСРР існувало 98 РСБС (19% сельбудів, 57% хат-читалень, 24% інших організацій) з 49% членством незаможного селянства і невеликою кількістю середняцтва [8, 29, 37]. Але, як констатувала РСІ, організація райсоюзів в більшості випадків пройшла осторонь від широких мас членства і не розвинула організоване й неорганізоване селянство, лише дещо пожвавила роботу, ввійшовши до складу їх організацій.

Аналізуючи становище культосвітньої роботи в сільських районах України, керівництво наркомату РСІ вважало, що компартія мала посилити тут свій вплив як в ідеологічному, так і в адміністративному напрямках. В першу чергу, це стосувалося сіл, де не існувало ні комсомольських, ні партійних осередків, оскільки недостатня кількість інспекторів політосвіти (один на округу) та малий партійний і комсомольський відсоток у керівництві мережею сельбудів (7-10%) призводили до того, що на чолі цих закладів ставав місцевий актив. Він, як правило, не влаштовував більшовиків, оскільки, ще “не досить вивітрився від нанесеного попередніми часами впливу й поглядів на Радянську владу” [9, 182-183]. У жовтні 1925 р. секретаріат ЦКК КП(б)У в своїй постанові відзначав, що хати-читальні та селянські будинки “необхідно перетворити в масові суспільно-політичні заклади по вихованню селянства” [10, 4]. Всеукраїнське управління селянськими будинками та його місцеві представництва із цією роботою не справлялись і не могли “вчасно й повно виконати покладені на них обов’язки, а в деяких випадках відмежовували мережу сельбудів від безпосереднього впливу та керування Політосвітою” [11, 100-101]. Тому секретаріат ЦКК КП(б)У висунув пропозицію про їх ліквідацію, а ідейне керівництво роботою політосвітніх установ на селі зосередити при Управлінні Політосвітою НКО і його орга-

нах. В інтересах зміцнення радянської влади було також визнано за необхідне просити ЦК КП(б)У видати директиву на місця про посилення участі партійних комітетів в політосвітній та культурній роботі на селі.

Проблеми з розвитком закладів культосвітньої сфери продовжували існувати і в кінці 1920-х років. У “нових умовах реконструктивного періоду” народного господарства справа культурної революції на селі просувалась вперед незадовільними темпами. Хати-читальні працювали кволо, у них обслуговувалось в основному доросле (середнього віку) населення, завідувачі сельбудів та хат-читалень були погано підготовлені і мали низьку освіту. За таких обставин Управління Політосвітою, будучи керівним державним органом пропаганди комунізму, головну свою увагу зосередило на розробці основних питань політосвіти для посилення керівництва периферією. Навесні 1929 р. воно провело широку кампанію перевиборів рад селянських будинків із залученням до неї партійних, комсомольських, профспілкових та інших суспільних організацій для забезпечення більш дієвого “доведення до свідомості мас завдань найважливіших політичних і господарських кампаній” [12, 97].

В ході суцільної колективізації культосвітні заклади, які діяли на селі, офіційно перейменували на будинки колективіста. Така уніфікація та зміна назви диктувалась остаточною насильницьким утвердженням колективної форми ведення сільського господарства в УСРР, але питання покращення ефективності роботи цих установ залишалось для більшовицької влади невирішеним [13, 37-38]. У грудні 1933 р. об’єднане засідання Президії ЦКК та колегії НК РСІ видало постанову “Про стан і роботу будинків колективіста Лозівського та Павлоградського районів”, у якій зазначалось, що політосвітня робота будинків колективіста, яка повинна була бути “важливим засновком комуністичного виховання колгоспних мас та задоволення їх культурних потреб”, стояла на дуже низькому рівні та значно відставала від усього господарсько-політичного життя колгоспного села і не відображала “величезної виховної роботи”, що її проводила компартія серед колгоспників в справі організації їх на боротьбу з “класовим ворогом”. Вказуючи на серйозні упущення у цих районах: відсутність колгоспного активу для проведення культурно-політичної діяльності та мобілізації колгоспних мас на виконання господарсько-політичних завдань, низька класова пильність до стану бібліотек як завідувачів, так і райнаросвіт (наявність книг Яворського, Винниченка), – Робсельінспекція звертала увагу наркомату освіти на потребу “рішучого зламу” в ставленні місцевих органів народної освіти до роботи будинків колективіста і зобов’язувала всі обласні та районні КК-РСІ взяти під особливий нагляд стан цих закладів та перевіряти склад їх завідувачів для “заміни непридатних міцними перевіреними робітниками” [14, 13-15].

В ході зміцнення сталінського тоталітарного режиму культосвітні заклади на селі набували великого значення в системі культурно-виховних заходів радянської влади. Вони мали стати організуючим центром культурної і політичної активності селянських мас. Тому, діючи в інтересах більшовицької влади і застосовуючи важелі свого впливу, Робсельінспекція постійно докладала зусиль для налагодження ефективної роботи цієї ділянки “культурного фронту”, зосереджуючи свою увагу на подоланні безлічі організаційних, фінансових та адміністративних проблем, що стояли на її шляху.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). - Ф. 539. - Оп. 2. - Спр. 1073.
2. Там само. - Спр. 1068.
3. Там само. - Спр. 1100.
4. Там само. - Спр. 1134.

5. Там само. - Спр. 1120.
6. Там само. - Спр. 1217.
7. Там само. - Оп. 4. - Спр. 1166.
8. Там само. - Оп. 3. - Спр. 1393.
9. Там само. - Оп. 2. - Спр. 1119.
10. ЦКК о сельбудах // Коммунист. - 1925. - 24 октября.
11. ЦДАВО України. - Ф. 539. - Оп. 3. - Спр. 1400.
12. Там само. - Оп. 16. - Спр. 384.
13. Державний архів м. Києва. - Ф. Р. - 323. - Оп. 1. - Спр. 698а.
14. Державний архів Київської області. - Ф. Р. - 292. - Оп. 1. - Спр. 896.

Надійшла до редакції 07.11.02 р.

В.А.Моргун

РЕЛІГІЙНІ АСПЕКТИ РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (90-ті роки ХХ ст.)

Розбудова громадянського суспільства має релігійний аспект. Суспільно-політична ситуація, структурування суспільства залежить від державно-церковних відносин.

Здобувши незалежність, Українська держава стала на шлях цивілізованих відносин з церквою. Одним із перших її законодавчих актів став Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий 23 квітня 1991 року. В ньому вказано, що його завданням є «гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання» [1, 90].

Законом кожному громадянину гарантовано право на свободу совісті, «відкрито виражати або вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання». При цьому спеціально вказано, що: а) громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії; б) в офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується [1, 90].

У п'ятій статті Закону записано, що в Україні церква (релігійні організації) відокремлена від держави, а у шостій – що державна система освіти відокремлена від церкви, релігійних організацій і має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

У другому розділі Закону України визначені статус і структура релігійних організацій в Україні. «Релігійні організації України, – вказано у Законі, – утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури; обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями)». Визначено, що релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезначених релігійних організацій [1, 94].

Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (після початку паломництва). Важливим є положення про те, що громадяни та релігійні організації мають право: а) на придбання, володіння і використання предметів і матеріалів релігійного призначення; б) виготовляти і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу тощо; в) користуються виключним правом заснування виробничих підприємств для випуску бого-

службової літератури і виробництва предметів культового призначення.

При релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності. Вони можуть мати свої статuti, що реєструються в порядку, встановленому для громадських об'єднань [1, 96].

Місце і роль релігії в українському суспільстві визначені Конституцією України.

У 35 статті Конституції України відзначено, що кожен громадянин має право на свободу світогляду і віросповідання. Воно включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

У 35-й статті також вказано, що ніхто не може бути увільнений від обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою [2, 10].

При аналізі місця і ролі релігії у розбудові громадянського суспільства в сучасній Україні слід враховувати, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова [2, 10].

Держава не стоїть осторонь від проблем, які пов'язані із релігійною ситуацією в Україні. По-перше, вона сприяла і сприяє поверненню релігійним конфесіям їх храмів. У 1992 – 2000 роках віруючим повернуто до 4 тисяч храмів та понад 8 тисяч предметів культового та церковного вжитку, а кількість культових будівель, якими користуються церкви, зросла з 9054 до 13157. За цей період збудовано більше, ніж 3000 церков, костелів та молитовних будинків. По-друге, держава бере участь у вирішенні конфліктів, які під різними приводами виникають на загальноукраїнському та регіональних рівнях. Так, 21 липня 1997 року в присутності Президента України Л.Кучми був підписаний «Меморандум про недопущення насильства в міжконфесійних відносинах», метою якого було посилення співпраці християнських конфесій в межах Всеукраїнської Ради церков.

Про створення нормальних умов життєдіяльності релігійних організацій, формування правового поля державно-церковних відносин йшла мова 10 лютого 1999 року на зустрічі Президента України з керівниками релігійних організацій – усіх традиційних конфесій, які існують в Україні. У виступах Л.Д.Кучми неодноразово висловлювалась думка про необхідність спільних дій держави і церкви, спрямованих на злагоду в суспільстві, на розбудову громадянського суспільства, протистояння злочинності, падінню моралі. Висловлювалися рекомендації щодо введення до шкільних програм дисциплін, пов'язаних з законом Божим, основами християнської моралі.

Про сприятливі умови використання конституційних прав вільного віросповідання свідчить те, що у 1991 – 2000 роках в Україні різко зросла чисельність віруючих. Якщо на початку 90-х років до віруючих зараховували себе 15-20 відсотків населення, то у 2000 році – близько 70 відсотків. При цьому, якщо серед молоді рівень релігійності у 1992 році становив 40 відсотків, то у 2000 році, за даними опитувань, від 59,9 до 73 відсотків. У 1991 році

жінки серед віруючих становили 54 відсотки, у 2000 році – 68 відсотків.

Порівняно з 1991 роком кількість релігійних організацій в Україні збільшилась більше, ніж на 55 відсотків; духовних вищих і середніх навчальних закладів – більше, ніж у 5 разів; монастирів – більше, ніж утричі; місій – у 6 разів.

Табл.1

Рік	Чисельність					
	Релігійних організацій (тисяч)	Релігійних громад (тисяч)	Духовних центрів і управлінь	Духовних вищих і середніх навчальних закладів	Монастирів	Місій
1991	13,2	-	-	17	65	20
2000	20,9	21,3	192	86	204	128

Майже половина всіх релігійних громад (47,2 відсотка) зосереджена в західних областях України. На 10 тисяч населення в цьому регіоні припадало 9,6 громади, що значно більше, ніж у південно-східних областях, де цей показник становив 1,6, і більше, ніж у регіоні «північ-центр», де на 10 тисяч населення припадало 2,9 громади.

Половину всіх релігійних громад України створено православними – 10350. Найбільш потужною є Українська православна церква (УПЦ), чисельність громад якої у 2000 році становила 7386 парафій або 71,4 відсотка загальної кількості православних громад України.

За кількістю релігійних громад (3151) та монастирів (61) друге місце посідає греко-католицька церква (УГКЦ).

Зросла мережа та конфесійна різноманітність релігійних громад національних меншин, які живуть в Україні. У 1991 році в Україні були представлені лише 2 етноконфесійні напрями – іслам та іудаїзм. На початку 2000 року вже діяли 33 громади 11 віросповідних напрямів. Кількість мусульманських релігійних громад зросла до 255 (у 18 разів), іудейських – до 92 (майже в 4 рази).

У 2000 році релігійні громади в Україні обслуговували 17798 священнослужителів. У порівнянні з січнем 1993 року загальна кількість пастирів зросла на 8030, або на 82,2 відсотка. Значне збільшення пояснюється тим, що за цей період кількість духовних навчальних закладів у державі більше, ніж подвоїлась (з 34 до 86), а слухачів у них стало у 3,5 рази більше (на початок 1993 року - 3587, у 2000 році - 12805) [3].

Релігійні організації України здійснюють численні заходи на ниві доброчинності, надаючи допомогу нужденним, дітям, хворим та інвалідам у лікарнях, сирітських будинках, місцях позбавлення волі.

Оскільки діяльність релігійних організацій відбувається в певному політичному просторі, а суспільно-політичні погляди віруючих виявляються в релігійній формі, то партії, а також окремі політики постійно цікавляться релігією, релігійно-церковним життям. Для досягнення своїх цілей вони намагаються залучити можливості релігійних організацій впливати на віруючих. У зв'язку з цим ті чи інші конфесії стають об'єктами, на які поширюється діяльність партій і політиків різної орієнтації.

Одним із найбільш переконливих свідчень політизації релігії в Україні є створення партій конфесійного спрямування, зокрема, Християнсько-демократичної партії України, Республіканської християнської партії, Українсько-демократичної партії, Християнсько-народного союзу, Партії мусульман України. Вони, як про це свідчать їх програмні документи, домагаються повного духовного та національного відродження українського народу. При цьому акцентується, що досягнення мети можливе на основі повної й абсолютної реабілітації релігії, надання церквам та релігійним організаціям прав вільної пропаганди релігії, видання релігійної літератури, участі у суспільно-політичному житті.

Наявність в Україні понад 100 політичних партій та близько 70 релігійних течій призвели до переплетіння поліконфесійності з багатопартійністю. Це особливо виявилось у процесі підготовки та проведення виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у березні 1998 року та президентських виборів 1999 року.

З метою збільшення свого електорату партії та блоки, політичні лідери, окремі кандидати у депутати вдавалися до найрізноманітніших прийомів: входили у контакти з тими чи іншими релігійними організаціями і громадами, відвідували богослужіння, декларували та імітували власну релігійність, вносили у свої передвиборні програми питання, пов'язані з розв'язанням релігійно-церковних проблем, намагалися залучати віруючих до членства у лавах своїх партій, включали служителів культу у виборчі списки партій і блоків, надавали фінансову підтримку у будівництві культових споруд, робили пожертви на користь релігійних організацій, популяризували свої ідеї у релігійних громадах.

Глави Української православної церкви Київського патріархату і Української автокефальної православної церкви заявили, що їх конфесії підтримують тих, хто стоїть на державницьких позиціях, тобто центристські та праві партії.

Українська православна церква Московського патріархату проголосила, що залишається на позиції нейтральності церкви. Однак під час виборчої кампанії на неї зробили ставку одразу кілька партій ("Громада", Соціально-ліберальне об'єднання "СЛОН", Партія регіонального відродження України). Крім того, чимало її представників, включаючи деяких ієрархів, претендували на депутатські мандати до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування.

Прихильники Української греко-католицької церкви активно підтримували в основному Народний Рух України.

Всі єпископи і священнослужителі, які висувалися кандидатами у парламент по мажоритарних округах, зазнали поразки. Партія регіонального відродження України не набрала і 1 відсотку голосів виборців. Усі партії, котрі визначали себе як "християнські", разом не набрали достатніх голосів для подолання 4-х відсоткового бар'єру [4].

Мізерну кількість (всього близько 0,2 відсотка) на виборах отримала також Партія мусульман України, яка була створена «під вибори» і не встигла розбудувати свої регіональні структури.

Характерно й те, що до місцевих представницьких органів влади обрано чимало служителів культу. В цілому по Україні до органів місцевого самоврядування, де вибори відбувалися не за змішаною, а за мажоритарною системою, обрано 61 духовну особу (до обласних рад - 6, міських - 7, районних - 30, сільських - 18).

Найбільшу кількість депутатських місць в органах місцевого самоврядування здобули представники Української православної церкви Московського патріархату. Загалом, їм досталося 36 мандатів. Послідовники Української православної церкви Київського патріархату отримали 12 місць. Української греко-католицької церкви - 6, Української автокефальної православної церкви - 4. Серед депутатів місцевих рад 2 духовні особи від християн євангельської церкви та від християн-п'ятидесятників, один служителів харизматичної церкви [5, 60-62].

При розгляді аспектів соціально-психологічного виховання громадян важливо враховувати, що існують певні релігійні об'єднання, які культивують насильство і дискримінацію, страх. Вказані методи засуджуються в певних

правових актах. Стаття 2 міжнародної «Декларації з усунення всіх форм нетерпимості й дискримінації через релігійні та інші переконання» визначає «нетерпимість і дискримінацію як будь-які виключення, обмеження або переваги з приводу релігійних переконань, які анулюють або завдають шкоди правам людини» [6].

На прояв соціально-психологічного настрою певної частини населення впливають релігійні культи або секти тоталітарного типу. Їх діяльність характеризується значною чи крайньою мірою відданості певній особі, яка неетично використовує маніпулятивні технології підкорення та контролю. Під такими технологіями розуміють: ізоляцію від колишніх друзів та родини, деградацію, спеціальні методи [6].

В Україні сектою тоталітарного типу виступало «Біле братство».

В ряді країн світу існують громадські організації для боротьби з кultyтами. Вони об'єднують батьків, колишніх членів культів, лікарів, психологів, священників. В Україні у такому плані діють Всеукраїнська рада церковних і релігійних організацій, товариство «Порятунок».

Подальшій консолідації релігійних конфесій, посиленню боротьби проти сект, які культивують насильство, сприяли рішення Міжнародної науково-практичної конференції «Релігійна свобода в постсоціалістичних країнах, правове і державне забезпечення». В них вказано на необхідність удосконалення законодавчої бази, подолання конфліктності у релігійному середовищі, створення релігійним організаціям сприятливих умов діяльності і продовження співпраці з ними у соціальній сфері. Визнано за необхідне посилити роботу по підготовці до відзначення 2000-річчя Різдва Христового.

Етапною віхою, що активізувала і прискорила процес релігійного відродження, стала Заява Президента України Л.Д. Кучми про морально-політичну реабілітацію Церкви (червень 1999 року). Вона дала поштовх не лише масштабним практичним заходам, наприклад, поверненню релігійним організаціям культових споруд та церковного майна, а й остаточного зламу психологічних стереотипів, які продовж багатьох десятиліть насаждалися у людській свідомості [7].

Ставлення сучасної української держави до релігії, її місце і роль в суспільстві знайшли відображення і у виступі-привітанні Президента України Л.Д. Кучми на урочистій акції, присвяченій 2000 - літтю Різдва Христового (21 січня 2000 року). «На моє глибоке переконання, – відзначено у виступі, – принцип відокремлення церкви від держави жодною мірою не суперечить і не заважає зміцненню та поглибленню їхнього партнерства, і насамперед тому, що здійснювати нам доводиться – звичайно, різними, властивими державі і церкві формами та засобами – практично одне стратегічне завдання. На даному етапі це консолідація суспільства, утримання в ньому атмосфери стабільності, порозуміння та злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських ідеалів та цінностей. У цьому неодмінна передумова подолання нинішніх соціально-економічних труднощів і виходу на траєкторію зростання. У цьому запорука зміцнення духовного і морального здоров'я нації» [8].

Президент наголосив на тому, що вказані цілі вищою мірою важливі, благородні і тісно пов'язані між собою, їх досягнення можливе за умов: а) рішучого і безкомпромісного виконання зі свідомості і буття громадян, особливо молоді, бур'яну аморальності, безкультура, бездуховності, зміцнення в людях почуття патріотизму; б) піднесення у всіх верствах населення громадської активності, яка повинна втілюватися у конкретних вчинках і справах на благо України, народу, своїх ближніх; в) усвідомлення, що духовне відродження, висока культура і моральність є необхідними передумовами й органічними складовими повноцінного державного відродження, тому

важливо й необхідно плекати, підносити на найвищий рівень вказані категорії, бо в аморальному суспільстві не можуть бути моральними економіка, політика, духовність.

Загальна демократизація суспільства, поряд з багатьма позитивними наслідками, викликала й небезпечну «хворобу розколів» у церковному середовищі. Існує в українському православ'ї катастрофічне становище триває й надалі підігріватиметься політичними силами. Небезпечна тенденція до розколів проявилася і в середовищі протестантських церков. На цьому фоні Україна відчуває наполегливий тиск з боку нетрадиційних конфесій і неорелігій.

Ряд визначних українських діячів сформулювали свої позиції щодо подальшого розвитку православної церкви в Україні.

Син покійного патріарха Дмитрія, відомий львівський митець С.Ярема вважає, що Україна повинна мати свою помісну церкву, але не будь-яку, створену заради сумнівних мети, і не обов'язково вже завтра. Їй потрібна церква не формальна, а здатна служити духовним притулком, виховувати усвідомлення, творчу віру і через таку віру та переконливий власний приклад впливати на загальний стан суспільства. При цьому він вважає, що формальне об'єднання гілок українського православ'я несе з собою втрату надій на його оновлення та позбавляє можливості вибору [9].

Член Центрального правління «Просвіти» К.Мотрич розробила концепцію державно-церковної політики на 1998 – 2004 роки. В ній вказано на три етапи її реалізації.

В рамках першого етапу (1998-1999 роки) передбачалось провести зміни до Конституції України з тим, щоб розширити права громадян на своє віросповідання і підвищити роль церкви у суспільстві [10, 438].

На початку другого етапу - 2000 року - планувалося провести спільний собор УПЦ КП та УПЦ МП для визначення шляхів злиття цих двох потужних гілок українського православ'я. Об'єднана Православна церква зуміє з'єднати усі регіони і дасть народові високий приклад єднання, виховуватиме його на глибоких традиціях християнських цінностей, моралі, братерської любові [10, 438]. «В цьому, – відзначено у «Концепції», – буде її неоціненна допомога державі, адже запорукою становлення, утвердження та стабільності держави є духовна зрілість людей, їхнє духовне здоров'я, патріотизм.»

В рамках третього етапу (2003-2004 роки) передбачалось провести помісний собор разом із УГКЦ. При цьому намічалось запросити на нього представників від Вселенського Патріарха та Папи Римського з тим, щоб вирішити питання про відпуск у лоно Єдиної Помісної Православної Церкви греко-католицької церкви та усіх православних церков українських громад за кордоном [10, 442-443].

Візит Папи Римського до України відбувся раніше – у червні 2001 року. Офіційно було оголошено, що це візит глави держави Ватикан, і він є проявом визнання України не тільки як держави самостійної, але й виконуючої важливу функцію у суспільно-політичному розвитку Європи. Це зумовлено тим, що неодмінною складовою діяльності Папи Римського є розвиток ним ідей екуменізму церков на основі досягнень сучасної філософської методології: 1) більш чітке виявлення наявності у всіх людей деякої, хоча б мінімальної, системи ґрунтовних цінностей і інтересів; 2) визнання необхідності конкретизації цієї системи в різних формах у кожному вченні, тобто плюралізму даних форм; 3) заміна принципу визнання тільки свого вчення як єдино істинного на шанобливу, комунікативно-діалогову взаємодію різних вчень.

Отже, розроблюване ним екуменістичне вчення спрямоване не на поглинання інших церков католицизмом, а на їх подальший прогресивний розвиток. Оволодіння народом України, всіма віруючими цим вченням,

втілення у життя його основ може забезпечити подолання того антагонізму, який виявляється у відносинах між представниками різних церков і суспільством загалом.

Під час візиту Папи Римського до України виявилось й ставлення віруючих до певних релігійних конфесій. Численні соціологічні опитування свідчать, що всього 5 відсотків українців були налаштовані проти візиту Папи. І це при тому, що православні складають приблизно 51 відсоток віруючих країни. Проти вказаного візиту виступила російська православна церква [11].

За даними всеукраїнського представницького опитування, проведеного фірмою СОЦІС спільно з Фондом “Демократичні ініціативи” у лютому 2001 року (опитано 1200 респондентів), 44 відсотки опитаних ставилися до візиту Папи Римського позитивно, 4 відсотки – негативно, 23 – відповіли, що їм однаково, і 16 відсотків не змогли відповісти на запитання, оскільки нічого не знали про візит Папи в Україну. Більшість учасників опитування (60 відсотків) також з різних причин вважали, що цей візит істотно підвищить престиж України на міжнародній арені [12].

В цілому, візит Папи Римського не призвів до подолання міжконфесійних конфліктів, але став важливим кроком на шляху до реалізації цієї мети.

Подолання кризи межконфесійних відносин могли б сприяти численні християнсько-демократичні партії, але їх діяльність носить, в основному, декларативний характер. До того ж, до цих партій не йдуть православні (як твердить Ю. Кальниш), бо вони підтримують наявну світську владу. Українських протестантів взагалі не цікавить політика, оскільки їх свідомість спрямована на особисті мотиви і сакральні переживання [13, 173].

Таким чином, релігійний аспект є одним із найбільш важливих аспектів розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні. Його значення постійно зростає по мірі збільшення питомої ваги віруючих серед населення. Жодна політична партія чи рух не досягли таких відносних і абсолютних показників зростання як релігійні організації. Якщо до здобуття незалежності з кожних 10 громадян України віруючими були 1 – 2, то всього через десятиліття – 7. Це свідчить про те, що релігійний аспект став домінуючим у соціально-політичному житті країни. З ним молодій державі потрібно рахуватися як взагалі, так і конкретно, при вирішенні будь-якого питання.

1. Нові Закони України. – К., 1991.
2. Конституція України. – К., 1991.
3. Поточний архів Державного комітету в справах релігій. Інформативні матеріали про релігійні організації України. – К., 2000. – Листопад.
4. Див.: Релігійні інституції і вибори-98 // Людина і світ. – 1998. – №№ 3, 4.
5. Шуба О. Релігія і політика в українському суспільстві // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін.
6. Цит. за: Миселюк А. Тоталітарні культури і держава: безсовісна «свобода совісті» по-українськи // День. – 1999. – 20 листопада.
7. Заява Президента України Л.Д. Кучми про морально-політичну реабілітацію церкви // Урядовий кур'єр. – 1999. – 2 червня.
8. Нетлінні і вічні християнські цінності. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на урочистій акції, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового // Урядовий кур'єр. – 2000. – 25 січня.
9. Ярема С. Українське православ'я. Картина без прикрас // День. – 2000. – 5 травня.
10. Соборний державі - соборну церкву. Концепція державно-церковної політики в Україні на 1998-2004 роки // Просвіта: історія та сучасність. – К., 1998.
11. Див.: Гудзик К. «Не гайте часу! Не бійтесь!» // День. – 2001. – 26 червня.
12. Ваші враження від візиту Папи Римського // День. – 2001. – 26 червня.
13. Див.: Кальниш Ю. Соціальна і гуманітарна роль Церкви в українському суспільстві // Вісник Української Академії державного управління. – 2001. – №1.

Надійшла до редакції 21.10.02 р.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ ЗАЛУЧЕННЯ ДО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

В останній час багато дослідників приділяють увагу вивченню проблем молоді у сучасному українському селі. Для їх опрацювання в Україні у 1991 році засновано потужну аналітичну установу – Український науково-дослідний інститут проблем молоді. В цьому напрямку плідно працюють також фахівці Інституту соціології НАН України, чисельний загаль дослідників університетських кафедр різних міст України. Їх творчий доробок достатньо поважний. Серед них, насамперед, варто відзначити роботи М.Головатого, В.Куліка, В.Головенька, О.Голобучького, Т.Голобучької [1]. Цінні дані для аналізу проблеми містять матеріали роботи міжнародних та національних наукових конференцій з проблем молоді, що пройшли у 1995 і 2001 рр. у Києві та у 1999 р. у Житомирі [2; 3; 4]. Значну допомогу для розуміння сутності явищ і процесів, що мають місце у молодіжному середовищі надають публікації документів, які регулюють ставлення держави до молодіжних об'єднань України, та добре впорядковані й прокоментовані збірники матеріалів соціологічних досліджень, виконаних в Українському НДІ проблем молоді та Українському інституті соціальних досліджень [5].

Однак, на фоні численних праць з цієї громадсько-значущої й актуальної теми, в Україні неадекватно мало приділяється уваги дослідженню проблем молоді сучасного українського села. У спектр уваги дослідників, як правило, потрапляє молодь міста. Звичайно, враховуючи її суспільно-політичну активність не можна не погодитись із тим, що в процесі створення суспільно-політичних молодіжних організацій, їх інтеграції до політичних структур і участі в культурному житті, молодь великих і середніх міст домінує. Разом із тим, це не дає права суспільству, а зокрема, владним органам залишати поза увагою проблеми сільської молоді, яка на сьогоднішній день знаходиться у досить скрутному становищі. Перш за все, через те, що в останні роки інтенсивними стали темпи нарощування знань і навичок в галузі науково-технічного забезпечення виробництва, доступ до яких для молоді села поволі звужується. По-друге, через нарощування світових темпів індустріального розвитку значних змін зазнав процес соціалізації, особливо молодих людей.

Сільська молодь у цьому відношенні зазнає значних труднощів. Отже, на сьогоднішній день гостро постає необхідність дослідження проблем сільської молоді, в першу чергу для того, щоб володіти об'єктивними знаннями про її загальне становище, проблеми з якими вона стикається, а відтак і мати змогу виробляти перспективні шляхи їх усунення. Однак, на сьогодні існує фактично єдине повне і багатопланове дослідження, проведеним в цій галузі, яке було виконане Українським інститутом соціальних досліджень та Центром “Соціальний моніторинг” на замовлення Міністерства України у справах сім'ї та молоді за підтримкою Міністерства агропромислового комплексу України у червні 1998 року. Офіційно тема дослідження носила назву “Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання”. В ході дослідження через опитування населення був отриманий багатий фактичний матеріал. Слід, при цьому, зазначити, що респондентами були представники різних вікових категорій. Це дало можливість з'ясувати не лише погляд молоді на її становище, але і розуміння молодіжних проблем старшими поколіннями. Всього було опитано 2001 особу. Цінність цього

дослідження полягає і в його територіальній масштабності. В цьому відношенні робота носить справді всеукраїнський характер: під час анкетування було опитано населення всіх регіонів України – 24 областей та Автономної республіки Крим.

За сприяння Представництва ЮНІСЕФ в Україні авторським колективом на основі отриманих результатів і зроблених на їх основі узагальнень і висновків у 1998 році побачила світ однойменна монографія [6]. У ній подана перша серйозна спроба комплексного аналізу становища сучасної сільської молоді. Дослідники розкрили закономірності змін укладу сільського життя в історичній ретроспективі та їх вплив на вирішення соціально-економічних проблем населення села. Особливу увагу в роботі приділили найбільш гострим питанням сучасного демографічного становища сільської молоді, проблемам трудової зайнятості, освіти, здоров'ю і здорового способу життя, організації достойного та змістовного дозвілля тощо. Автори книги змогли окреслити шляхи ефективнішої соціалізації молоді, активізації державної політики на селі та запропонували свої рекомендації щодо покращення становища у зазначених сферах.

Не можна не погодитись з авторами, що в умовах сучасної активної зміни просторового середовища, масштабних змін ціннісних орієнтацій гостро постала проблема збереження на селі традиційної матеріальної й духовної культури. Сільська молодь України особливо гостро відчуває протиріччя, пов'язане із пошуком оптимального поєднання культури минулого та сучасності. З одного боку, темпи реформування села є непривабливими для молоді, яка орієнтується на перспективи забезпечення матеріального достатку і набуття для цього необхідних професійних навичок, які відкриваються в містах. З іншого боку, перспектива переїзду на постійне проживання в місто прирікає молодих вихідців із села на нелегкий процес пристосування до "міста", який в силу значно гірших для неї порівняно із міськими однолітками стартових умов, інколи перетворюється у справжню "боротьбу за виживання".

Причини занепаду сучасного українського села мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер і оцінюються вони дослідниками теж по-різному. Так, Н.З. Владиславський вважає, що за останнє століття у житті нашого суспільства відбулося дві демографічні революції [7, 119]. Спочатку патріархальна сім'я була заміщена сім'єю подружньою (нуклеарною). Цей процес також відбувся під впливом науково-технічного прогресу в 40-х рр. ХХ ст. Для патріархальної сім'ї були притаманні певні особливості: наявність господаря, який був головою сім'ї; сім'я нараховувала не менше трьох поколінь; численність членів родини і їх відносна єдність; наявність свого власного господарства. В такій сім'ї складався своєрідний спосіб життя, вироблявся механізм трудового навчання молодого покоління через власний приклад і суспільну працю. Слід додати, що паралельно успадковувався приклад міжособистісних і міжстатевих стосунків [7, 120]. Таким чином, успішне відтворення державою достойного молодого покоління в минулому здійснювалося завдяки наступним факторам: позитивним впливом праці, її обов'язковістю, відповідальністю за доручену справу, наявністю перед очима повсякденного прикладу старших у ставленні до справи, до сім'ї, до Батьківщини, істотного впливу релігії.

Другою демографічною революцією, що кардинально змінила звичайний устрій традиційної сім'ї можна вважати явище масової міграції сільського населення до міста. Як результат, у 1989 р. в містах СРСР проживало 188, 8 млн. осіб, а в сільській місцевості лише 97, 9 млн. [8]. Аналіз відповідних показників по Україні впродовж 1979 – 1989 рр. показує, що ситуація у республіці розгорталась

вкрай динамічно. Якщо в 1979 р. в містах проживало 61 % населення, а в селі 39 %, то лише за десятилітній часовий відрізок це співвідношення в 1989 році мало такий вигляд: 67 % і 33 % [8]. Масовий відтік із села робочої сили вів до зменшення ефективності сільськогосподарського виробництва, в очах молодого покоління очевиднішою ставала неprestижність самого факту проживання в селі, що, безумовно, мало для суспільства вкрай негативні наслідки.

Неоднозначно на процес соціалізації молоді позначилось, вважає І.В.Бестужев-Лада, введення загальнообов'язкової, спеціально підкреслено обов'язкової, середньої освіти. Для людини села, яка з дитинства має привчатись до повсякденної наполегливої праці таке нововведення мало, окрім безперечної маси позитивів, і негативний відтінок – молода людина, як правило, набувала звичку взагалі ніде не працювати – ні на виробництві, ні в школі, що в подальшому негативно позначалося на ставленні до праці [9, 79].

Крім того, тоталітарний патерналізм, що набув такого широкого звучання в радянській системі, досить сильно позначився на формуванні громадянської свідомості людини. Під її впливом молодь набула негативну здатність неадекватно оцінювати свої можливості, і, відповідно, бачити власні перспективи, формувати свої потреби і бажання, що в кінцевому разі вело до втрати відповідальності стосовно майбутнього суспільства, але по відношенню до власної долі. В результаті, молода людина все частіше намагалася самоусунутись від турбот про власне майбутнє і повністю їх перекинути на плечі чи то батьків, чи й державу, вважаючи, що сама вона, її власні рішення й дії суттєво вплинуть на це не здатні [10, 128]. Тривалість цього процесу призвела до того, що на фоні загальних економічних складнощів країни, молодь сільської місцевості особливо швидко втрачає здатність об'єктивно оцінювати ситуацію "сьогоднішнього дня" і адекватно реагувати на виклик життя.

На сучасному етапі становище на селі, порівняно з містом, у розумінні молоді значно складніше, і не лише в соціально-економічному плані. Диспаритет бачиться не лише у суто матеріальному та побутовому забезпеченні, але і з огляду на те, наскільки доступною для молоді та взагалі жителя села є можливість реалізації своїх політичних прав громадянина. Візьмемо просту річ. У своїй більшості села знаходяться на недоступній для пішохідного сполучення відстані від органів державної влади та управління народним господарством. В Україні лише 35,5 % сіл мають власну сільраду, з них третина розташована на відстані 5 км і більше [6, 4].

Щодо соціалізації молоді, то вона проходить ще у вузьких межах (враховуючи сьогоденні потреби молоді): лише половина сіл забезпечена загальноосвітніми школами (51,9 %), а трохи більше третини (38, 0 %) – дитячими дошкільними закладами; третина сіл (32,7 %) не має клубів та бібліотек, половина (50,8 %) – кіноустановок, 76, 7 % - спортзалів, 62 % - спортивних майданчиків [6, 4]. Щодо отримання вищої освіти, молодь села взагалі перебуває в значно гіршому становищі. По-перше, молодь села отримує значно нижчі за рівнем школьні знання, ніж випускники міських шкіл. Доказом того може слугувати той факт, що серед переможців і лауреатів міжнародних предметних олімпіад практично немає школярів із сільської місцевості [6, 54]. Це, у свою чергу, пояснює, чому у престижних столичних вузах такий малий вітсоток молоді з села. Наприклад, в Києво-Могилянській Академії у 1996-1997 навчальному році молодь із сільської місцевості складала лише 2 % [6, 54]. По-друге, зловбоджене економічне становище сільського населення. Якщо сім'я надсилає доньку чи сина на навчання у "велике місто", то порівняно з доходами аналогічної міської сім'ї, вона несе значно більші витрати на утримання "свого студента" (враховуючи

лише проїзд, проживання, харчування), не говорячи вже про те, наскільки в скрутне становище ставить сім'ю подвиг зарахування на платну форму навчання.

Отже, навіть така стисла характеристика вказує на достатньо складне становище сільської молоді. В подібній ситуації важко говорити про достатнє залучення молоді до загальноукраїнського молодіжного руху. У доповіді про становище молоді в Україні Президента України за підсумками 1999 р. були наведені дані, що серед новоутворених молодіжних та дитячих організацій, зареєстрованих Міністерством юстиції України, таких, що мають відношення до молоді села було лише дві – Центр підтримки селянської молоді та Союз аграрної молоді [11, 73-75].

Така мала кількість молодіжних організацій орієнтованих на сільську молодь пояснюється тим, що молодь села не має як можливостей, так і бажання брати участь у суспільно-політичному процесі в Україні. Наявність даного результату пояснюється певною мірою недостатньою кількістю досліджень з проблем молоді на селі в контексті вивчення загальних проблем молоді України.

Вказані переконливі факти свідчать про те, що молодь села стоїть далеко не на рівних сходах з молоддю міста. З роками ця тенденція не вичерпує себе, а навпаки – набирає обертів. Відверта байдужість, ігнорування та відкладання вирішення проблеми сільської молоді може призвести не лише до економічної кризи аграрного сектору економіки, соціальної деформації серед сільського населення, але й до культурного занепаду і духовного спустошення. Хотілося б підкреслити, що молодь села, яка так тісно наближена до природи, яка, незважаючи на всі негаразди, залишається безпосереднім носієм української національної культури, не є «відсталою», вона лише позбавлена рівних можливостей. Тому перед дослідниками стоїть вкрай відповідальне завдання глибоко вивчити проблеми сільської молоді України, привернути до них увагу широкої громадськості, всіх верств нашого суспільства, забезпечити державних працівників надійними рекомендаціями для вироблення ефективних заходів державної молодіжної політики.

1. Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення / Укр. НДІ проблеми молоді. - К., 1993.; Головенько В.А., Корнієвський О.А., Український молодіжний рух: історія та сьогодення / Український НДІ проблем молоді / Білий А.І. та інші (редкол.). - К., 1994.; Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження.- К., 2000.; Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія та генезис.- К., 1993.
2. Молодь в умовах нової соціальної перспективи: Матеріали міжнародної наукової студентської конференції, Житомир, 4-5 березня 1999 року / О.Н.Дідкова-Фаворська (відповід. ред.) - Житомир, 1999.; Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 11-12 жовтня 1995 року. - К., 1996.
3. Молодь – громадські організації – громадське суспільство: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 27-28 вересня 2001 року, Національний університет „Києво-Могилянська академія”, м.Київ / Я.Лепетун та інші – К., 2001.
4. Молодь і реформи в АПК: інформаційні матеріали III зльоту іменних стипендіатів та відмінників навчання „Лідери АПК XXI століття” серед студентів аграрних закладів освіти I-IV рівнів акредитації (15-17 травня 2001 року) / О.М.Царенко та інші (ред.) Сумський державний університет. - Суми, 2001.
5. Молодіжний рух в Україні: Довідник / Український НДІ проблем молоді: в 2 ч. - Ч.1. - К., 1996.; Молодіжний рух в Україні: Довідник / В.А. Головенько та інші (упоряд.); Український інститут соціальних досліджень: в 2 ч. - К., 1998.; Молодь України. (Короткий систематичний довідник). - К.,

- 1991.; Збірник матеріалів про молодіжні об'єднання України / Упорядники Головенько В.А., Пашков М.Ю. - К., 1991.
6. Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання. - К., 1998.
7. Владиславський Н.З. Если ты мужчина. Минск, 1991.
8. // Известия. - 1989. - 29 квітня.
9. Бестужев-Лада И.В. Молодость и зрелость. Размышления о некоторых социальных проблемах молодежи. - М., 1984.
10. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. - К., 1994.
11. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній раді, Кабінет Міністрів України. - К., 2000.

Надійшла до редакції 08.11.02 р.

Т.Д.Крамарчук

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ РЕСПУБЛІКИ БАШКОРТОСТАН (90-ті рр. XX ст.): ОСОБЛИВОСТІ, ЕТАПИ, СТАНОВЛЕННЯ ТА СПЕЦИФІКА ПРОБУДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА НА СЕЛІ

Після розвалу Радянського Союзу вперше за довгі роки багато українців східної діаспори відчули себе національною спільнотою з особливими, притаманними їм специфічними ознаками. Це певною мірою можна віднести і до наших співвітчизників у Республіці Башкортостан.

У 1987 р. в Уфі створюються національні клуби: чуваський – «Нарспі», єврейський – «Штерн». Слідом організовуються німці та татари, а далі - башкири та марійці. Згодом в Уфі створюється Центр національних культур – «Дружба» [1, 25]. Настав час і для українців. У 1989 році під егідою республіканських відділень Радянського фонду культури та Товариства «Знання» 24 березня та 26 травня відбулися свята української культури, присвячені 175-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка.

Ініціатива їх проведення і вся підготовча та організаційна робота до цих урочистостей належала людині, яку багато хто в Республіці Башкортостан знає. Це Василь Якович Бабенко – кандидат історичних наук, автор багатьох наукових праць із дослідження українства Башкирії.

На прикладі відродження української діаспори в Республіці Башкортостан можна говорити про таке явище, як «збирання» етнічної групи, тобто перший етап етнічного відродження. Ініціатором «збирання» виступає інтелектуальна еліта етнічної групи, особливо гуманітарна інтелігенція. На етапі «збирання» еліта розшукує своїх етнічних родичів, нагадує про спільну етнічність тим, хто втратив її. «Збирання» відбувається здебільшого у формі культурно-просвітницької роботи, шляхом організації національно-культурних товариств. Головна мета цього етапу – організаційне згуртування групи навколо спільних етнічних рис, у першу чергу, мови та історичної пам'яті [2, 510].

Як результат, 13 січня 1990 року в м. Уфі, в приміщенні Суспільно-політичного центру, відбулася установча конференція [3, 48] – було утворено Башкирське республіканське Товариство шанувальників української культури «Кобзар». У конференції взяло участь біля 80 представників української діаспори з м. Уфі та районів Башкирії.

У 1990 році опубліковане в «Літературній Україні» «Звернення» подарувало Товариству сотні друзів чи не у всіх без винятку областях України (серед яких домінують м. Львів та Львівська область), а також у різних регіонах колишнього Союзу та зарубіжжя (спочатку США, Канада, а згодом Франція, Австралія, ФРН). За 1990 р. фонд бібліотеки «Кобзаря» перевищив 2 тисячі екземплярів книжок та періодики. Був час, коли не встигали вибирати

посилки, бандеролі та кореспонденцію з художньою та навчальною літературою.

17 березня 1990 р. в будинку культури «Авангард» відбувся урочистий вечір, присвячений 150-річчю виходу в світ «Кобзаря» Т.Г. Шевченка [1, 29]. До свята були підготовлені виставки української художньої, історичної та навчальної літератури та виробів декоративно-прикладного мистецтва. На святі виступили українські фольклорні ансамблі «Вишиванка» (із с. Мирного Благоварського району) та «Чарівниці» (із с. Казанки Альшеївського району).

3 1990 р. «Кобзар» починає періодично практикувати вечори-зустрічі «Українська родина» в Музеї інтернаціональної дружби, в художньому музеї ім. М. Нестерова та в палацах культури м. Уфі.

29-30 червня 1990 р. в селі Друга Дмитрівка Чишмінського району відбувся Республіканський фестиваль української культури, в якому взяли участь фольклорні колективи багатьох районів республіки. Звичайно, проведення цього фестивалю стало можливим лише за підтримки та безпосередньої участі керівництва Чишмінського та Альшеївського районів, і Міністерства культури.

28 червня 1990 р. гостей приймало с. Казанка, а 29 червня на околиці с. Дмитрівки з хлібом і сіллю зустрічали гостей господарі. 30 червня відбулися масові гуляння на лісовій галявині, де мелодії гармоні, курая та бандури зливалися з пташиним співом та ліричною українською піснею.

В експозиціях музею були представлені: література, народні костюми, вишивані рушники, серветки, доріжки, кераміка, листи українських письменників башкирському народному поету С. Кудашу. Одне з центральних місць в експозиції посіли копії відомих автопортретів Кобзаря (1840, 1860 рр.) та копії з портрета Шевченка роботи М. Божія «Думи мої, думи мої».

28 жовтня 1990 р. пройшла чергова зустріч «Українська родина», на якій з великою радістю приймали Т.П. Ківу з с. Золотоношки Стерлітамацького району, яка привезла в подарунок Товариству власноручно вишитий портрет, як вона сказала, «весняного Шевченка», а також українські народні вбрання та вишивки своєї сестри М.П. Вертипорох.

До речі, Тетяна Петрівна спеціально їздила на могилу Кобзаря на Чернечу гору біля Канева і привезла звідти пригорщу святої землі до відкриття музею села. Він був відкритий у 1991 р. численної групи членів Товариства на Різдво в 350-ний мороз до с. Золотоношки Стерлітамацького району. Як найдорожчих та найближчих людей приймали гостей сестри Т.П. Ківи і М.П. Вертипорох.

Хочеться наголосити на тому, що з с. Золотоношкою у Товариства «Кобзар» складаються особливо тісні зв'язки. Можна сказати, що тут розглядають її як основний опорний пункт відродження української культури Башкортостану на селі в усій повноті інфраструктури: дитячий садочок - школа - традиційна форма дозвілля молоді - церква - фермерство поряд із колгоспним господарством. Хороші відносини починають складатися з селом Степанівкою Аургазинського району, 100-річчя якого святкували в тому ж 1991 році.

30 березня в одному з найбільших палаців культури Уфі «Моторостроитель» відбулося урочисте святкування Шевченківських днів у Башкортостані, які перетворилися в традиційні. Біля 20 самодіяльних колективів прибуло з районів з українськими програмами.

На Великдень у художньому музеї ім. М. Нестерова була організована виставка «Українська писанка» на основі колекції, наданої Львівським музеєм етнографії.

В цьому ж році українці Башкирії познайомилися та встановили зв'язок із чудовим народним етнографічним музеєм в Юматовому, протягом усього життя створюваним славним подружжям ентузіастів, що віддали цій

справі все своє життя та енергію, Сергієм Олексійовичем та Наталією Сергіївною Зиряновими.

Відомо, що будь-який народ лишається народом лише тоді, коли він зберігає та розвиває свою мову та культуру. Майбутнє народу залежить від молодого покоління. Тому в «Кобзарі» поставили перед собою завдання в місцях компактного проживання українців відкрити українські національні школи, ввести в навчальний план українську мову, літературу, історію та культуру. Це знайшло підтримку в Міністерстві народної освіти Башкортостану, проте дві поїздки в Україну в 1991 році з виходом на Міністерство народної освіти України та Львівське облвно не дозволили за літо забезпечити викладачами української мови, літератури та історії навіть школу в с. Золотоношці.

3 18 листопада по 22 грудня 1991 р. в республіці проводився місячник дружби між народами Башкирії та України з нагоди 50-річчя останнього масового переселення з України в Башкирію під час Великої Вітчизняної війни [4]. В програмі місячника були організовані виставки, пройшла наукова конференція «Україна - Башкирія: роки випробувань та братерства», в якій взяли участь дослідники Уфі та Києва. За підсумками конференції був виданий науковий збірник.

14 березня 1992 р. на І-му з'їзді українців РБ товариство «Кобзар» було перетворене в Республіканський національно-культурний центр українців Башкортостану «Кобзар».

Потрібно відзначити той факт, що Республіканський національно-культурний центр українців Башкортостану «Кобзар» був практично першим національним об'єднанням у краї, який із початку свого виникнення почав будувати власну діяльність на основі розробки програм. І те, що Кабінет Міністрів РБ 6 грудня 1996 року прийняв рішення про розробку державної комплексної програми «Народи Башкортостану», деякою мірою підготовлено і прийняттям програми з національно-культурного відродження українців республіки.

У 1995 р. відбувся II з'їзд українців Башкортостану, який доповнив та конкретизував названу програму.

В роботі II-го з'їзду брала участь делегація України у складі народного депутата України А.Г. Безуглого (керівника делегації), завідувачі відділом Міністерства України у справах національностей, міграції та культур С.М. Резніченко, представників товариства «Україна», заслуженої співачки України Н. Петренко.

На з'їзді були присутні представники української діаспори з 38 населених пунктів Башкирії. У форумі взяли участь 17 керівників-українців великих та середніх підприємств. У роботі з'їзду були учасниками та надали допомогу в організаційних питаннях представники апарату Президента Башкортостану та Кабінету Міністрів.

II з'їзд розглянув та затвердив програму національного відродження українців із питань культури, духовності та освіти. Було розглянуто ряд принципових положень щодо практичних зв'язків з Україною з питань культури, освіти та економіки [5]. На з'їзді було прийнято Звернення українців Башкортостану до Президента Російської Федерації Б. М. Єльцина [6].

18 квітня 1997 року відбувся III з'їзд українців Башкортостану [7]. З цієї нагоди Голова Української Всесвітньої Координаційної Ради, Голова Товариства «Україна» Іван Драч направив учасникам з'їзду вітальну телеграму.

Кожен із з'їздів зробив свій внесок в утвердження українства в краї. Зокрема, на III з'їзді було прийнято рішення розробити державну програму, а також було проголошено створення національно-культурної автономії, яку ніяк не можна ототожнювати з національно-територіальною автономією [8, 64-65]. Національно-культурна автономія надтериторіальна й необхідна для створення умов для найбільш повного задоволення національно-культур-

них запитів українців, які проживають на всій території Республіки Башкортостан.

З ініціативи республіканського центру українців «Кобзар» та українського молодіжного центру в квітні 1998 року відбувся І-й установчий з'їзд української молоді Республіки Башкортостан.

Головною метою з'їзду було створення в Уфі Союзу української молоді Республіки Башкортостан.

Сьогодні в республіці працює 8 шкіл, де вивчається російською мовою, а українська введена тільки як рідна мова, яка не є обов'язковою для дітей інших національностей. Однак, всі діти, незалежно від національності, з великою любов'ю вивчають українську мову.

Дві школи працюють на території міста. Це 9-та школа, з одним із найкращих класів рідної мови в м. Уфі, та 60-та школа, де українська мова викладається як окремий предмет. На базі першої з них відкрито недільну українську школу ім. Т. Г. Шевченка, а в другій – школу «Злагода». В 1997 р. прийнято рішення Кабінету Міністрів РБ про відкриття відділення української мови на базі Уфимського педагогічного коледжу № 1.

За рахунок коштів «Кобзаря», спонсорських внесків, допомоги Кабінету Міністрів України, Кабінету Міністрів Республіки Башкортостан побачила світ україномовна газета «Криниця». Газета популярна не лише в Башкортостані, а й далеко за його межами. Її читають у Сполучених Штатах, Канаді, ФРН, Австралії та в багатьох інших країнах Далекого і Ближнього зарубіжжя.

З 1996 р. виходять радіопередачі українською мовою. Хоча канал «Радіо - 2» не завжди приймається, особливо на селі.

Національно-культурне відродження, на думку канадського вченого П. Магочія [9, 101], який, в свою чергу, спирається на дослідження М. Гроха [10] та Р. Шпорлюка [11, 41-54], проходить у три стадії:

1) стадія збирання спадщини, коли окремі вчені-ентузіасты збирають мовні, фольклорні, літературні надбання свого народу;

2) організаційна стадія, коли закладаються культурні організації, школи й видання для поширення знань про національну спадщину;

3) політична стадія, коли закладаються партії та інші організації, які уможливають участь у політичному процесі [12, 81-82].

Кожне історичне явище має свою специфіку, і національне відродження української діаспори в Республіці Башкортостан не є винятком. В 90-х роках ХХ ст. в національно-культурному пробудженні української меншини Башкирії можна говорити лише про перші дві стадії. В

цей період ми чітко спостерігаємо у багатосторонньому середовищі Республіки Башкортостан організаційну стадію національного відродження українського етносу (створено Республіканський національно-культурний центр «Кобзар», розроблено програму національно-культурного відродження українців регіону, організовано Союз української молоді Башкортостану, відкрито школи, бібліотеки, музеї, видається газета «Криниця», транслюються радіопередачі українською мовою тощо).

Загалом, можна стверджувати про нейтрально-незацікавлене ставлення органів державної влади Російської Федерації до українського руху в 90-х роках ХХ ст. Здебільшого, коли проблеми українських громад знаходили розуміння в місцевих органах влади (як ми це бачимо на прикладі Башкирії), причиною цього була висока активність та особисті контакти керівників українських організацій з відповідними посадовими особами або належність останніх до українських громад.

1. Дорошенко В.Б. Республіканський національно-культурний центр українців Башкортостану «Кобзар» (історія, сучасність, перспектива) // *Україна-Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества*. - Уфа, 1993.
2. Майборода О. «Збирання» етнічної групи // *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. - К., 1996.
3. Дорошенко В. Товариство «Кобзар» в Башкортостані // *Українська діаспора*. - 1993. - Число 3.
4. Поточний архів Товариства «Україна-Світ», тека П. 6.1. Республіка Башкортостан, документ №2025 від 25 грудня 1991 р. Лист Товариства «Кобзар» до Президента України Кравчука Л.М., прем'єр-міністра Фокіна В.І., Президента АН України Платона Б.С.
5. Там же, доповідна записка народного депутата А.Безуглого Президенту України Л.Кучмі з приводу відрядження на II-й з'їзд українців Башкортостану від 14 лютого 1995 р.
6. Там же, документ №90 від 7 лютого 1995 р. Звернення II-го з'їзду українців Башкортостану до Президента Росії Б.М.Єльцина.
7. Там же, документ №45 від 14 квітня 1997 р.
8. Третий съезд украинцев Башкортостана // *ТУЗ*. - 1997. - №2.
9. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // *Український історичний журнал*. - 1991. - №3.
10. Hroch M. *Social Preconditions of the National Revival in Europe*. - Cambridge, 1985.
11. Szporluk R. *Ukraine: A Brief History*. - Detroit, 1979.
12. Magocsi P.R. *Nationalism and National Bibliography: Ivan E. Levytskyi and Nineteenth - Century Galicia* // *Harvard Library Bulletin*, XXVIII, 1. - Cambridge, 1985.

Надійшла до редакції 08.11.02 р.

Соціально-економічний розвиток середньовічної України та Української козацької держави XVII – XVIII ст.

К.В.Івангородський

СПЕЦИФІКА АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Економіка пізнього середньовіччя, не лише Середнього Подніпров'я, а всієї Східної Європи, мала аграрну домінанту. Це ж стосується й розвитку всієї України в XVI – першій половині XVII ст. Однак, не всі її регіони розвивалися в економічному відношенні рівномірно. На нашу думку, найголовнішою причиною була досить своєрідна політична генеза української народності. Остання ж у визначений нами період стала, фактично, заручницею геополітичних інтересів молодих сусідніх держав. Насамперед, Великого князівства Литовського, Польського королівства, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства. Як відомо, ці держави розчленували між собою етнічну територію українців, чим і була обумовлена нерівномірність економічного розвитку основних українських регіонів. Не винятком у цій ситуації було й Середнє Подніпров'я, котре розглядається нами у географічних межах, що були визначені А.Ю.Чабаном [1, I, 16-23].

Розгляд поставленої проблематики, на наш погляд, вимагає застосування також етнологічної методології, оскільки ми намагаємося з'ясувати вплив аграрного чинника на динаміку етносоціальних процесів [2]. Безумовно, отожднювати етнічну спільноту з економічною не можна. Однак, як стверджує В.І.Козлов, «досить часто економічні зв'язки замикаються таким чином, що розділяють етнос на окремі більш-менш самостійні економічні спільноти чи навпаки, об'єднують його економічно з іншими етносами» [3, 52]. Щоправда, в цьому відношенні доречно зауважити, що вище згаданий дослідник веде мову не про етнос у власному розумінні цього поняття, а, фактично, про етносоціальний організм (рід, плем'я, народність, нація), згідно термінології Ю.В.Бромлей. На думку останнього, безпосередньо етнос (або етнікос) у жодному разі не може мати економічної спільності. «Інша справа етносоціальний організм, – пише Ю.В.Бромлей, – який, безумовно, володіє певною спільністю економічних зв'язків» [4, 87,88]. Оскільки між економічною й етнічною спільнотами існує опосередкований зв'язок, то він виявляється, перш за все, через державну спільність. Отже, класична економічна спільнота формується не всередині етносів, а всередині держав [5, 23], тобто соціальних організмів [6]. Тому єдність економічного життя не може бути етнічною ознакою, «оскільки єдність економіки, звичайно, співпадає з єдністю державною, а не етнічною» [7, 81].

Виходячи з цього є підстави стверджувати, що будь-який етносоціальний організм обумовлюється специфікою економічного розвитку. При цьому варто наголосити, що даний принцип був визначальним для марксистської методології як історії, так і етнології. Однак, це не означає, що, поставлену нами проблему, потрібно дос-

ліджувати, виходячи з марксистських позицій. Разом із тим, і повне їх заперечення та ігнорування буде методологічною помилкою. Адже вплив економічних процесів на етносоціальний розвиток як людства в цілому, так і людських спільнот зокрема, не викликає сумнівів. Хоча безпосередньо впливу економічної специфіки на динаміку етносоціальних процесів у середовищі української народності в XVI – першій половині XVII ст. присвячено не значну увагу. Єдиною розробкою даної проблематики, котра, на жаль, лише побіжно торкається періоду XVI – першої половини XVII ст., залишається невелика праця В.А.Смоля та О.І.Гуржія [8]. Більше того, зовсім не з'ясованим залишається й вплив аграрної економіки Середнього Подніпров'я в цей час на етносоціальні процеси.

Не вдаючись до теоретично-методологічних міркувань, відразу зазначимо, що етносоціальні процеси – це процеси, що передбачають, передусім, зміну внутрішніх параметрів певного етносоціального організму (в нашому випадку – української народності) на певній стадії його історичного розвитку, а також зміну його таксономічного рівня (наприклад, перетворення народності в націю). В той же час, етносоціальні процеси, як правило, визначаються прагненням етносоціального організму до оформлення у вигляді держави, а також передбачають зміну якісних рис (наприклад, культури) безпосереднього етносу як основної етнічної спільноти людей, що є домінятором у даному етносоціальному організмі. Тому, на нашу думку, етносоціальні процеси є найвагомішим чинником, який забезпечує стаке існування самого етносу в історичному часі та розвитку. Разом із тим, етносоціальні процеси можуть мати досить розгалужену структуру, що охоплює всі параметри етносоціального організму. Крім цього, вони можуть відбуватися в локалізованому вигляді, залишаючись при цьому домінянтними для всього етносоціального організму.

Про це, зокрема, може свідчити динаміка етносоціальних процесів на Середньому Подніпров'ї в XVI – першій половині XVII ст. На цьому етапі специфіка етносоціального розвитку українців полягала в наступному. По-перше, на цей час ми можемо вже говорити про те, що українці становили окремий етнос. По-друге, український етнос ще не витворив єдиного етносоціального організму у вигляді держави, хоча етносоціальні процеси в цей час вели український етнос і до першого, і до другого. По-третє, геополітичні зрушення (утворення Речі Посполитої, Запорозької Січі, донського козацтва тощо) вели й до зміни етносоціальної парадигми українців, що яскраво проявилось на території Середнього Подніпров'я. Важко переоцінити роль даного регіону в цей час, а на унікальності його в історії українців наголошують майже всі дослідники. На нашу думку, ця обставина також була обумовлена низкою причин. По-перше, геополітичне значення регіону. Будучи порубіжною територією в XVI – першій половині XVII ст., Середнє Подніпров'я залишалося, фактично, економічно вільною та самоуправною територією, а згодом і регіоном під козацькою юрисдикцією. По-друге, соціальний розвиток краю. Внаслідок гео-

політичного становища, Середня Наддніпрянина стає, фактично, «колискою» українського козацтва. І по-третє, специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я, котра мала потужний вплив на динаміку етносоціальних процесів на всій етнічній території українців. Остання обставина, а також недослідженість даного питання в історіографії, на наш погляд, потребує більш ґрунтовного дослідження.

Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в основному обумовлювалася загальноєвропейським економічним розвитком. Як відомо, кінець XV – XVI ст. – це переломний період в історії Європи, головним змістом якого було протиборство двох основних тенденцій економічного розвитку. В країнах західної частини континенту зароджувались і утверджувались капіталістичні відносини, що визначали характер еволюції регіонів, розташованих на Захід від Ельби. Країни ж на Схід від Ельби відчували вплив цих змін, але їх соціуми були не підготовлені до більш суттєвої етносоціальної перебудови. Тут феодальний лад виявився життєздатним, зміцнив свої позиції, а означений період став початковим етапом пізнього феодалізму. Хоча глибинні причини цього дуалізму зародилися задовго до XVI ст. [9, 239]. Цей процес і призвів до того, що майже в усіх східноєвропейських країнах економіка була детермінована аграрними відносинами. Не винятком були Литва, Польща, а згодом і Річ Посполита, до складу яких у XVI – першій половині XVII ст. входило й Середнє Подніпров'я.

Основою економіки українських земель, а відповідно й земель середньої течії Дніпра, було сільське господарство. В цей час найбільш поширеною системою землеробства було трипільля, хоча застосовувалося і двопільля, перелог, і навіть підсічна система. Основною сільськогосподарською культурою залишалося ще з давньоруських часів жито. Відомо, що посіви жита в XVI ст. на українських землях складали більше двох третин від усіх посівів зернових [10, 66]. Хоча дедалі більшу питому вагу набуває пшениця. При обробітку землі використовувалися плуги і сохи із залізними наконечниками. Останні не тільки розпорошували землю, а й перегортали пласти землі [11, 800]. Основною тягловою силою в сільському господарстві були воли [12, 48]. При цьому, «в умовах, коли агротехнічні заходи були ще досить примітивні, рівень продуктивності сільського господарства визначався, насамперед, природною родючістю ґрунтів та кліматичними умовами» [13, 40]. Більше того, селянським господарствам досить часто завдавали збитків стихійні лиха: посухи, нальоти сарани, епізоотії. Посухи повторювалися через кожні 4-5 років [14, 105].

У той же час прагнення шляхти до збільшення доходів підвищувало їх інтерес до нових методів господарювання. З'явилися спроби раціонального ведення господарства. Почали поширюватися агрономічні твори. У 1534 р. в Польщі було видано першу книгу «Про злаки, тварин, птахів, рибу», де містилися поради як вести сільське господарство. Протягом XVI ст. надруковано 25 творів із питань сільського господарства [15, 140]. Проте, продуктивність праці в сільському господарстві, зокрема, й на Середньому Подніпров'ї, залишалася низькою. При цьому спостерігається повільний, але неухильний розвиток сільського господарства екстенсивним шляхом [16, 122].

Не останню роль в цьому відіграла відсутність у литовсько-руського уряду на початку XVI ст. чітко окресленої аграрної політики. Відправляючись «від старовини», уряд, фактично, зводив всю свою господарську політику до систематичного збору податків і контролю за своєчасним відбуттям повинностей. Лише «Устава 1514 р.» стала першою спробою надати сільському господарству певний характер плановості. Однак, непорозуміння, що виникали при вирішенні господарських питань, змусили уряд ви-

дати нову уставу. Нею стала так звана «Устава на волоки» 1557 р., яка була, фактично, аграрною реформою. Хоча більшість населення Русі-України зустріла уставу як «новину» та скаргами на державців намагалася відстояти старі повинності [17, 117]. Щоправда, ця реформа Сигізмунда-Августа спочатку не стосувалася земель Середнього Подніпров'я. Волочна поміра була проведена тут вже за часів Речі Посполитої в кінці XVI – першій половині XVII ст. Як відомо, «Устава на волоки» корінним чином змінила землеволодіння в усій державі. Разом із тим, вона стала серйозним кроком до початку закріпачення селян і одночасно до зростання великого магнатського землеволодіння.

Крім цього, на Середньому Подніпров'ї в аграрному ключі розвивалися і ремесла, і торгівля, і промисли. На аграрній основі розбудовувалися старі й виникали нові міста, засновувалося багато хуторів, слобід і сіл. При цьому міщани, хоч і були верствою в багатьох відношеннях відмінною від селянства, своїм джерелом мали саме останнє. До того ж, як зауважує О.С.Компан, ця відмінність в Україні не виступала так виразно, як у країнах більш економічно розвинутих [18, 3]. Однак, із розвитком господарського потенціалу міських центрів, підвищувалася їх роль в економічній консолідації населення України [16, 123], що вело до консолідації українського етносоціального організму. В той же час, більшість міст в Україні була приватною власністю магнатів, шляхтичів, а також католицької та православної церков. Наприклад, в Київському воєводстві, до якого в XVI – першій половині XVII ст. входило й Середнє Подніпров'я, на 206 міст 46 було королівських, 150 – панських, 10 міст належало церкві [19, 17].

Зрозуміло, що в таких умовах міста мали суто аграрний характер. Тому цілком слушно зауважує О.С.Компан, що «Україна була країною, де міста самі феодалізувалися» [20, 14]. Зокрема, це пояснюється тим, що частина містечок, особливо на Середньому Подніпров'ї, була заснована біля замків і перебувала під їх захистом. Мешканці таких містечок сплачували власникам замків чинш, різні збори і брали участь в обороні замків. Більшість міщан тут, як правило, становили «землероби, котрі відрізнялися від селян тільки тим, що за статутами міст, не повинні були відробляти панщини» [21, 86]. Таким чином, новозасновані міста та містечка на Середньому Подніпров'ї являли собою «села, яким внаслідок домагань шляхти було надано статус міст» [22, 138]. Разом із тим, аграрна специфіка економіки міст була властива феодальним містам різних країн, в тому числі західноєвропейським. Причому більшість навіть великих середньовічних міст Західної Європи зберігало в своїй економіці значну питому вагу аграрних занять [23, 76].

Збереженню аграрного напрямку більшості містечок, міст і господарства всієї країни, на наш погляд, сприяли ще досить тісні на той час виробничі зв'язки міського населення з сільським господарством. До того ж, у XVI – XVII ст. всі міста та містечка України володіли значними земельними масивами. Міщанам, а тим більше жителям шляхетського походження, належали на різних підставах земельні ділянки як у міській смузі, так і далеко за межами міста. Так, у 1589 р. населенню Чигирини була пожалувана територія в межах Дніпра, Сули, Південного Бугу і корсунського кордону [22, 56]. Міщани ж Черкас мали більше трьох десятків міст ухидництва по різних озерах і річках: Дніпро, Ворскла, Оріль, Тясмин, Інгул, Інгулець, Самара [24, 145]. Володіння такими земельними масивами, безумовно, впливало на процес промислового розвитку міст. Адже певна частина їх населення, поряд із ремеслом і торгівлею, продовжувала займатися сільським господарством або вкладала в нього кошти. Беручи до уваги землеробський характер містечок Середнього Подніпров'я, можна погодитися з І.П.Крип'якевичем, що їх організація була уступкою

панів селянству. Оскільки, не маючи змоги утримати селян на умовах панщини в цьому регіоні, вони були змушені погодитися з тим, що селяни переходили до містечок і продовжували займатися землеробством, але вже як «вільні» міщани, не відробляючи панщини [25, 26-27].

Головною ж прикметою сільського господарства України в XVI – першій половині XVII ст., на думку багатьох дослідників, було хліборобство. Останнє в цей час «служить майже виключно потребам власного утримання. Поруч хліборобства стоять інші галузі господарства, які експлуатують фауну та тваринний світ, який в той період був ще багатим і не знищеним» [26, 163]. У той же час, на Середньому Подніпров'ї хліборобство мало другорядне значення. Натомість, основною прикметою господарства даного регіону було тваринництво. Це було пов'язано з тим, що в староствах Канівському та Черкаському фільваркове господарство до Хмельниччини ще не набуло розвитку через постійні вторгнення татар і слабе залюднення території. Тому «на Середній Наддніпрянщині селянство вважало, що вигідніше займатися скотарством, ніж землеробством» [14, 114-115]. Отже, близьке сусідство Середнього Подніпров'я з татарами «не сприяло розвитку традиційного для українців заняття» [27, 91].

Внаслідок цього в регіоні частіше зустрічаються, головним чином, скотарські фільварки [15, 139]. На цьому ж наголошує й М.С. Грушевський: «Скотарство мало чимале значення особливо в степовім поясі Середнього Подніпров'я, а в першій половині XVI ст. спеціально поширюється осадами волоського права» [26, 164-165]. Крім цього, велике значення мали садівництво, бджільництво, рибальство, мисливство. Значну роль у селянському господарстві Середньої Наддніпрянщини відігравали й промисли: виготовлення сукна і полотна, гончарного посуду, металевих і дерев'яних предметів для господарсько-побутового вжитку, зброї тощо. Разом із тим, переробкою сировини займалися у феодальних господарствах. Однак, недослідженість історії українських промислів є причиною того, що «в історичній літературі існує невірне, збіднене зображення економічного життя України XVII ст.» [18, 259].

Це можна, на нашу думку, пояснити тим, що Річ Посполита в економічному відношенні розвивалася приблизно так, як і решта країн Східної Європи: поширюються товарно-грошові відносини, що зумовлюють господарчу активність землевласників – магнатів і шляхти. Однак, попит на продукти сільського господарства могли задовольнити лише селянські господарства й господарства вихідців із селянства – солтисів [28, 75]. Хоча після втягнення шляхти в торгівельно-грошові відносини, відсутність необхідного виробничого і торгового досвіду, зв'язків і особливо капіталу прирікала більшість шляхетських починаю на невдачу. Невдовзі шляхта почала розуміти, що її промислово-торгівельна діяльність не забезпечить швидкого збільшення обсягів прибутків. Тому вона почала гарячковий пошук інших стабільних джерел доходів. Вибір у шляхти був обмежений. У зв'язку зі слабким розвитком промисловості й торгівлі основним джерелом доходів залишалося, як і раніше, сільське господарство.

Отже, перед шляхтою постало питання про підвищення його прибутковості. На цій підставі й почали виникати фільварки. Однак, застосування рутинної сільськогосподарської техніки, призводило до непродуктивних витрат тягової і робочої сили, неякісного обробітку землі й, відповідно, до низької врожайності. І створення фільварків у цьому відношенні, на жаль, нічого не змінило. Вони не дали поштовху до модернізації сільськогосподарських знарядь [22, 127]. Таким чином, поява фільварків фактично знаменувала собою реакцію феодалів на проникнення товарно-грошових відносин у село. На думку В.О.Голобучького, якщо розглядати це явище з формальної, юридичної точки зору, то воно виглядає як парадокс: розвиток

феодалного землеволодіння і посилення влади феодала над селянами свідчить, нібито, про розвиток, зміцнення феодалізму. Однак, по суті, якщо мати на увазі економічний процес, «що відбувається десь на споді», – це, навпаки, показник початку руйнування феодального, тобто натурального в своїй основі, господарства [21, 67].

Разом із тим, не можна стверджувати, що фільварки в Україні, а тим більше на Середньому Подніпров'ї, зруйнували селянське землекористування. За польським економістом Я.Рутковським, розширення фільваркових полів відбувалося за рахунок скорочення площ пасовиськ [15, 126]. В цей час важливою господарчою одиницею залишається дворище – окреме селянське господарство, котре володіло одним або кількома ланами землі. У великому дворищі стояло по кілька хат, в яких жили близькі й далекі родичі, а іноді й прийняті зі сторони люди. Вони вели спільне господарство та спільно споживали те, що виробляли [29, 75].

Під фільварок же феодал відводив лише третину свого володіння, як правило, землі найкращої якості. Решту ж розподіляв між селянськими дворами, відповідно до їх забезпеченості тяговою силою. Одні одержували повний наділ або волоку, що становила 21,3 га, інші – півволоки, решта – третину чи четвертину волоки, а селяни без худоби одержували різні «обрізки», так звані загороди, по 3 морги (1 морг – 0,6 га). Такі селяни й звалися загородниками. Частина селян взагалі не діставала земельного наділу – це були халупники. Були в середовищі селянства ще й комірники та підсусідки, що не мали й хати, а жили в чужих помешканнях [14, 109-110].

На Середньому Подніпров'ї, як і на більшості українських земель, феодальне господарство ґрунтувалося на експлуатації селянства. Однак, питома вага феодалів у регіоні була незначною. Навіть на середину XVII ст. шляхта становила тут від загальної кількості населення не більше 1 %. За підрахунками І.П.Крип'якевича, згідно реєстру подимного від 1640 р., у Київському воєводстві поділ землі був такий: дрібна шляхта (242 власники – 63 %) мала 6 % землі; середня шляхта (117 власників – 30 %) мала 26 % землі; магнати (27 власників – 17 %) – 68 % землі [25, 16]. У той же час, шляхта, яка колись була задоволена натуральним та грошовим чиншем і тому байдуке ставилася до ведення власного господарства, тепер захоплюється господарськими справами в економічно багатому краї. В «Описі Польщі», написаному сучасником, йдеться: «Шляхта зайнята не чимсь іншим, як тільки обробітком землі й розплодженням худоби. Це вона не вважає за ганьбу... Навіть шляхтянки торгують предметами, які стосуються їхнього домашнього господарства» [21, 68].

Втім, прибутки шляхти від господарської діяльності неупинно зростали. Середній прибуток з одного села від натуральних повинностей та чиншів, якими були зобов'язані селяни, становив 67 польських злотих. Незрівнянно більші прибутки приносили міські поселення: в середньому прибуток з них дорівнював 554 злотим. Кожний фільварок у середньому приносив 344 злотих прибутку. Процентне співвідношення окремих прибутків може бути виражене наступним чином: прибутки з міст і містечок – 24,6 %, чинш та повинності з сіл – 27,3 %, прибутки з фільварків – 40,4 %, інші види прибутків – 7,7 % [15, 152-153]. Разом із тим, засилля магнатів на Середній Наддніпрянщині, котра становила переважно «королівщини», було таким значним, що навіть доходи від «королівщин» польські королі часто були вимушені збирати потайки від них. Користуючись слабкістю королівської влади, магнати в свою чергу змушували короля досить часто закладати свої «королівщини» [30, 6], котрі ставали після цього власністю магнатів.

Селянство Середнього Подніпров'я в цей час проживало громадами (общинами), котрі складалися з кількох

дворищ. Останні об'єднувалися з декількох індивідуальних господарств – димів. Дворища становили свого роду товариства пайщиків, яких на Лівобережжі прийнято було називати сябрами [15, 149]. В XV ст. селяни були зобов'язані з ланового двору виконувати панщину від 4 до 14 днів на рік. На початку XVI ст. великокнязівським урядом була узаконена одноденна панщина на тиждень. До середини XVI ст. кількість покріпачених селян в Україні збільшилась до 20 % загальної кількості сільського населення [29, 82-83]. Після Люблінської унії цей процес набагато прискорився. Тому більшість українського селянства в першій половині XVII ст. була вже закріпаченою та обтяженою значною кількістю повинностей.

Окрім панщини, існували так звані дарові дні, в які селяни повинні були робити на панських городах, чесати льон і коноплі, ловити рибу, чистити ставки, гатити греблі, стригти овець. Досить поширеними були також шарваркова і сторожова повинності [22, 130]. До того ж, кожний селянський двір вимушений був сплачувати податки. Обсяг їх залежав від становища кожного господарства й розміру його землеволодіння. На Середньому Подніпров'ї податки накладалися безпосередньо на волость. Волосні старости розподіляли загальну суму податку на села, а сільська община вже розподіляла його на кожний двір. Найстарішим непрямим податком була стація, яку селяни сплачували продуктами. Тяжким податком для селян була серебщина. В середньому вона збиралася в розмірі від 10 до 30 грошів з лану [29, 84].

Крім цього, селяни змушені були платити за шлюб і весілля, за розлучення, «відумерщину» – від спадку, «вихідне» – при переході з села в іншу місцевість. У деяких панів селяни мусили обов'язково молоти збіжжя в панському млині та брати спиртні напої у панських корчмах. Пани забороняли селянам користуватися різними угіддями: пасти худобу в лісі, брати з лісу дрова, ловити для себе рибу. За користування лісами, пасовищами і сіножатями селяни повинні були платити грошима та зерном. Окрема плата була навіть за годування свиней жолудями з лісу («жировщина») [25, 21-22].

Особливо тяжке становище селян спостерігалось в тих маєтках, які панами здавалися в оренду. Орендарі доводили панщину до 7 днів на тиждень. Навіть самі власники маєтків нерідко скаржилися на непомірну експлуатацію орендарями селян [31, 26]. Сучасник подій, венеціанець П. Дуодо в 1598 р. писав у своїй реляції про Україну: «Шляхтичі так тиранять тут простий народ, особливо селян, що не наважусь сказати, чи належить їм хоча б одяг, який вони носять... І все-таки можна сказати, що вони щасливі тим, що можуть жити спокійно, – в порівнянні з тими, що селяться по сусідству з турками й татарами» [32, 46-47]. В той же час, порівняно з іншими регіонами України, в XVI – першій половині XVII ст., на Середньому Подніпров'ї феодальні повинності були значно меншими. Це, в свою чергу, також значною мірою впливало на специфіку аграрної економіки краю.

Таке становище регіону обумовлювалось цілою низкою причин, зокрема, слабкою заселеністю і наявністю великих площ вільних земель. При цьому на Середній Наддніпрянщині зберігалися традиційні староруські повинності – «дань» і «полюддя», тобто в основному рента натурою [33, 380]. В цьому відношенні цілком права О. Я. Сфименко, що «пани тут (мається на увазі Середнє Подніпров'я. – К.І.) дуже шанували землероба, щоб пригноблювати його» [34, 52]. Отже, панщина, незважаючи на її поширення, не стала в той час скрізь основною, а тим більше єдиною формою експлуатації селян. Характер, розмір і значення тієї чи іншої селянської повинності залежали від різних факторів і, передусім, від рівня розвитку продуктивних сил в тому чи іншому районі й характеру господарської діяльності. Найвищий рівень експлуатації

селян спостерігався у Руському воєводстві, ядро якого становила Галичина. Строкату картину щодо характеру селянських повинностей являло собою й Київське воєводство [22, 72-73].

В той же час, це призвело до значної диференціації селянської верстви Середнього Подніпров'я. Незначну категорію селянства в регіоні в XVI – першій половині XVII ст. становили безземельні селяни (підсусідки, комірники). Вони поселялися в заможних сусідів, де займалися ремеслом, поденною роботою тощо. Натомість, заможні селяни називалися слугами і виконували час від часу якісь урядове завдання. Найбільшу групу сільського населення краю становили селяни-данники («люди вільні», «люди данні», «люди господарські», «посполиті»), тобто ті, що за свою землю давали державі данину або платили податок грошима та належали до вільних хліборобів. Окрему групу становили тяглі селяни. Вони жили поблизу замків або великокнязівських і королівських фільварків, були приписані до них і там «тяглу службу служили», хоча також належали до категорії вільних селян. У перехідному становищі від державних до покріпачених людей були схожі селяни, що тимчасово зберігали за собою права на вихід. Земля їх уже була захоплена феодалом, але вони формально мали право не виконувати феодальних повинностей [29, 77-78].

Щодо земельних наділів і щодо забезпечення селянства худобою, то сталих норм тоді не існувало. Так, зокрема, Київське воєводство щодо селянського землекористування представляло досить строкату картину. В Канівському старостві, наприклад, на 100 селянських господарств у 1620 р. було 85 підсусідків. За подимним переписом Київщини 1631 р., димів було 4907, городників – 1497, ремісників – 113, убогих – 993, тобто городники та убогі становили 38,5 %. Коли ж до двох останніх категорій додати 638 міських «вуличних», які платили такий же податок, як і городники, тоді відсоток малоземельних збільшиться до 42 [14, 110-111].

Натомість, заможну верхівку на селі становили, насамперед, селяни з великим земельним наділом, з повним ланом (20-30 га) та ті, які мали змогу ширше розгорнути господарство. Таких господарів більшість була на Середній Наддніпрянщині [29, 19]. Навіть ще в першій половині XVII ст. більшість селян Середнього Подніпров'я в «королівщинах» виконувала незначні феодальні повинності, сплачуючи в основному лише чинш і данини. Так, селяни південної Переяславщини в цей час сплачували лише грошову ренту по 15 грошей від кожного господарства [35, 93]. У Переяславському та Канівському староствах давали тільки «стацію» на утримання підстарости. У с. Демидові селяни сплачували чиншу один золотий та давали мірку вівса і меду дань [25, 20].

Отже, феодальні форми залежності селян на Середньому Подніпров'ї, порівняно з іншими регіонами України, були набагато легшими. Тому будь-які нові феодальні повинності викликали протест. Документи дозволяють стверджувати, що й після придушення селянсько-козацьких повстань 30-х рр. XVII ст., панщина на Середній Наддніпрянщині не набула таких розмірів, як на Житомирщині, Волині, західноукраїнських землях [25, 20]. До того ж, у регіоні, як відомо, мешкало і багато «непослушних» козаків. Останні також займалися сільським господарством і різними відхожими промислами (уходництво, добитництво). Однак, при цьому не виконували жодних феодальних повинностей і не сплачували ніяких податків. Зрозуміло, що така специфіка аграрної економіки земель середньої течії Дніпра приваблювала більшість українців інших земель. Більше того, це стимулювало й значні етносоціальні процеси, наприклад, великі міграції або масове покаяння. І Середній Наддніпрянщині у цих процесах належала не остання роль.

Таким чином, ця майже вільна економічна зона набувала значення останнього притулку доведених до відчаю феодалною сваволлю селян більшості українських земель. Тому селяни багатьох районів масово тікали на Середнє Подніпров'я. Більшість українських міст не могли прийняти багато втікачів, а, отже, єдиною перспективою залишалися вільні землі Наддніпрянщини. Селяни-втікачі здобували тут роки волі чи пільги від повинностей. Ще історик XVII ст. С.Грондський писав, що селяни, «нагромадивши певне майно, забирали його і, не питаючи дозволу в своїх панів, прямували до козаків, звідки їх було неможливо повернути» [36, 21]. В той же час, козацтво стало тією соціальною силою, яка революціонізувала поневолений люд, показуючи йому шлях до визволення. Цим і пояснюється величезна популярність козацтва і масові втечі «в козаки». В «козацьких же місцевостях (у тому числі й на землях Середнього Подніпров'я. — К.І.) зароджувалися буржуазні відносини, що мало неабияке значення і для всіх інших регіонів» [37, 193].

(Далі буде)

1. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я в 2 кн. — Черкаси, 1999.
2. Більш детально про це див.: Івангородський К.В. Методологічні аспекти дослідження селянського чинника в етносоціальних процесах на Середньому Подніпров'ї в XVI — першій половині XVII ст. // Український селянин: Збір. наук. праць. — Вип. 5. — Черкаси, 2002.
3. Козлов В.И. Этнос и экономика. Этническая и экономическая общности // Советская этнография (Далі. — СЭ). — 1970. — № 6.
4. Бромлей Ю.В. Ещё раз о соотношении этнической и экономической общностей // СЭ. — 1972. — № 3.
5. Козлов В.И. Этническая демография. — М., 1977.
6. Див.: Семёнов Ю.И. Категория «социальный организм» и её значение для исторической науки // Вопросы истории. — 1966. — № 8.; Его же. О племенах, народности, нации // СЭ. — 1986. — № 3.; Его же. Социально-исторические организмы, этносы, нации // Этнографическое обозрение (Далі. — ЭО). — 1996. — № 3.
7. Хомич Л.В. О содержании понятия «этнические процессы» // СЭ. — 1969. — № 5.
8. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991.
9. История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма в 3 т. / под ред. З.В.Удальцова. — Т. 3: Крестьянство Европы в период разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений. — М., 1986.
10. Якубский В.А. Податные реестры XVI в. и реконструкция зернового баланса фольварочной Польши // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — М., 1966.
11. Всемирная история в 12 т. — М., 1957. — Т. 3.
12. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — Вип. 1.
13. Морозов А.Г. Экономический потенциал украинских земель в часи творення Української козацької держави // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань. — Черкаси, 1992.
14. Бойко І.Д. Посилення феодално-шляхетського гніту та селянсько-козацької війни у другій половині XVI — першій половині XVII ст. // Історія селянства Української РСР у 2 т. — Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / За ред. В.А.Дядиченка та ін. — К., 1967.
15. Рутковский Я. Экономическая история Польши. — М., 1953.
16. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії / За ред. Ю.Ю.Кондуфора. — К., 1990.
17. Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — М., 1958.
18. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963.
19. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). — К., 1975.

20. Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні: Зб. наук. праць / Під ред. Ф.П.Шевченко та ін. — К., 1971. — Вип. 1.
21. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. — К., 1970.
22. Толстов Р.Д. Развитие экономики Украины в период позднего феодализма (XVI — XVII ст.) // История народного хозяйства Украинской РСР у 4 т. / За ред. І.І.Лукінова. — Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. — К., 1983.
23. Хачатурян Н.А. Город в системе феодальной формации // Вопросы истории. — 1983. — № 1.
24. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI века. — К., 1989.
25. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.
26. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т. — К., 1991. — Т. 6.
27. Щербак В.О. Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000.
28. Гроссман Ю.М. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій // Українське слов'янознавство. — 1971. — Вип. 4.
29. Мишко Д.І. Розвиток феодальних відносин та антифеодальна боротьба в XIV, XV і першій половині XVI ст. // Історія селянства Української РСР у 2 т. — Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / За ред. В.А.Дядиченка та ін. — К., 1967.
30. Голобуцький В.А. Освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого (1648-1654 гг.). — К., 1954.
31. Шиян К. Селянство — основна і вирішальна сила визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. — К., 1954.
32. Дуодо П. Уривок з реляції // Основа. — 1861. — № 10.
33. Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. — М., 1952.
34. Єфименко О.Я. Історія України та її народу. — К., 1992.
35. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII века (Социально-экономические предпосылки войны). — М., 1959.
36. Grondski S. Historia belli cosacco-polonici. — Pestini, 1676. // Цит. за: Бойко І.Д. Вказ. праця. — С. 125.
37. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. — К., 1994.

Надійшла до редакції 19.11.02 р.

В.Ф.Боєчко

РОЗВ'ЯЗАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКИМ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ 1648-1657 рр.

У середині XVIIст.-на початку XVIIIст. селянство в Україні було найчисельнішою соціальною верствою українства, яка зазнавала постійного національного та соціального гноблення з боку польської шляхти та інших привілейованих станів тогочасного суспільства. Тому не випадково селянство протягом тривалого часу вело боротьбу за своє соціальне та національне визволення. Його союзником стало козацтво, оскільки їх пов'язувала єдність інтересів та поглядів на сутність подій, що відбувалися в Україні та спільна мета. Це прослідковується ще з часів народних рухів кінця XVIст., коли селяни разом з козацтвом вели боротьбу з польсько-шляхетською експансією на територію України [1, 286].

З огляду на це, цілком закономірно була і участь селянства у Національно-визвольній революції середини XVIIст. Більше того, успіхи визвольних змагань значною мірою були зумовлені саме підтримкою та участю в них селянства. Козацько-селянське військо Б.Хмельницького постійно поповнювалося озброєними загонами селян, міщан з усіх регіонів українського порубіжжя, про що писали воєводи порубіжних міст у своїх звітах до Москви (травень 1649р.) [2, 291].

Показане селянство, підтримавши Б.Хмельницького у боротьбі з польською шляхтою, сподівалося на реалізацію своїх соціально-економічних інтересів. Разом із тим, сподівання селян на звільнення від гніту польських магнатів і шляхти не здійснилися. При укладанні Зборівської угоди (серпень 1649р.) у "Пунктах о потребностях Запорожского войска", які козацька старшина висунула на переговорах з Річчю Посполитою, не йшлося про будь-які поступки для селянської верстви. Навпаки, передбачалося повернення селян під владу колишніх панів, посилення їх експлуатації, оскільки польська шляхта отримала дозвіл повертатися до своїх маєтків і, компенсуючи свої збитки за рахунок селян, примушувала їх відбувати ще більші повинності.

За висловом М.Грушевського, "Зборівська угода...розчарувала народні маси, знеохотила і утомила їх...хліборобське селянське повстання хотіло позбутися панської і польської корми, стати хазяїном своєї праці, а коли повстання не здійснило його надій, воно відкасулося від нього" [3, 310]. Тому показане селянство постійно чинило опір поверненню панів і шляхти до своїх маєтків. Тогочасні польські емісари писали до Варшави про те, що немає ніякої надії повернутися до своїх маєтків тому, що "...селяни не хочуть бути підданими своїм панам, хочуть бути вільними" [4, 225]. Вільна праця на вільній землі – заповітна мрія селянства з давніх часів. У ряді регіонів порубіжжя селяни взагалі відмовлялися від панщини, відбування повинностей і сплати податків, створювали самоврядування. Показане селянство селянами було "лише по імені". При найменших утиках з боку польської шляхти виникали селянські бунти, доходило навіть до збройних конфліктів із значними силами польських жовнірів [6, 536]. Так, у маєтностях магнатів Корецьких селяни розгромили трьохтисячний озброєний загін. На вимогу короля, щоб не поширювати повстання, Корецькі змушені були йти на поступки селянам, щоб "...не розривати угоди, досягнутої стараннями всієї Речі Посполитої" [4, 120]. Селянство поступово перетворювалося в організовану силу, здатну самотужки відстоювати свої права.

Незадоволення селянства викликали також компроміси та поступки, на які йшла козацька старшина з Річчю Посполитою, прагнучи отримати власні привілеї, не переймаючись інтересами інших груп та верств суспільства. Козацька старшина намагалася налагодити стосунки з Річчю Посполитою, однак "...не прагне тут до миру народ, який радий ніколи не мати над собою панів і жити по своїй волі" [4, 311]. Отже, селянське питання було одним із найважливіших в ході Національно-визвольної революції другої половини XVIIст.

Чільне місце воно посідало і в соціально-економічній політиці гетьмана і його адміністрації. Слід підкреслити, що існували різні, часом діаметрально протилежні погляди на його вирішення. Так, наприклад, І.Виговський та його прихильники вважали, що показання селянства – тимчасове явище. На думку генерального писаря, селян необхідно виписати із козацьких реєстрів та повернути у залежне становище [5,32]. Іншими були погляди у Б.Хмельницького. Гетьман, як і частина радикально налаштованої козацької старшини, намагався знайти оптимальний варіант вирішення селянського питання. Йому необхідно було запобігти спалаху громадянської війни, а тому він був змушений поєднувати інтереси селян, старшини і держави вцілому. На наш погляд, ці причини і зумовили ініціювання Б.Хмельницьким прийняття поправки до Зборівської угоди. Згідно неї, козацький реєстр збільшувався до 41тис. До нього вписували не лише членів козацьких родин, але і наймитів та джур з їх родинами, чисельність яких не обмежувалася. Тим самим, з одного боку, від шляхетського гніту звільнялась значна частина селян, з іншого – соціальна конфронтація згасала, що сприяло загальнонаціональній консолідації суспільства у боротьбі з Річчю Посполитою.

Відмінною від вищевказаного була позиція гетьмана щодо монастирських селян. Так, в універсалі від 23лютого 1649 року Б.Хмельницький, звертаючись до селян, вказував, що вони змушені відбувати повинності на користь духовенства і не чинити найменшої непокорі під страхом "карання на горло" [7, 12]. В універсалах Б.Хмельницький вимагав від селян-посполитих, щоб вони не чинили ніяких бунтів і своїм панам: "...всякое послушание и подданство, как перед тем, так и ныне отдавали" [7, 16].

Одночасно з цим, польські магнати теж розуміли, що козацькій старшині самій не під силу приборкати селянство. До того ж, вона інколи й сама займала неоднозначну позицію в цьому питанні: їй була вигідна боротьба селян проти польської шляхти, але лише певною мірою, доки це не стосувалося її власних інтересів. Селянство на той час складало небезпеку не лише для шляхти: організованих виступів селян побоювалися і українські магнати та козацька старшина, оскільки селяни в будь-який час могли повернути зброю і проти них.

Влітку 1649 року за розпорядженням гетьманської адміністрації були проведені каральні операції на Брацлавщині і Подніпров'ї. Навесні 1650 року почалися каральні заходи проти селян і з боку поляків. Так, коронний гетьман Потоцький жорстоко розправлявся з повстанцями на Поділлі. В цей час розпочалася розправа і над ватажками селянських повстань. На старшинській раді було прийнято рішення приборкувати збройні виступи селян та карати непокірних, тим більше, що для боротьби з польською шляхтою ватажки часто залучали нерестрових козаків і навіть загопи татар. Так було, зокрема, під час збройного повстання під проводом Д.Нечая на Брацлавщині. У Подністров'ї діяли загопи опришків, яких підтримували повстанці з Молдавії. Посилилися збройні виступи селян на Волині, Київщині. Майже вся територія Правобережної України була охоплена повстаннями. Це вже була реальна загроза не лише для панської Польщі, а і для всього феодального суспільства вцілому.

Особливо широкого розмаху набув селянський рух у західних та центральних регіонах – на Брацлавщині та Західному Поділлі. Біля Бару, Кам'янець-Подільського формувалися багаточисельні козацько-селянські загопи.

Становище ускладнювалося також тим, що збройні виступи селян підтримувало чисельне козацтво, виписане з реєстрів, так звані "виписики". Про це постійно повідомляв польського короля А.Кисіль. Він, зокрема, вказував, що "...чернь, виключена з реєстрів, вдається до різних засобів, щоб уникнути підлеглості своїм панам" [2, 291]. Підтримувало селян і реєстрове козацтво. За свідченням сучасника тих подій, польського історика Твардовського, "...сорок тисяч реєстрових ніби горох з мішка розсипавших по Україні, робили страшний для нас гомін" [6, 197].

Щоб не втратити контроль над ситуацією, що склалася та зберегти єдність козацько-селянських сил, гетьманська адміністрація змушена була піти на поступки. Так, частині "виписиків" дозволялося залишатися при козацькому війську джурами, обозними робітниками та ін. Крім того, припинялося видання універсалів на "послушенство і підданство".

Нову хвилю незадоволення селян викликав похід козацького війська у Молдову влітку 1650 року. Гетьман та його оточення, побоюючись виникнення протистояння між козацькою старшиною і селянством у союзі з нерестровим козацтвом, змушені були послабити каральні операції, оскільки можна було втратити надійного союзника у боротьбі з польською шляхтою.

Розгортання селянських повстань по всій території України загрожувало повторним вигнанням польської шляхти з країни. У березні 1650 року коронний гетьман Потоцький повідомляв короля польського про небезпеку підтримки козаків Москвою та ліквідації їх підданства. Це стало приводом до розправ над повстанцями та їх ватажка-

ми. Однак, стримати боротьбу посполитих проти шляхти було нелегко, оскільки дія викликала протидію. Каральні операції гетьманської адміністрації спонукали до загострення відносин між козацькою старшиною та селянством і нерестровим козацтвом, що було не бажано, оскільки порушувало загальнонаціональну єдність [8].

З огляду на розвиток подій, зокрема назрівання військового конфлікту між Річчю Посполитою та Козацькою Україною, гетьманською адміністрацією вживалися заходи для послаблення протистояння у суспільстві. Однак, односторонні і досить суперечливі дії гетьманської адміністрації не могли кардинально вирішити селянське питання, яке залишалося актуальним ще протягом тривалого часу [9; 10].

Разом з тим, намагання гетьманської адміністрації врегулювати проблему селянства було позитивним з огляду на те, що забезпечило консолідацію різних верств населення у наступних визвольних змаганнях.

1. Лепявко С.А. Козацькі війни кінця XVI ст. на Україні. - Чернівці, 1996.
2. Історія України в документах і матеріалах в 3 т. - К., 1941. - Т.3.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К., 1992.
4. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. - К., 1965.
5. Источники малороссийской истории: Составитель Д.Бантыш-Каменский. - М., 1858. - Т. 1.
6. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. - СПб., 1874. - Т. 2.
7. // Киевская старина. - 1888. - Т. 22.
8. Мельник Л.Г. Борьба за украинську державність (XVII ст.). - К., 1995.
9. Морозов А.Г. Економічні наслідки визвольної війни // Українська козацька держава: Матеріали Четвертих Всеукраїнських читань. - Черкаси, 1994.
10. Мельниченко В.М. Держава Хмельницького: аспекти економічної політики // Краєзнавство Черкащини. - Вип. 5. - Черкаси, 1996.

Надійшла до редакції 10.10.02 р.

О.І.Гуржій

СВОБОДА ЯК УСВІДОМЛЕНА НЕОБХІДНІСТЬ БУТТЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Зрозуміло, що соціальний і матеріальний статус безпосередніх виробників у будь-якій країні (державі) в усі періоди прямо позначався (і позначається) на розвитку народного господарства. Впливали вони і на психологічний стан кожного індивідуума, формування його ментальності та адекватне (чи неадекватне) сприйняття сучасних йому подій, вчинків оточуючих людей тощо. Безперечно, обмеження (політичне, юридичне, економічне і т.д.) свободи, насамперед, обумовлює зменшення її потенційних можливостей та ініціативи як працівника. Усвідомлення цього конкретними представниками (або цілими прошарками, групами) суспільства нерідко викликає загострення соціальних протиріч, нарешті – народні вибухи непокори владі. Еволюцію “свободи” (чи залежності), зокрема селянства, на українському ґрунті яскраво можна показати на фактичному матеріалі, коли відбувалася зміна епохи середньовіччя новою добою.

Поступовий процес покріпачення широких верств населення українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої, значною мірою формував у середньовічному суспільстві думку про нібито законність і закономірність безправності більшої частини селянства (до того ж, в основному освячені церквою). Воля можновладця, праця на нього посполитого (або як еквівалент її — виконання повин-

ностей і сплата поборів) нерідко розглядалися не лише державницькою елітою, а й нижчими верствами як цілком природне явище. Вимога сумління та покори найчастіше були критеріями чесної особи, її благонадійності. Це мало глибоке соціальне коріння, яке сягало в Київську Русь, часів створення першого давньоруського писаного зводу норм світського права – «Руської правди».

Згодом селянина в повну залежність (чи то поземельну, чи то особисту) від його господаря законодавчо визначали різного роду «устави» та «ухвали» XV ст., три Литовські Статути XVI ст. Вища політична влада, санкціонуючи це, очікувала на відповідне усвідомлення та сприйняття цих актів всіма індивідуумами країни. Причому «дідич» часто ставав не тільки безпосереднім суддею своїх підданих, а й претендував на володіння їх «душею» (особисто чи через місцевого пастора) та тілом. Таким чином встановлювалося «право бідності» – «beneficium annotationis». Зокрема, «Устава на волоки» 1557 р., затверджена польським королем Сигізмундом II Августом і проведена в Литві, Білорусі та частково в Україні (великокнязівських володіннях Кременецького повіту на Волині), проголосила, що кмети (незакріпачені селяни в XIV – першій половині XVI ст., а в другій половині XVI – першій половині XVII ст. перетворені на холопів) і землі, які ті обробляли, є власністю можновладця. Скупівля в них землі «не без пролиття сліз», наділення гіршою, ніж у державця, набули масового характеру, глибоко позначилися на їх побуті й сприйнятті відносин: посполитий – земля – феодал [1]. Литовські Статути (особливо третій) повністю відібрали право свободи в селянина, його вільного переходу в пошуках кращих умов для існування. А цього, як зазначено в козацько-старшинському творі другої половини XVII – початку XVIII ст. – «Літописі Самовидця», «не звикла була Україна терпіти... Бо сами державці на Україні не мешкали, тилко уряд держали, і так о кривдах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засліплени будучи подарками от старост и жидов арендарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут: з їх подданных выдравши, оним даруют, що и самому пану волно бы узяти у своего подданного, и не так бы жаловал подданный его» [2, 46-47].

Історична свідомість і система цінностей селян не узгоджувалися з таким становищем, породжували масові протести. Руйнівником цих основ, «запереченням» тогочасних виробничих відносин, на думку М. Василенка, стало козацтво, як клас [3, 316]. Правда, в союзі й тісній підтримці широких верств посполитства й, у першу чергу, селянства. Головним гаслом у останнього було: «Землі й волі!». Як казали предки: «Vita sine libertate, nihil».

Свобода як усвідомлена необхідність буття – ця ідея, пронесена українцями через роки Національної революції й Визвольної війни середини XVII ст., так звану Руїну і поглинання «Козацької держави» Російською імперією, була близька і зрозуміла багатьом передовим європейцям нового часу. Зокрема, німецький письменник, аташе французького посольства в Санкт-Петербурзі Й.-Б. Шерер (1741–1824) у книзі «Анали Малої Росії, або історії заперозьких і українських козаків... від їх початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів» (Париж, 1788) зазначив, що він оповів минуле більш славного, аніж відомого народу, первопочини якого сягають понад 800 літ у глибину. Українці, на думку автора, гідні уваги кожного освіченого європейця, «бо коли образ зусиль цього народу для збереження своїх вільностей, віри, устрою і звичаїв, словом усього, що є дорожче людині, цікавить наше жадібне науц століття, то ми не в силі достатньо оцінити запалу і спонук, які оживлюють цей нарід». А далі зазначається, що їх «батьки переказували своїм синам горде почуття незалежності, як найдорожчу спадщину, причому клич – «Смерть або

Воля» – був їх самотнім заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю» [4, 168–169].

Національна революція і Визвольна війна середини XVII ст. значною мірою змінили форми політичного правління на більшій території українських земель, внесли кардинальні корективи не лише в економічний розвиток, а й неабияк вплинули на світогляд, систему цінностей, суспільні орієнтації основних груп населення. Причому слід враховувати той факт, що мало хто в крові в той час «рук своїх не вмочив» і пограбування добр не чинив: «...Тут велика людем всякого стану значним была...» [5, 52].

Історична свідомість українців почала відлік нового часу, а їх пам'ять назавжди закарбувала перебіг основних тих подій. Самі ж селяни поділили своє життя на два періоди: «при владенні лядском», коли особисто перебували «за ляхом», і «от изгнанія з Малой Россіи ляхов», «после полского владенія». Так, наприклад, говорили старожилі сіл Степанівка (Ніжинський полк), Мезин, Радичів та Іванків (Чернігівський полк) при складанні так званого «Генерального слідства про маєтності» 1729–1730 рр. по всім 10 полкам Лівобережної України [6]. Окрім того, за їх переконанням, за гетьмана Б. Хмельницького більшість сіл перетворилася на вільні військові, а отже, ні в чьому підданстві й власності не перебували. Отже, селяни вважали себе незалежними, здобувши свободу в ході революції та Визвольної війни [7, 25–48].

Такі погляди знайшли своє певне відбиття у вітчизняній історіографії. Зокрема, М. Ткаченко був переконаний: «Козацька революція» повністю скасувала ті закони та права, що їх мали панівні верстви щодо селянина. Останній стає вільною людиною, меж між суспільними групами за Хмельниччини не існувало» [8, 165]. Хоча в дійсності попереднє законодавство стосовно посполитих, зокрема, Литовський Статут, ніхто офіційно не відміняв. У кінці 1653 – на початку лютого 1654 рр. гетьман як одну з вимог висував перед царем підтвердження набутого статусу лише шляхтичів, козаків і міщан. «...В Запорожском де Войске* хто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, — йдетъся в статейному списку російского посольства на чолі з В. Бутурліним напередодні й під час проведення Переяславської ради, — велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином; а казаком бы де судитца у полковников и сотников. А что де не так быть, как были за польским королем...» [9, 473]. Одночасно Б. Хмельницький своїми універсалами зобов'язував селян виконувати повинності «по-прежнему». На думку сучасника, вони на деякий час просто «откликли были давати подачок», але їх незабаром знову «повернули в послушенство» [10, 101].

Проте, як би там не було, не можна не погодитись з твердженням В. Самойла, що саме за Хмельниччини «селянин вперше відчув себе господарем становища, одержавши можливість певною мірою вільно розпоряджатися результатами своєї виснажливої праці» [11, 64]. В бурхливому пориві досягти спільних цілей – для загального національного блага українців – внутрішні соціальні протиріччя в країні неабияк послабили, про що конкретно свідчив факт порівняно легкої можливості для селян «ставати в козаки» [12, 216]. Подальший же, більш глибокий, поділ суспільства на різні прошарки та верстви формували у населення етикет, що помітно змінювався порівняно з попереднім періодом. В народі досить швидко ствердилася думка про пріоритет «козацького товариства». Навіть у XVIII ст. простий люд с. Горчаки (Стародубський полк) продовжував вважати, що коли почалося вигнання ляхів, «можнейшіє пописались в козаки, а подлейшіє** осталися в мужиках» [13, 499]. Така думка була досить поширена в межах Гетьманщини і переходила від одного покоління до наступного.

В цілому, підтримуючи демократичні засади в системі «козацького» правління, оформлені 1648–1649 рр., селяни були порівняно консервативними в сприйнятті республіканських ідей, які саме тоді поширювалися в Європі, викликані спалахом буржуазних революцій. У першу чергу їх хвилювали вузькі соціальні завдання: обрання «справедливого» місцевого голови громади, «чесного» вйта, «пана» возного, іншого сільського керівництва та вправного парафіяльного священика. Вони не так одностайно, як, скажімо, запорожці, могли у відповідності «духу» української нації, яка «струснула навіть польським треном» (за висловом сучасника – француза), прагнути не тільки усунення зловживання та упорядкування функціонування адміністрації, а й наважувалися аналізувати (критикувати) суть існуючої влади, гадане божественне право, шукати походження законності в «розумі», історії, добровільній згоді людей, народній волі – вищому критерію. Таким чином, переважно козаки і кращі представники міщанства нападали на монархічні принципи (наприклад, тенденції до спадковості гетьманської булави Б. Хмельницького), вводили в «моду» республіканські ідеї, правда, при цьому, ніколи не закликаючи до скасування ще «чужого» їм тоді царату.

Зрозуміло, говорячи про так званий «республіканізм» українців, ми не маємо на меті його сучасні ознаки та визначення. Тільки через сто років після початку Визвольної війни, 1748 р., видатний французький просвітник і письменник Ш.-Л. Монтеск'є (1689–1755) у праці «Про дух законів» сформулював визначення республіканського ладу, яке на той час стало класичним: він «є таким, коли народові в усьому його складові або частині належить верховна влада». Очевидно, слід згадати міркування й іншого французького просвітителя і філософа Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), який у трактаті «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762) твердив, що «не існує такого уряду, до такої міри підданого громадянським війнам і внутрішнім заворушенням, як демократичний або народний». Важливе спостереження з огляду застосування його до українських подій: міжстаршинська боротьба, Руїна тощо.

Протягом всієї історії Української держави, навіть пізніше, в простого люду зберігалася віра в справедливість «доброго» гетьмана, царя, окремих можновладців, жевріла надія на те, що ті зможуть заступитися за них у боротьбі за соціальні права, поліпшити їх умови життя. «Найясніший королю, милостивий наш пане! — писали у скарзі на можновладця селяни сіл Тершова та Завадки Самбірської економії Перемишльської землі до Августа III 16 травня 1758 р. — Як вірогідно припадаємо до панських ніг з цим покірним та гарячим проханням, вимолючи ласку при такій великій нашій кривді, яку [ми] терпимо від ясновельможного молодшого пана Казимира Конопачького, що панує тепер над нами вже п'ять років. [Він] поводить з нами безправно, примушує відробляти [повинності] понад інвентар і встановлює свої закони, наказує працювати за своєю волею і бажанням» [14, 51].

Часто відступ від народних сподівань, наприклад, укладання Білоцерківського договору 1651 р., селяни безпосередньо сприймали як повернення до «старих порядків», до життя «по давньому» [15]. Гірких роздумів сповнені рядки думи про примирення володаря булави з урядовцями Речі Посполитої в Білій Церкві («Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї»):

*«Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман
Хмельницький починив,
Що з ляхами, із мостовитими (панамі),
у Білій Церкві замириє» [16, 51].*

* Всі примітки в збірнику, що позначені зірочками, подаються наприкінці статті, перед списком літератури.

Зате звільнення українців від «лядської неволі», розпочате на чолі з Б. Хмельницьким, щиро очікували в багатьох кутках країни:

*«Ой Богдане, Богданочку,
Звільнив ти Вкраїну,
То не забудь же Богдане,
Нашу Буковину»*** [17, 181].*

Після Національної революції на всій території України, здавна освоєній й заселеній людьми, спостерігався неухильний наступ на соціальні здобутки селянства. На цей процес впливали не лише внутрішні, а й зовнішні фактори: постійні війни, періодичні стихійні лиха, вимушені міграції людності. Вони мали свою специфіку в західних, правобережних і лівобережних регіонах. Наприклад, у 60-ті роки XVIII ст. із значно спустошеного через військові події правого берега Дніпра почався масовий рух на Лівобережжя, Слобожанщину й далі — на Південь. Нового суспільного забарвлення набули розуміння цінності землі, відчуття свободи, прерогатива народних традицій. Останні на нових місцях, де помітно меншим був вплив влади дідича і вищих керівних органів, ставали нерідко визначальними серед мешканців, які тільки-но почали облаштовуватися і не могли вести самостійне господарство. Цілі слободи виникали на «порожніх» землях, і ніхто з тих, кому вони належали за законом, не виступав проти цього — незанятого простору існувало чимало. Літописець С. Величко засвідчив: «...Многими купами и таборами з всех поветов собирався и болесными сердца, а слезоточительными очима вечне з своими красными тамошними селениями и угодіями пожегнавшися (попрощавшись. — Авт.), що живо на сюю Днепра сторону (лівобережну. — Авт.) перебрался и где улюбя, по разных сегобочных полках украинно-малороссийских для житія своего избирал и заседал месца; ...и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людьми украинскими наполнилася и умножилася» [18, 355-356].

Джерела зберегли чимало свідчень і тлумачень селянами історії поземельних відносин у Гетьманщині. Нерідко погляди посполитих на проблему походження володіння чи користування землею суперечили офіційним нормативам, бо йшли в розріз інтересам місцевих дідичів. Так, досить характерною є оповідь мешканців с. Порохня (Новгород-Сіверщина) 1705 р. Його старожили «до Хмельнитчины... признавали под сумленем так: когда, мовит, еще лядская держава тут была, именно некаягось Песочинского, в той час к грунтам порохонским от грунтов села Знобы межа была — протучок Красичин, и по той протучок грунта сливали порохонские, до того часу поки Чернацкая слобода подана катедре в поданство, втой же час грунта наши порохонские... от селян наших отобрано и привернено оние до слободы Чернацкой; и уже под сорок лет жители слободы Чернацкой тими грунтами, в порохонцов отобранными, владеют; и наши, мовит, селяне порохонце в тие свои грунта не в той час не вспоминалися, а не тепер в оние втручаются; бо тие порохонские отобранные грунта до слободы Чернацкой гулящие были, а не заживаніе; тилко порохонскими слили, по меже старинной, за лядской держави вчиненной» [19, 16-17].

У наведеному уривку звертає на себе увагу закономірність перерозподілу земельної власності та як селяни цілком природно («спокійно») сприймали сам факт передачі «в підданство» (у даному випадку монастиреві) слободи, яка перед тим вважалася вільною. Однозначно своїми вони називали такі угіддя, оранки і т. д., якими володіли від батька до сина — «дєдизні» й «отческі», тобто успадковані по чоловічій лінії.

Помітно змінювало менталітет селянина його переселення до міста, де він, осівши, починав займатися ремеслом або торгівлею. Коли міський «дух» і не міг повністю гарантувати незалежність колишнього підданого на Західній Україні, Лівобережжі та Правобережжі, то повернути того «пан» мав змогу лише після тривалих розшуків і наполегливого клопотання в міській адміністрації чи через суд. На слабо заселених просторах Слобожанщини в другій половині XVII — на початку XVIII ст., а на Півдні майже до кінця XVIII ст. це зробити було ще важче. Правда, інколи спостерігалася й інша практика — особисто вільний селянин за певних обставин «добровільно» проголошував себе кріпаком. У Польщі такі факти відомі на території північно-західних регіонів, де вільні селяни трималися довше і мали обмежені можливості переселення на малообжиті землі [20, 254]. В Гетьманщині на початку XVIII ст., наприклад, як у народі, так і в адміністрації ще неординарно сприймався перехід «малоросіянина» у «довічне підданство» можновладцям з Росії. Це явище тоді ще не стало типовим, а тому викликало багато запитань у причетних до його вирішення осіб. Зокрема, старшина І. Ніс змушений був безпосередньо звернутися за роз'ясненням до керманича з приводу «скарги» посполитої Радички на сина, який «отдался в вечное подданство (тобто, фактично кріпацтво. — Авт.) людям великороссийским» (1710) [21, 1, 2]. Згодом, у зв'язку з поширенням земельної власності росіян і посиленням влади царату на українських землях, такі випадки вже не викликали непорозумінь.

На Слобожанщині шлюб вільної людини з особою, що перебувала в кріпосній залежності, як правило, цілком усвідомлено сприймався першою як перехід у довічне «підданство» з відповідними наслідками (відбування панщини тощо). На що видавався і належним чином оформлений «запис». Так, мешканець Харкова Ф. Гриценко 24 січня 1725 р. підписався під таким зобов'язанням перед старшиною: «Служить и жить бы мне Федору, жене и детям моим в него Романа Григорьевича Квитки и в детей его вечно, за то, что понял я Федор себе за жену его Романа Григорьевича крепостную дворовую девку Палагею» [22, 393].

На Західній Україні такого роду приклади вже давно стали узаконеною традицією.

Слід зауважити, що в межах Речі Посполитої, порівняно з Лівобережжям і Слобожанщиною, негативні явища в середовищі селянства мали більш виразний характер, бо досліджуваний період в її економічному розвитку, на думку деяких вчених, став, «безперечно, самим тяжким» [23, 114].

Одним із важливих аспектів, який відбивався на більшості сторін життя сільського поспільства, були його взаємини з владою. Певний час, у період виникнення та формування основ старшинської адміністрації й нового місцевого судочинства, «прорахунки» і недоліки в їх діяльності значною мірою «виправлялися» активною участю, зацікавленістю самого населення. В народі довго після 1648 р. існувало переконання, що через декларовану на «радах», «колах» і т. д. виборність всього державного керівництва, в тому числі й гетьмана, всі органи влади перебували в залежності від волевиявлення широких верств. Козацька верхівка, сільські війти, отаман і навіть священик в ідеалі мали відповідати загальним вимогам, обиратися на свої посади, а тому при невідповідності будь-коли могли бути зміщені. Вимога з «гори» про необхідність дотримання суворого становой та службової ієрархичності почала більш-менш чітко проявлятися лише десь у 20-ті рр. XVIII ст., коли виникла потреба у зведенні всіх діючих у Гетьманщині законів в єдиний кодекс. До того нерідко траплялося так, що, скажімо, впливова особа полковника раптом займала посаду полкового судді, міського отамана, а то й ставала рядовим козаком [24, 104].

Демократія, породжена повстанням, могла підтримуватися і розвиватися лише зброєю в ході Визвольної війни, у відчайдушній боротьбі урядів Польщі та Росії за українські землі. Як це не парадоксально, певна стабілізація в країні за правління І. Мазепи та І. Скоропадського обумовила звуження виборного начала. А Петро І грамотою від 22 січня 1715 р. взагалі заборонив обрання старшин у полках і сотнях вільним голосуванням, без попереднього узгодження з царським стольником Ф. Протасьєвим та прямого дозволу царя [25, 275-276]. Подальші спроби населення самостійно обирати собі керівництво офіційно розглядалися як анахронізм, данина давнім традиціям, які вже не мали законної сили. Правда, слід зазначити, що останні продовжували зберігатися в сільських громадах і сябринних спілках. Через справи останніх для більшості їх учасників була єдина можливість проявити свої громадські здібності й виявити власні суспільні погляди та почуття. Посилення гніту стосовно всіх членів громади селяни вважали як порушення їх «звичаю».

* Під термінами “Запорозьке Військо”, “Військо низове запорозьке” в тогочасних джерелах розумілася Українська козацька держава.

** Тобто: найбільші.

*** Співачка цієї пісні О. Яновська - жителька с. Стебнів, Путильського району, Чернівецької області свідчила, що пісня була відома далеким її предкам, які втекли з Волині на Буковину (“в гори”) ще за часів панщини.

1. Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — 2-е изд. — М., 1958; Гуслястий К. Нариси з історії України. — Вип. 2. — Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). — К., 1939. — С. 140–142.
2. Літопис Самовидця. — К., 1971.
3. Василенко М. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. — К., 1916.
4. Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. — К., 1992.
5. Літопис Самовидця. — К., 1971.
6. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–

- 1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Вип. 1. — Чернигов, 1901. — С. 34; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 гг. // Там же. — Чернигов, 1908. — Вип. 3. — С. 197, 198.
7. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка...
8. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. — Кн., 26. — К., 1931.
9. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — М., 1954.
10. Літопис Самовидця. — К., 1971.
11. Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1985.
12. Акты ЮЗР. — Т. 3. — СПб., 1861.
13. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — Т. 1. — К., 1929.
14. Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Зб. док. і матеріалів. — К., 1978.
15. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.
16. Думи та пісні про Богдана Хмельницького / Упоряд. М. Г. Марченко. — К., 1970.
17. Українська народна творчість. Історичні пісні. — К., 1961.
18. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самойл Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4-х т. — Т. 2. — К., 1851.
19. Цит. за: Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908.
20. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. — Т. 3. — Москва, 1986.
21. Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. — Ф. 159. — № 2414 (2619).
22. Цит. за: Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964.
23. Rusicki W. Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie. — Wyd. 2. — Warszawa, 1969.
24. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. — Вип. 1. — Прага, 1924.
25. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Ч. 2. — М., 1859.

Надійшла до редакції 15.10.02 р.

Аграрні аспекти економічних і політичних трансформацій XIX – початку XX ст.

І.В.Десятніков

УМОВИ ПРАЦІ НАЙМАНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ НА УКРАЇНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Одним з важливих питань стану розвитку виробничих відносин на селі є проблема умов праці найманих робітників. На сучасному етапі розвитку сільського господарства, коли здійснюється його реформування на ринкових засадах, актуальним є вивчення попереднього досвіду, зокрема періоду розвитку ринкових відносин кінця XIX – початку XX ст.

Поширення у цей час використання у сільському господарстві найманої праці викликало появу низки робіт, присвячених даній темі взагалі та питанню умов праці зокрема. Для їх авторів (М. Шаховський [1, 2], В. Хижняков [3], М. Тезяков [4], В. Массальський [5], Є. Варб [6] та інші) є характерним акцент на негативних прикладах умов праці найманих робітників. Проте, вони не обмежуються лише наведенням прикладів, але й звертаються до аналізу причин, що їх породжували. Також у цих працях знайшов відображення значний статистичний матеріал, зібраний зусиллями, зокрема стосовно захворюваності та виробничого травматизму серед наймитів.

Якщо сучасники, наголошуючи на перевазі незадовільних умов праці найманих сільськогосподарських робітників, звертали увагу і на приклади належних умов праці у наймаючих господарствах, то радянські історики (М.Лещенко [7], О.Лугова [8], П.Теличук [9], А.Казаков [10], А.Шестаков [11] та інші), у світлі пануючої ідеології, умови праці сільськогосподарських наймитів кінця XIX – початку XX ст. визначали як виключно незадовільних. Тому дана тема, не відкидаючи, критично переосмислюючи та узагальнюючи досвід попередніх дослідників, потребує неупередженого висвітлення.

До умов праці належать: робочий час, санітарні умови праці, професійні захворювання та травматизм, медичне обслуговування.

Робочий час включає у себе тривалість робочого дня та року, користування вихідними та святковими днями. Розглядаючи дане питання, перш за все, слід відзначити, що у сільськогосподарському виробництві неможливо встановити чіткі часові обмеження робочого дня, оскільки воно вимагає в окремі періоди, як, наприклад, у жнива, для зменшення втрат врожаю значного напруження сил та майже цілодобової праці. Проте, з іншого боку, це дає широке поле для зловживань наймачів – максимального продовження робочого дня, примус працювати на межі фізичних можливостей.

Як правило, середня тривалість робіт протягом року відповідала тривалості світлового дня [8, 147]. Тому дуже часто відповіддю на запитання про тривалість робочого дня було - „починається зі сходом та закінчується заходом сонця” [12, 3], „зі сходу до заходу” [13, 5 зв.].

За вирахуванням часу прийому їжі та відпочинку протягом робочого дня кількість робочих годин була звичайно меншою. За свідченням земського лікаря В.В. Хижнякова, найтипівішим для економії Півдня під час літніх сільськогосподарських робіт був 17-годинний робочий день при 3-3,5 годинах відпочинку, який у гарячу пору, як правило, скорочувався до 13,5-14 годин роботи [3, 16-17].

В економіях Смілянського маєтку графів Бобринських у Київській губернії кількість робочих годин, крім обіду та відпочинку, рахувалось з 1 березня по 1 листопада 10 годин, а з 1 листопада по 1 березня – 9 годин. З 1 березня по 1 листопада постійні робітники виходили на роботу о 5-й годині ранку, починали роботу о 6-й годині, поденні виходили у 5,5 годин і починали у 6,5 годин. З 1 листопада по 1 березня усі виходили о 6,5 годині і починали о 7-й. Для відпочинку та їжі належало влітку 3 години та взимку 1,5 години. Прийом їжі влітку тричі: сніданок о 8-й годині ранку – 0,5 години, обід у 12 годин дня – 2 години, полудник – о 4-й годині – 0,5 години. Взимку двічі: у 9 годин ранку сніданок – 0,5 години та у 12 годин дня – обід – година [11, 114].

Таким чином, перерва протягом робочого дня робітникам становила близько 3 годин. Звичайно, відпочинком не можна вважати час прийому їжі та переходу до місця відпочинку від місця роботи і назад. Після вечері по закінченню роботи, о 21:00 – 22:00, часу на відпочинок, фактично, не залишалось.

Поряд із цим, часто спостерігалась тривалість робочого дня понад світловий день. Так, у німецьких колоніях Таврійської губернії робочий день тривав, як правило, 18-19 годин, а іноді доходив до 20 годин на добу [11, 114]. Деякі великі економії придбали електродвигуни, ставили біля парових молотарок електричні ліхтарі й здійснювали обмолот зерна вночі [3, 17]. Нічні роботи часто проводилися не рідко і при місячному світлі та при смолоскипах [6, 205].

Звичайно, праця селянина за наймом суттєво не відрізнялась від праці у власному господарстві, а тому значна тривалість робочого дня не була обтяжливою для сільськогосподарських наймитів. Не становили винятку й жінки, що працювали у своєму господарстві нарівні з чоловіками. До того ж, значна інтенсивність праці необхідна лише у недовготривалі періоди року. Й самі робітники питанню тривалості робочого дня великого значення не надавали. „Тільки була б ціна хороша, а до роботи ми звичні”, - звичайно відповідали робітники, коли з ними розмовляли про велику тривалість робочого дня [11, 80].

Проте, інтенсивну працю протягом 17 і більше годин при короткому відпочинку можна вважати надмірною. Якщо у своєму господарстві селянин міг припинити у разі потреби роботу, то працюючи за наймом він цього зробити не міг. Про важкість такого робочого дня свідчить, наприклад, його скорочення до 9-10 годин під тиском страйків сільськогосподарських наймитів під час першої російської революції 1905-1907 рр. [14, 12].

При значній тривалості робочого дня працювати доводилося під пекучим сонцем. Кількачасова перерва у найспекотніші години в економіях була винятком [4, 92].

При цьому робітниками нерідко не давали під час роботи води щоб вгамувати спрагу. „Не помрете, ввечері нап’єтесь”, - відповідав наймач [15, 33].

До цього слід додати значне переобтяження роботою, особливо характерне для селянських господарств. Очевидно, це обумовлювалося, з одного боку, постійним контролем селянином-наймачем, який примушував наймита працювати нарівні з собою, а з іншого – селянин, порівняно з великим поміщицьким господарством, мав заплатити наймиту більшу частку виробленого продукту, а тому намагався узяти від нього якомога більше праці.

Наприклад, заможні селяни наймали у Каховці дівчат по 45 крб. за літо у той час як у економії їх брали по 30 крб. і 45 крб. платили повним робітникам. Проте, селяни, платячи більше, і роботи вимагали з наймита більше, ніж у великих поміщицьких господарствах. Жінки у них, як вони самі казали, не знали „ні дня, ні ночі” [2, 116].

Посилювався визиск робітників і внаслідок запровадження урочної системи, коли робітники були змушені витратити на виконання денної норми по 1,5, 2 і більше днів [7, 35].

Важка праця ускладнювалась характерним для наймаючих господарств порушенням гідності робітників, фізичним примусом до праці та усуненням будь-якої незгоди з вимогами господаря.

1905 р. газета „Наша жизнь” писала: „Ще й досі тут, на Поділлі, залишається досить „поширеним”, якщо дозволите так висловитись, тип управляючого, який роз’їжджає по полю з нагайкою у руках, з нагайкою, яка пускається в хід, лише управляючий помічає робітника, який чим-небудь завинив” [15, 30].

Робітниця з містечка Семенівка Чернігівської губернії, що працювали за наймом у Шамраївській фермі, Балтського повіту, Подільської губернії, розповідали: „За кожну дрібницю б’ють нас і палицями, і нагайками, та ще й приказують: „Зідрали з нас у вашій волості по два карбованці хабара за кожну вашу душу, так от тепер за це ми будемо з вас дроти шкіру: душі ваші, а шкіри наші” [16, 3]. Інколи такі побої закінчувалися смертю наймита [17, 100].

Як правило, у більшості економій робітників звільняли від робіт у неділі та основні православні свята [2, 136]. Винятками були лише роботи по догляду за худобою [18, 85; 19, 345], невиконання яких просто неможливе.

У дрібні та місцеві релігійні свята на роботу не виходили, як правило, лише поденні робітники [19, 346].

Інколи наймані робітники працювали у свята, що припадали на гарячі сільськогосподарські періоди. У Шпиківському маєтку Балашова, Подільської губернії, наприклад, у такі дні робітники отримували подвійну плату, причому вихід на роботу був не обов’язковий [18, 85]. У Мошногодищенському маєтку, Київської губернії, у свята робітники займалися доставкою в економію різних товарів тощо, але це було рідкістю [19, 345]. У Софіївській економії Бобринського, Київської губернії, наймити зобов’язувались виходити на роботу у неділі та святкові дні під час збирання цукрового буряку [20, 4].

Усі свята разом з неділями складали на рік до 140 днів [19, 346]. Таким чином, робочий рік для найманого сільськогосподарського робітника становив 225 днів.

Слід зазначити, що робота у вихідні, а часто і у святкові дні протягом гарячих сільськогосподарських періодів задля уникнення втрати врожаю нічим не відрізнялась від праці у власному селянському господарстві, а тому дану картину робочого тижня та року можна вважати нормальною.

Проте, часто робітник не мав вибору, працювати йому у такі дні чи відпочивати і його навіть у свята ганяли з якою-небудь „господарською роботою” [2, 115]. Також робітникам часто доводилось коритися хазяїнам і виходити на роботу у свята, працюючи на землевласників-німців,

кримських татар, що не визнавали православних свят. Якщо ж наймити не погоджувалися з такою вимогою наймачів, то їх штрафували. Наприклад, у колонії „Табулда” Симферопольського повіту Таврійської губернії відбувся справжній бунт робітників, викликаний тим, що наймачі-німці за відмову йти на роботу у свято Пречистої (15 серпня) оштрафували кожного з них на 5 крб. [2, 136].

Слід зазначити, що до місцевих робітників ставлення було кращим, ніж до приїжджих [21, 3]. Пояснити це можна беззахисністю наймитів у чужій місцевості, де вони не знали як захистити свої права та тим, що у відхожі сільськогосподарські промисли йшло переважно найбідніше селянство, що змушувало терпіти аби отримати так необхідний їм заробіток. З іншого боку, наймачі інколи боялися помсти за свої дії з боку місцевих селян.

Важкі умови праці часто були причиною порушення стану здоров’я наймитів. За свідченнями земських лікарів, умови праці сільськогосподарських робітників, а зокрема, майже цілодобова праця влітку під відкритим небом, призводили до захворювань головного мозку [4, 92]. Кількість смертей від сонячного удару у Криму, наприклад, коливалась щорічно від 40 до 60 [15, 25].

Крім цих загальних умов, при яких сільськогосподарські робітники виконували свої обов’язки, на їх здоров’я негативно впливала робота біля машин, зокрема кінних та парових молотарок. Постійне перебування у пилу призводило до захворювань очей та дихальних шляхів [4, 93].

Перевтома внаслідок тривалого робочого дня часто ставала причиною нещасних випадків із сільськогосподарськими робітниками. Рідше причиною травм була необережність робітників, властива, перш за все, для наймитів-дітей, нетверезий стан наймитів. Особливо ж високий ступінь виробничого травматизму був характерним при роботі з сільськогосподарськими машинами, викликаний елементарним недотриманням правил техніки безпеки та повальним незнайомством із будовою машин [6, 206-207].

Травматичні ушкодження реєструвалися пропорційно посиленню напруги сільськогосподарських робіт і знаходилися у прямій залежності від поширення машин. Так, у Мелітопольському повіті Таврійської губернії кількість важко травмованих робітників, що поступили на лікування до земських лікарень, протягом 1890-1897 рр. була такою: 1890 р. – 54, 1891 р. – 43, 1892 р. – 57, 1893 р. – 77, 1894 р. – 72, 1895 р. – 100, 1896 р. – 93, 1897 р. – 103. Якщо врахувати, що протягом цих років кількість робітників не могла зрости вдвічі, то збільшення у два рази кількості важко травмованих робітників необхідно віднести на рахунок поширення сільськогосподарських машин [5, 41].

Крім травм, викликаних машинами, робітники отримували ушкодження від удару копитами коней, від падіння з високо навантаженого возу, від придавлення вантажем, що перевернувся тощо [6, 205-206]. Проте, їх частка була незначною – менше 1% [5, 42].

У статистиці травм, отриманих під час польових робіт, по Херсонській губернії за 1895 р. із загальної кількості травмованих чоловіки складали понад 60%, на долю жінок припадало близько 10%, понад чверть – діти старше 15 років, у тому числі діти від 3 до 10 років – 8,1% усіх травмованих [6, 206].

У Полтавській губернії 1900 р. співвідношення між померлими та травмованими робітниками було таким: до 8 років – 7%, 9-12 років – 14%, до 15 років – 8%, до 20 років – 23%, до 60 років – 47%, понад 60 років – 1% [5, 41].

Таким чином, більшість травмованих складали дорослі робітники чоловічої статі, що, звичайно, відповідало перевазі у сільському господарстві чоловічої праці. Проте, слід відзначити значну частку серед травмованих дітей та підлітків – від четвертої до п’ятої частини постраждалих. Пояснюється це значним поширенням використання

дешевої дитячої праці біля сільськогосподарських машин. Фізично слабкі та невитривалі, вони частіше вдавалися до помилок, що призводили до травм.

За ступенем пошкоджень 385 нещасних випадків, що трапилися серед робітників Полтавської губернії 1900 р., розподілялися так: з частковою втратою працездатності – 69%, з тимчасовою втратою працездатності – 9%, з повною втратою її – 1%, зі смертним наслідком – 7%, з повним одужанням – 14% [5, 42]. 1895 р. по Херсонській губернії цифра смертності серед травмованих під час польових робіт складала 4,6% з загального числа постраждалих [6, 206].

Таким чином, у більшості випадків постраждали не могли надалі повноцінно працювати, а тому сім'я втрачала заробіток, який часто був чи не єдиним засобом до існування.

Попри поширення професійних захворювань та високий виробничий травматизм, медичне обслуговування робітників у господарствах наймачів було на дуже низькому рівні. За незначним винятком, в економіях, де кількість робітників становила 100 чоловік і більше, питання про організацію медичної допомоги навіть не порушувалося. Так, на губернській нараді лікарів Херсонської губернії у березні 1893 р. делегатами усіх повітів було вказано на повну відсутність в економіях ізольованих приміщень для хворих та запасу ліків [4, 95].

„При важких травматичних пошкодженнях, - зазначав лікар Пашковський, - економії звичайно хворих відправляють для лікування до лікарні. Про решту хворих (черевний тиф, тривала й стійка малярія, захворювання легень і т. д.) економії, як правило, не повідомляють лікарю, а також й самі відносно до таких хворих нічого не роблять” [4, 96].

Одна з наймичок, що працювала у Подільській губернії, розповідала: „І якщо котрась з нас захворіє і не може піти на роботу, то отримує чотири удари палицею. А пан насміхається, говорячи: „Хвора може скупатися у ставку, там п'явок багато, п'явки витягнуть хвору кров і жирними зробляться, тоді з них можна сніданок добрий приготувати, а то ви все скаржитесь, що вам істи не дають” [15, 32].

Про відсутність з боку роботодавців турботи про здоров'я наймитів свідчать показники смертності серед останніх порівняно з працюючими у власному господарстві. У звіті по Херсонському повіту за 1890 р., наприклад, вказувалося, що смертність між найманими робітниками дорівнювала 6,4%, серед землевласників-хазяїв – 2% [1, 275].

До цього слід додати незадовільний стан медичного обслуговування населення з боку місцевих органів влади. За існуючими правилами, до лікарні приймалися для безкоштовного лікування лише ті, хто сплатив лікарняний збір (1 крб. на рік) та мав при собі лікарняні квитки, яких у прийшлих робітників, як правило, не було. Останні тому, хоч і приймалися у серйозних випадках на лікування, проте з платою по 35 коп. за добу. Якщо ж грошей у хворого не було, як це майже завжди спостерігалось серед прийшлих робітників, то при виході з лікарні у них забирався у поліцейській дільниці паспорт, згідно якого на батьківщину робітника посилався рахунок на відповідну суму; не виплата якої викликала опис та продаж майна. „Не дивно, - писав завідувачий лікувально-продовольчим пунктом міста Миколаєва, - в очікуванні такої перспективи у більшості робітників дуже небагато бажання користуватися перевагами лікарняного лікування і вони вперто надають перевагу відлежуватись де-небудь у тасмному куточку Сінної, на голій землі, де їх часто й доводиться відшукувати, у напівнепритомному стані, і відправляти, скріплюючи серце до лікарні” [22, 44].

На Півдні стан медичного обслуговування робітників дещо покращило влаштування лікарсько-продовольчих пунктів, де надавалася безкоштовна медична допомога [6, 67]. Окремі земства, як наприклад дніпровське, Таврійської губернії, крім цього організовували безкоштовний прийом у місцевих земських лікарнях важко хворих,

безкоштовно постачали для лікарсько-продовольчих пунктів ліки [6, 69]. Проте, ці заходи через слабе фінансування не могли значно змінити загальної картини медичного обслуговування населення. Так, для роботи на лікарсько-продовольчих пунктах, як правило, не виділявся окремий персонал і дільничні лікарі мусили суміщати роботу у лікарнях та пунктах, що не могло не вплинути на якість медичного обслуговування [4, 97-98].

Отже, для кінця XIX – початку XX ст. були за незначним винятком характерні незадовільні умови праці: надто тривалий робочий день, переобтяження наймитів роботою, погане поводження з наймитами, високий рівень виробничого травматизму та незадовільне медичне обслуговування робітників. „Найнявсь – продавсь”, - казали наймити про умови праці [23, 4 зв.]. Головною причиною цього слід вважати земельний голод, внаслідок чого пересічний селянин не міг задовольнити своїх потреб, працюючи у власному господарстві, значне ж аграрне перенаселення викликало перевагу на ринку праці пропозиції робочих рук над попитом. Тому, потребуючи заробітку, мусили коритися наймачам. Скаржачись на упрямляючого місцевої економії, жителі села Надточайки, Черкаського повіту, Київської губернії, писали: „немає змоги виробити на роботі дня, а обійтися без насущного шматка хліба неможливо так, хоч помирай, доводиться бути на роботі... а не працюючи доводиться голодувати” [24, 2]. Роботодавці ж, зважаючи на значну насиченість робочими руками ринку праці, могли легко замінити будь-якого робітника більш зговорливим.

1. Шаховской Н.В. Земледельческий отход крестьян. — СПб., 1903.
2. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. — М., 1896.
3. Хижняков В.В. Положение рабочих в сельском хозяйстве в санитарном отношении: Доклад губернскому совещанию (XIV съезду) врачей Херсонской губернии. — Херсон, 1899.
4. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. — Херсон, 1896.
5. Массальский В.И. О положении и нуждах наёмного труда в сельскохозяйственной промышленности: Доклад, читанный 8-го марта 1903 года в Постоянной Комиссии Музея содействия труда. — М., 1903.
6. Варб Е. Наёмные сельскохозяйственные рабочие в жизни и в законодательстве. — М., 1899.
7. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. — К., 1968.
8. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. — К., 1965.
9. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. — К., 1973.
10. Казаков А. Экономическое положение с.-х. пролетариата до и после Октября: Опыт сравнительной статистики. — М.-Л., 1930.
11. Шестаков А.В. Очерки по истории наёмного труда в сельском хозяйстве России. — Т. 1. — М., 1924.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2841, оп. 1, спр. 75.
13. Державний архів Черкаської області. — Ф. 18, оп. 1, спр. 815.
14. ЦДАВО України. — Ф. 2841, оп. 1, спр. 80.
15. ЦДАВО України. — Ф. 2841, оп. 1, спр. 76.
16. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 442, оп. 704, спр. 205.
17. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 633, спр. 4.
18. Описание Шпиковского имения его высокопревосходительства Николая Петровича Балашева / Под ред. П.Р. Слезкина. — К., 1913.
19. Филиппченко М.Е. Мошгородищенское имение Екатерины Андреевны Балашёвой, Киевской губернии, Черкаского уезда, при местечках Мошны и Городище: Описание имения, организация и ведение хозяйства. — К., 1896.
20. ЦДІА України. — Ф. 619, оп. 1, спр. 775.
21. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 704, спр. 205.
22. ЦДАВО України. — Ф. 2841, оп. 1, спр. 68.
23. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 711, спр. 360.
24. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 709, спр. 192.

Надійшла до редакції 10.10.02 р.

В.О.Дорошенко

ДОВГОСТРОКОВІ КРЕДИТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Особливе місце в історіографії як радянських, так і пострадянських років відводиться проблемам аграрного капіталізму. Інтерес дослідників до даної проблеми пояснюється домінуючим становищем, яке займало сільське господарство в економіці капіталістичної Росії. Головна увага приділялась проблемам землеволодіння, землекористування, складання всеросійського аграрного ринку, системам ведення поміщицьких і селянських господарств тощо. Значно менше уваги приділялось факторам, що підтримували цілісність народногосподарської системи. Одним із таких чинників можна назвати кредит – це та основа, на якій виростає більшість господарств та підприємств в період розвитку капіталістичних відносин.

Україна – аграрна держава, із споконвічним прагненням селянина мати свою власну землю. Це питання актуальне і сьогодні, бо з розпадом колективних господарств та з початком нової ери в розвитку земельних відносин, кредит стає відігравати важливу роль в розвитку сільського господарства. Тому буде доречно розглянути кредитну політику Російської імперії в пореформений період, зокрема в галузі довгострокових кредитів.

Одним із перших і найбільш суттєвих форм кредиту був іпотечний (від грец. заставний) кредит. Основу фінансово-кредитної системи в XIX ст. становили банківські установи. Протягом 60-70-х років в Російській імперії формується капіталістична кредитна система. Капіталістичний розвиток проходив в умовах жорсткої регламентації економічного життя з боку політичної надбудови [1, 152].

Піонером за часом заснування був Державний банк, статут якого був затверджений в 1860 році. В ньому йшлося про те, що останній створюється “для пожевлення торгових оборотів і впорядкування грошової та кредитної системи” [2, 266]. На теренах України Державний банк мав три контори та 24 відділення у великих містах. Лише в його київській конторі сума позик, виданих “під товари”, на початку 1896 року становила 2.6 млн.крб., у 1898 – 4.8 млн.крб. Державний банк став монопольною структурою і мав великий вплив на інші банківські установи, іноді рятував їх від банкрутства, пропонуючи грошові позики [3, 291]. Крім нього, діяли ще дві великі установи іпотечного кредиту: Селянський поземельний банк і Державний дворянський банк.

Селянський поземельний банк був заснований в 1883 році з метою сприяння селянам купувати у власність запропоновані для продажу землі. Банк видавав цільовий кредит на придбання у приватну власність земель. Термін виплати кредиту – від 13 до 51 року [4, 19]. В Україні діяло 9 філій Селянського банку. Вони надавали позику під заставу землі, яку селяни купували у поміщиків. Щорічно селянин повинен був виплатити 7,5-8,5% розміру кредиту, тобто суму доступну лише заможним господарям. Такі умови підтримували високу ціну на землю і зменшували доступність позики для більшості селян [3, 291].

Дворянський земельний банк був заснований в 1885 році виключно для підтримки землеволодіння дворян за “походженням” [4, 18]. Він видавав довгострокові кредити (від 11 до 67 років) в розмірі 60-75% оцінки майтку. Діяльність банку поширювалась на всі губернії Європейської Росії крім Фінляндії, Польщі, Прибалтики, а також Закавказзя. Не обслуговував банк також поміщиків-поляків західних і південно-західних губерній – це була одна із сторін імперської політики [4, 18]. В Україні діяло 7 філій Дворянського банку. Що стосується позичкового відсотку, то він часто знижувався – це сприяло збереженню великого землеволодіння дворян [3, 291].

Поряд із державними установами довгострокового кредиту існували і приватні банки, комерційні кредитні заклади – банківські контори, десконттери (кредитори-лихварі, які брали на облік векселі), невеликі нелегальні банки [3, 291]. Новими формами організації кредиту були приватні акціонерні банки, міські (громадські) комерційні банки, товариства взаємного кредиту. Перші акціонерні банки виникли на території Європейської частини Російської імперії в 1871-1873 рр. У 90-х рр. їх нараховувалось десять (за часом виникнення - Харківський, Полтавський, Петербургсько-Тулський, Московський, Бесарабсько-Таврійський, Нижегородсько-Самарський, Київський, Віленський, Ярославсько-Костромський, Донський). Кожен із вищезгаданих банків мав свої сфери діяльності, які іноді перехрещувались. Банки видавали довгострокові суди – від 10 до 66 років – під заставу сільської і міської нерухомості в розмірі до 60% оцінки закладу [4, 19].

Що стосується установ, які діяли на принципі взаємної відповідальності, то до них можна віднести Херсонський земський банк. Він був заснований в 1864 році і обслуговував землевласників чотирьох південних губерній (Бесарабської, Таврійської, Херсонської, Катеринославської). Банк надавав позику під заставу маєтку не меншого, ніж 50 десятин на максимальний термін 34 роки і 11 місяців при 6,75% річних. Процентні виплати проводились кожне півріччя, а за просрочку нараховувалась пеня в розмірі 1% за місяць [5, 94-95].

Такою була система іпотечного кредиту, що функціонувала в зазначений період. Тепер з'ясуємо, який же був відсоток використання закладного кредиту і в чому були його плюси і мінуси. В Європейській частині Російської імперії до 1914 р. було закладено 60% всіх приватновласницьких земель. Близько 49% цієї земельної площі було закладено в державних банках. Всього в закладі знаходилось близько 553 тис. володінь, які оцінені установами іпотечного кредиту на суму 6 млрд. руб. Їх чисельність за 1895-1914 рр. зросла в 5 разів. Такий стрімкий ріст відбувся за рахунок закладів в Селянському банку куплених селянами земельних участків, які до кінця 1914 р. становили $\frac{3}{4}$ всього закладеного майна. Основна маса майна селян була закладена в період реалізації Столипінської аграрної реформи. В 1906-1914 рр. селяни купили через Селянський банк чи з його допомогою близько 9 млн. десятин землі. Всього за роки існування банку і до початку Першої світової війни селянами було придбано 17,7 млн. десятин землі [6, 121].

На долю інших займодавців іпотечних кредитних установ припадало близько $\frac{1}{4}$ всіх закладів. Так, у Дворянському банку із 14,2 тис. закладів, прийнятих ним в 1896-1915 рр., 11,2 тис., тобто 79%, перевищували 100 десятин, а більше 54% становили собою латифундії, на долю яких припадало до 85% всієї закладеної в банках землі. В акціонерних банках великі та середні маєтки становили 70% всіх закладів, причому на частки великих припадало 90% всієї площі закладених земель. Відповідно, на власників таких маєтків припадала і переважна частина кредитів [7, 326].

Нецільові іпотечні кредити у своїй більшості використовувались дворянами на споживчі потреби. С.С.Хрулев у своїй праці зазначав, що більша частина виданих в 70-80-х рр. акціонерними земельними банками позик пішла на виплату приватних боргів. Отже, більша частина грошей не була використана у виробничій сфері.

Іншим мінусом було те, що тривалий час кредитна система носила чітко виражений становий характер. Дворянам, як правило, були створені більш вигідні умови – це сприяло збереженню великого землеволодіння. До селянства ж ставилися як до малих дітей, забуваючи про те, що саме селянська справа нагодувати державу [8, 496].

Лише небагатьом селянам пощастило створити міцне господарство. Іпотечний кредит допоміг сконцентрувати сільськогосподарське виробництво в руках найбільш сильних господарів. Особливе місце в розвитку господарств відігравав меліоративний кредит – це один з видів іпотечного кредиту, що має чітко визначене призначення. Основне завдання меліоративного кредиту – капітальні затрати на покращення умов сільськогосподарського виробництва.

Вперше, будучи застосованими в 1810 р., меліоративні кредити не знайшли правильного використання в Російській імперії. Лише в другій половині 80-х років, створивши спеціальну комісію по з'ясуванню причин падіння цін на сільськогосподарську продукцію і низьку рентабельність поміщицьких господарств, однією з причин кризи була названа відсталість агрокультури. В якості виходу з ситуації, що склалася, було запропоновано широкомасштабно використати меліоративний кредит. Були прийняті “Временные правила о ссудах на сельскохозяйственное улучшение” [4, 35]. Джерелом коштів для запровадження цільового кредиту став спеціальний фонд, створений із щорічних асигнувань казначейства. Кредит видавався в 75% вартості запланованих робіт, строк від 7 до 30 років, платежі по ссудах – 4% річних. Юридично кредит був всестановим: його могли брати всі приватні землевласники і сільські общини, а також з 1900 р. – земства. В 1900 р. прийняли нове положення, за яким спектр робіт по ссудах значно розширився. Нове положення передбачало надання коштів на будівництво хутірських господарств, побудову підсобних споруд. Змінами до правил 1910 та 1911 рр. було дозволено брати позики на розвиток травосіяння, покращення сіножатей, на створення артільного маслоробства і сироваріння, на вироблення. Із сфери дії правил були виключені ссуди на придбання інвентаря [4, 36].

Інтерес до цільового кредиту зріс у передвоєнне п'ятиріччя. Відбулися спеціальні меліоративні з'їзди в Одесі (1909 р.), Києві (1912 р.), Москві (1913 р.) [4, 42]. У Київській губернії, за даними Губернської землевпорядної комісії від 17 серпня 1912 р., був визначений оптимальний строк надання позик для впорядкування землеволодінь, також для будівництва хутірських господарств. Реальним терміном виплат був визначений термін в 15 р., 5 із яких ставали пільговими, тобто 5 років виплати не проводились, а сума боргу рівномірно розподілялася на 10 наступних років. Що стосується строку виплат позик на агрокультурні перетворення, то він видавався на термін до 10 р., два-три з яких вважалися пільговими [9, 331-332]. У випадку використання кредиту не за призначенням, позика вилучалася до завершення терміну, зазначеного в розписці [9, 341].

Отже, ми зясували систему довгострокових кредитів (як цільових, так і вільних). Незважаючи на ряд недоліків у законодавчій сфері, система довгострокового кредиту мобілізувала земельні ресурси в руках сильних господарів, підтримала рентабельність господарств, а найголовніше – стала основною ланкою перебудови господарств на нові капіталістичні відносини.

1. Бовыкин В.И. *Россия накануне великих свершений*. - М., 1988.
2. Погребинский А.П. *Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX-XX вв.)*. - М., 1954.
3. *Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства* / За ред. Б.Д.Лановика. - К., 1994.
4. Корелин А.П. *Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в.* - М., 1988.
5. Красникова О.М. *З історії іпотечного кредитування в Україні* // *Фінанси України*. - 1998. - №4.
6. Каценеленбаум З.С. *Сельскохозяйственный кредит в России* // *Социалистическое хозяйство*. - 1923. № 6-8.

7. Анфимов А.М. *Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX - начало XX вв.)*. - М., 1969.
8. Витте С.Ю. *Воспоминания в 3 т.* - Т. 2. - М., 1960.
9. *Державний архів Черкаської області*. - Ф. 754, №7, спр. 1.

Надійшла до редакції 26.11.02 р.

Ю.І.Вовк

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ СТАТУСІ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ПІД ВПЛИВОМ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РОКІВ І СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Під час капіталістичного розвитку країни і могутнього руху робітників, селян царський уряд був змушений відмовитися від свого традиційного дворянсько-кріпосницького аграрного курсу, розрахованого на збереження селянина від згубного впливу капіталізму та консервацію общинного землеволодіння, і стати на шлях аграрних перетворень, що мали створити певні умови для подальшого шляху і зміцнити позиції заможного селянства – соціальної опори самодержавства [1, 288].

Під впливом селянської боротьби 3 листопада 1905р. уряд видав маніфест, за яким викупні платежі з 1 січня 1907р. були скасовані, а напередодні, 17 жовтня цар підписав маніфест, в якому “дарував” народові політичні свободи, недоторканість особи, свободу совісті, зборів, спілок [2, 99]. Тоді ж уряд взявся посилено викорінювати викладання українською мовою в школах, яке подекуди було запроваджене в селах. В ході революції заробітна плата дещо підвищилася, але після її поразки помітно зменшилась. Так, в економіях Правобережжя в роки революції сільськогосподарським робітникам платили на 10-20%, а інколи на 40-50% більше [3, 28], але в роки столипінської реакції заробітки селян знову знизились [4, 494].

Революція 1905р. остаточно виявила непримиренність інтересів поміщиків і селян.

Столипінська аграрна реформа дещо полегшила розвиток капіталізму в сільському господарстві, стала поштовхом до прогресу в землеробстві. Прискорився процес концентрації землі, руйнування общини полегшило перехід надільної землі від зубожілого селянства до рук заможних господарів.

Найбільш зрілі результати принесла реформа в Україні [5, 427]. Загальна кількість селян, що вийшли з общини, становила від 7% на Правобережжі до 36,5% у степовій зоні. Земля, закріплена в особисту власність, становила на Лівобережжі 15,9%, у степовій зоні - 36,5%, а в Київській губернії – до 50,7%. 57% усіх селян, що вийшли з общин по країні в цілому, становили українські землероби [4, 1-12]. За час дії столипінського указу від 9 листопада 1906 р. до кінця 1914 р. по всій Росії закріпили землю у приватну власність понад 2 млн. дворів або 22,1% общинників, з цієї кількості 263 тис. господарств (24%) припадало на Україну, оскільки тут цей процес ішов швидше. Так, у південних губерніях, де переважало общинне землеволодіння, двори, виділені з общин, становили 45,6%, а на Лівобережжі – тільки 20,5%, тоді як на Правобережжі виділилося з общин майже 48,6% [6, 195].

Згідно з законом від 14 червня 1910 р., “общини, де з часу наділення їх землею не було загальних переділів землі”, вважалися такими, що мали особисту власність на землю. Закон надавав право переходу цих общин і селищ з подвірним землеволодінням до відрубних ділянок за згодою простої більшості сільського сходу, в той час як раніше для цього було потрібно одержувати не менш 2/3 голосів [6, 194]. Уряд покладав велику надію на розвиток відрубних та хутірських господарств з тим, щоб зміцнити заможну верхівку села і згасити революційний рух [6, 195].

З 1907 по 1911 роки в Україні виділилось на хутори та відруби 225 420 селянських господарств з 1 803 001 десятинами землі [7, 495].

В результаті столипінської реформи значно поглибився процес міграції селянства. Протягом семи передвоєнних літ з України переселилося 1,1 млн. чол. Частина з них (понад 290 тис.) повернулася в Україну. Втративши свої господарства, вони поповнили ряди сільського пролетаріату [8, 20]. Для малоземельних селян вихід із общини означав цілковите банкрутство. Він позбавляв їх можливості користування общинними вигонами, водопами та іншими утіддями, без яких вони не могли довго протриматися на відведеній ділянці землі. Тому біднота чинила опір руйнуванню общин, що виявлявся у масових відмовах сільських сходів від винесення ухвал і відкритих революційних виступів селян проти реформи [7, 494].

У 1911р. під тиском Столипіна було ухвалено законопроект, який набув сили закону і передбачав замість станових курій (поміщицької і селянської) запровадження курій національних (російської і польської), що відображало русифікаторську політику уряду. Селяни не могли становити більше третини складу повітових земств і зовсім не мали доступу в губернські земства. Населення Правобережної України негативно зустріли новий закон, розуміючи, що він нічого не дасть для поліпшення їхнього становища [6, 28].

На початок 1914р. зростає землеволодіння української сільської буржуазії, яка інтенсивно скуповувала землі дворян і наділи збіднілих селян. До 1914р. поміщики України продали 10 млн. дес. землі, з них 7 млн. дес. купила сільська буржуазія. Понад 2 млн. найбідніших селянських господарств мали в середньому тільки 2 дес. на двір. Близько 566 тис. селянських дворів не мали наділу взагалі. Гостра нестача землі змушувала малоземельних селян йти в кабалу до поміщиків і заможних селян на відробітки, орендувати землю за високу ціну, сплачувати щороку 60 млн. крб. орендної плати, що становило вартість майже половини врожаю з землі, орендованої селянами [9, 606-607].

На Катеринославщині з 145 тис. власників господарств близько 55 тис. (38%) селян вийшли з общини і продали свої наділи, на Херсонщині з 104 тис. - 59 тис. (57%), в Таврії з 78 тис. - 43 тис. (55%), на Київщині з 16 тис. - 11 тис. (68%) на Полтавщині з 10 тис. - 3 тис. (30%), на Чернігівщині з 16 тис. - 1 тис. (6%), на Харківщині з 99 тис. - 45 тис. (45%). Крім того, в згаданих губерніях понад 46 тис. власників подвірних володінь теж продали свої землі [6, 197].

Отже, в соціально-економічному статусі українського селянства в розглянутий період значне місце було відведено урядом заможній верхівці села як опорі політики уряду. Були створені умови для подальшого розширення на селі. Столипінська аграрна реформа не ліквідувала поміщицьку власність на землю, головним її результатом стало зміцнення прошарку сільської буржуазії, посилення соціальної диференціації селянства, а політика запровадження фермерських господарств і переселення селян не послабили соціальних протиріч на селі, а, навпаки, ще більше їх загострили.

КРИЗОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЛИПЕНЬ 1914 - ЛЮТИЙ 1917 рр.)

Практично весь 300-річний період правління династії Романових позначений воєнними віхами. Імперія ніби жила від однієї війни до іншої. Останні десятиліття (починаючи з Кримської кампанії) царизм не мав помітних успіхів у розв'язанні зовнішньополітичних проблем військовими засобами. Російське суспільство напередодні Першої світової війни роздиралося суперечностями в усіх сферах громадсько-політичного, соціально-економічного й національно-культурного життя.

Процес реформування політичної системи імперії, розпочатий під час революції 1905–1907 рр., був далеким від свого завершення. Верховна влада в особі царя Миколи II та правлячої бюрократії не допускала навіть думки про створення повноправного народного представництва, перед яким уряд мав би відповідати. Внаслідок цього стосунки між владою і передовою громадськістю час від часу загострювалися. Визначальну роль в управлінні державою відігравало помісне дворянство, представники якого займали провідні посади в армії, поліції й усьому адміністративному апараті країни. Роль буржуазії у керівництві останньою була незначною.

На розвиток суспільно-політичного та економічного життя царської Росії негативно впливали історичні традиції. Формування капіталізму відбувалося в умовах слабої конкуренції й владного втручання у цей процес. Суспільні суперечності в країні посилювалися переплетінням азіатських і європейських рис в її розвитку. Незважаючи на певні досягнення в модернізації економіки, Російська імперія продовжувала відставати від розвинених капіталістичних держав у виробництві продукції металургійної, паливної, машинобудівної та хімічної промисловостей. Понад 90 % експорту країни становили сировина й продукти сільського господарства [1, 553-554]. Недостатньо розвиненими залишалися шляхи сполучення, морський і річковий транспорт та портові споруди.

Напередодні війни царська імперія залишалася переважно селянською країною. 85% населення як Великоросії, так і України мешкало в сільській місцевості, 80% його займалося хліборобством. Реакційна частина дворянства, за оцінкою графа С.Ю.Вітте, який очолював послідовно кілька вищих державних установ імперії, продовжувала дивитися на селянина, як на щось “середнє поміж людиною й волом” [2, 521]. І тільки окремі представники імперської еліти вважали за корисне для держави зробити з останнього “персону” [2, 524], тобто зрівняти його у правовому відношенні з представниками інших соціальних станів.

Однак, пробудження селянства від вікової сплячки залежало не від побажання правлячої верхівки, а визначалося важливими соціальними та економічними чинниками. На початку XX ст. в країні прискорився розвиток товарно-грошових відносин, що сприяло підвищенню ефективності й рівня агрокультури селянських господарств. У селянина зникав інстинкт раба, прокидалося почуття людської гідності. Не менше значення для розкріпачення психології останнього мало його знайомство з навколишнім світом. За повідомленням тогочасної преси, у селах Подільської та інших губерній “можна зустріти селян, які побували в Америці два рази”, щорічно “пересилаючи додому по 600 і 1000 крб.” [3]. Тисячі українських сільських трудівників часто відправлялися на заробітки до країн Центральної Європи. Протягом 1912 р. на сільськогосподарські роботи виїхали з імперії через європейський кордон 794 тис. чол. [4, 6 - 7].

1. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. - К., 1977.
2. Крушинський Н.Ю., Левенець Ю.А. Історія України. - К., 1993.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 575, оп. 294.
4. Аграрное движение в России в 1905 - 1906 годах. - Т. 1-2. - СПб., 1908.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України. Від середини XVII століття до 1923 року. - К., 1993 - Т. 2.
6. Історія Української РСР. - К., 1978 - Т. 4.
7. Історія селянства Української РСР. - Т. 1. - К., 1967.
8. Мельник Л. Г. Соціально-економічний розвиток України (1900-1917 рр.). // Історія України XX століття. - К., 1992. - Т. 2.
9. Історія Української РСР в 2 т. - К., 1967. - Т. 1.

Надійшла до редакції 10.10.02 р.

Екстремальні умови I світової війни виявили всі “вузькі місця” й негаразди в економіці Росії в цілому та її аграрного сектора зокрема. Особливо відчутно це позначилося на соціальній сфері.

Війна відразу ж завдала тяжкого удару по бюджету селянської сім’ї. Радянська історіографія акцентувала увагу, в основному, на становищі міського населення, висвітлювала динаміку цін у той час на споживчому ринку. Інтереси селянства і задоволення їх матеріальних потреб не мали належного висвітлення в історичній літературі. З цієї та деяких інших причин залишилися недостатньо вивченими зв’язки селянського господарства як з внутрішнім, так і зовнішнім ринками.

Найважливіше значення для бюджету селянської сім’ї в Україні мав збут хліба на ринку. Отримані за нього гроші були головним джерелом її купівельної спроможності, задоволення потреб членів сім’ї й господарства. Для підтвердження цієї думки наведемо у таблиці 1 [5] дані щодо прибутку селянського господарства на Херсонщині.

Табл. 1

Прибуток селянського господарства в Херсонському повіті

Кількість землі на 1 господарство (дес.)	Прибуток від господарства у крб.	Прибуток від продажу хліба у крб.	Прибуток від продажу хліба в %
3,8	85	25	29
8,2	116	75	64
10,3	176	114	64
15,1	232	168	72
24,2	275	232	84
44,9	692	635	91

Наведені в таблиці дані були одержані внаслідок спеціального дослідження, проведеного В.Ф. Арнольдом у 1896–1899 рр. Вони засвідчують, що середній грошовий прибуток від реалізації зернових культур в залежності від кількості землі коливався для одного селянського господарства від 25 до 635 крб. щорічно. Найпоширенішим у південному регіоні України було господарство розміром у середньому близько 15 дес. земельної площі. Отже, більшість селянських сімей південних губерній ще наприкінці XIX ст. мала прибуток від продажу хліба на круг 168 крб. У господарствах заможних селян прибуток від реалізації останнього становив від 232 до 635 крб., а в малоземельних – від 25 до 75 крб.

Напередодні Першої світової війни значно зросла врожайність хлібних культур, зміцніли зв’язки селянських господарств із зовнішніми ринками, а відповідно зросли й доходи від продажу хліба.

Українська земля у 1914 р., як і в попередні, дала щедрий урожай. Сільськогосподарські культури, навіть у північному регіоні, достигли рано. До 27 липня – дня “Палія” (святого великомученика і цілителя Пантелеймона) – було закінчено збирання зернових. Ця обставина полегшила проведення наступних сільськогосподарських робіт, оскільки з 19 липня розпочалася масова мобілізація запасних і коней до армії.

Здавалося б, господарський потенціал і сприятлива кон’юнктура періоду мають позитивно позначитися на рівні сільськогосподарського виробництва. Проте, війна зупинила цей процес. “Вона внесла значні зміни у весь устрій селянського господарства, – констатувала земська преса. – Якщо в даний час ще важко врахувати результати цих змін, то чимдалі, тим вони будуть помітнішими. Не про розвиток селянського господарства тепер доводиться думати населенню та земству, а про те, щоб підтримати його на попередньому рівні з можливо меншим втрата-

ми, рятуючи його від загибелі” [6]. На жаль, цей прогноз, висловлений ще на початку війни, повністю підтвердився.

До війни Україна була одним із найбільших у світі виробників і експортерів хліба й інших сільськогосподарських продуктів. Середньорічний збір чотирьох головних зернових культур (пшениці, жита, ячменю та вівса) у 1909–1913 рр. перевищив 1071 млн., а разом із просом, гречкою і кукурудзою становив близько 1170 млн. пудів. При цьому, частка найціннішої з них – пшениці – дорівнювала 412,6 млн., жита – 240 млн., вівса – понад 147 млн., ячменю – 272 млн. пудів [7, 31–32]. Україна, маючи великі хлібні надлишки, вивозила їх у губернії Привіслянського краю, північно-західні й деякі інші регіони Російської імперії. Середньорічний експорт тільки вищезазначених зернових культур становив у 1909–1911 рр. понад 284 млн. пудів. З них до країн Західної, Центральної та Південної Європи і Близького Сходу відправлялося близько 173,4 млн [7, 34–35].

Для розуміння несприятливого становища, в якому опинилися українські виробники хліба з початком війни, наведемо дані загального експорту з Російської імперії чотирьох головних зернових культур та їх реалізації на внутрішньому ринку. За 1908–1912 рр. щорічний вивіз на зовнішні ринки пшениці дорівнював 236 млн. пудів, жита – 37 млн., ячменю – 211 млн., вівса – 65 млн [8]. Водночас, на внутрішньому ринку царської Росії споживання жита становило 40%, житнього борошна – 64%, пшениці – 15%, пшеничного борошна – 50%, вівса – 30%, ячменю – лише 2%. Решта хлібних продуктів задовольняла потреби селянських родин і господарств. Отже, експортними культурами були, найперше, пшениця й ячмінь, питома вага яких у балансі решти дорівнювала в Україні за п’ять передвоєнних років 64%. Щороку вони у великих обсягах відправлялися на зовнішні ринки, значною мірою задовольняючи потреби селян та поміщиків у грошах.

Одним із найбільших виробників зернових культур в Україні була Херсонська губернія. За 1908–1911 рр. вивіз хліба з неї становив на душу населення: жита – 3 пуди, пшениці – 13, ячменю – 17 [9, 51]. В окремі роки питома вага ячмінного зерна, який відправлявся з Одеського порту, дорівнювала 55% всього хлібного експорту. У 1913 р. тільки через нього вивезено 35 млн. пудів ячменю [10]. З українських губерній хліб відправлявся на зовнішні ринки також через Херсон, Миколаїв, Бердянськ та інші порти Чорного й Азовського морів. Близько 50 млн. пудів його вивозилося залізницями щорічно до країн Центральної Європи через Подільську губернію. Річний експорт хліба з України оцінювався в 1913 р. у 235,3 млн. крб. [11, 572], що становило майже половину вартості останнього з Російської імперії.

Немалі прибутки українському селянству приносили вивіз яєць та інших продуктів птахівництва. Вартість їх експорту, наприклад, з Подільської й Харківської губерній в окремі роки досягала 12 млн. крб. Якщо взяти до уваги, що з України у значних обсягах вивозилися на зовнішні ринки також худоба, хміль, висівки, макуха, льон, коноплі та інші продукти сільського господарства, стане зрозуміло, яких величезних втрат зазнали селянські господарства в зв’язку з припиненням експорту після початку війни. Вони у декілька раз перевищували ті суми, які селяни могли заощадити після припинення продажу горілчаних напоїв й отримання казенних пайків.

Селянське господарство традиційно не відзначалося гнучкістю, а тому виходило на ринок, як правило, за сприянням посередників, різного роду спиритних ділків, які зкуповували хліб за зниженими цінами і тим самим інколи зводили результати праці сільських трудівниками нанівець. З початком війни та припиненням вивозу гостро постала проблема збуту хліба й інших продовольчих селянських продуктів, небувало посилилася їх конкуренція на внутрішньому ринку з поміщицькими [12, 553].

В той час найбільшим споживачем хліба та інших харчових продуктів стала армія, чисельність якої безупинно зростала. Однак, уповноважені Головного управління землеустрою і землеробства (ГУЗІЗ) віддавали частіше перевагу поміщицьким продуктам, які могли закуповувати великими партіями. До того ж, військове інтендантство традиційно харчувало армію житнім хлібом, а кінське поголів'я – вівсом. Попит на пшеницю й ячмінь з його боку був незначним. За підрахунками фахівців, восени 1914 р. залишалося близько 200 млн. пудів ячменю як "ринковий баласт" [13]. Наслідком цього стало небувале падіння цін на хліб на початку війни.

До війни ціни на зернові культури, наприклад, у Слов'яно-сербському повіті Катеринославської губернії були такими: на пшеницю – 1,25 крб. за пуд, жито – 0,85, ячмінь – 0,75, овес – 1,05 крб. за пуд. У губерніях Привіслянського краю, які входили до складу Російської імперії, вони були ще вищими: на пшеницю – 1,60 крб., – жито – 1,25 крб., ячмінь – 1,00 крб., овес – 1,05 крб. за пуд [14, 24]. У серпні 1914 р., у зв'язку з припиненням експорту, ціни на пшеницю в Ізюмі, Краматорську, Слов'янську та інших містах Харківщини і Катеринославщини знизилися до 0,60 крб. за пуд [15]. В інших регіонах України становище хлібного ринку було ще несприятливішим для селян. У Київській, Волинській та Подільській губерніях пшениця не знаходила збуту за ціною 0,50 крб. за пуд, а в деяких місцевостях остання на неї відповідно впала до 0,20 крб. Аналогічна тенденція спостерігалася й на м'ясному ринку [16].

На жаль, роль держави у регулюванні продовольчого ринку виявилася на першому етапі війни нікчемною. ГУЗІЗ, на чолі якого стояв досвідчений і впливовий в урядових колах О.В.Кривошеїн, опікувався тільки тим, щоб забезпечити армію дешевим хлібом, заощадити кошти державної скарбниці. З цього приводу можна навести такий факт. Урядовий уповноважений із заготівлі продовольства для армії на Херсонщині С.Гербель та керівництво губернської земської управи визначили мінімальну ціну одного пуда ячменю у 0,75 крб. Проте, Головне управління землеустрою і землеробства відповідно встановило їй максимум 0,60 крб.

Враховуючи витрати на доставку і розвантаження, ячмінь купували в селян за ціною 57–58 коп. за пуд. Траплялися випадки, коли останні, не маючи можливості реалізувати ячмінь, продавали його на місцевих ринках відповідно за 0,40 – 0,45 крб. Заготівля жита для армії здійснювалася за ціною 0,82 крб. за пуд [17].

Невдовзі виявилася вся короткозорість цінової політики уряду на хлібному ринку. Представники заготівельних структур – банки, біржові спекулянти та залежні від них дрібні посередники – скуповували хліб за низькими цінами, але утримувалися від його реалізації. Ця тактика призвела до негативних наслідків. Через нестачу зернових культур на ринку ціни на них наприкінці 1914 р. стали різко підніматися, що викликало тривогу й незадоволення населення міст та робітничих регіонів. У складному становищі опинилися як виробники хліба, так і його споживачі. Зростання цін на нього потягло за собою підвищення їх на всі продовольчі товари. На третьому році війни міський споживач втратив на користь посередників 0,10 крб. на кожному фунті пшеничного хліба [18].

Бездіяльність уряду в справі регулювання хлібного ринку спричинила ще більше погіршення економічного становища селянських господарств. По суті, село було піддано пограбуванню такою мірою, що втрачали терпіння навіть заможні хлібороби. За наслідками сільськогосподарського сезону 1915 р., селяни Одеського повіту звернулися до уповноваженого із заготівлі хліба для армії із скаргою. "Ми послали своїх синів, – зазначалося у ній, – захищати батьківщину від навали ворогів, а сім'ї залишилися без робочих рук; грошей для найму робітників

немає, господарства близькі до зруйнування... ми позбавлені можливості розраховуватися з робітниками, бо неможливо продати хліб навіть перекупникам, які відмовляються приймати його за півдарма" [19].

У наведеному документі зверталася увага на відсутність робочих рук. Це стало найболючішим місцем для селянських господарств. До армії за роки війни було мобілізовано з Наддніпрянської України понад 4 млн. чоловіків найпрацездатніших вікових груп. Результати перепису 1916 р. засвідчили, що сільське населення Російської імперії порівняно з 1913 р. скоротилося на 21%. Це стало наслідком не тільки масової мобілізації до армії, а й міграції селян до міст. Прямим підтвердженням цього є те, що чисельність жінок у селах за той же час зменшилася на 14% [20].

Питома вага взятих в армію по відношенню до всієї кількості працездатних чоловіків в Україні дорівнювала: по Волинській губернії – 49,9%, Катеринославській – 34,2%, Київській – 51,8%, Полтавській – 49,4%, Харківській – 49,1%, Чернігівській – 50,6%. Кількість мобілізованих на військову службу на одне селянське господарство у тих же губерніях становила: по Волинській – 0,6%, Катеринославській – 0,5%, Київській – 0,6%, Полтавській – 0,7%, Харківській – 0,7%, Чернігівській – 0,7% [21, 21].

В період війни різко погіршилося становище у тваринництві. Тільки за перші її півтора року поголів'я великої рогатої худоби в Україні скоротилося на 3 млн [22, 92 - 93].

Через нестачу робочої сили, палива і сировини різко зменшилося виробництво сільськогосподарських машин та інвентаря. Їх імпорт у 1917 р. порівняно з довоєнним 1913 р. знизився до такого рівня: простих машин – до 9,8%, складних машин – до 48,4%, плугів – до 0,8%, сіялок – до 7,6% [23, 29]. У господарствах великих землевласників і селян скоротилася чисельність кінського поголів'я, що ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт. До весни 1917 р. в армію було мобілізовано з українських губерній 500 тис. коней [7, 53 – 54]. Внаслідок цих та інших причин земельні площі у краї під сільськогосподарськими культурами скоротилися в 1916 р. відповідно до 1914 р. на 13,3% [24, 5]. Отже, макроекономічні показники у сільському господарстві України значно погіршилися.

Постійні мобілізації призвели до виснаження ринку праці в сільському господарстві, особливо у районах Південної України, де і до війни спостерігався дефіцит робочої сили. В найгіршому становищі опинилися сім'ї, які втратили єдиного дорослого чоловіка, найчастіше – господаря. Через відсутність чоловічої робочої сили виробниче життя у них уповільнювалося, розміри господарства скорочувалися, кількість худоби зменшувалася. Виробництво продуктів обмежувалося мінімумом, необхідним для прохарчування сім'ї.

У сприятливіших умовах знаходилися незначна частина родин, в котрих залишилися дорослі чоловіки. Вони не тільки обробляли свою землю, а й орендували її в інших землевласників. Маючи додаткові заробітки і прибутки, такі сім'ї збільшували чисельність робочої худоби й сільськогосподарських знарядь праці та робили свої господарства прибутковими. Але навіть вони не справляли на фахівців сільського господарства належного враження. "Ми не бачимо, – говорилося в одному з репортажів у пресі, – нових господарських будівель, впровадження травопілля, використання добрив. Усе господарство в розширеному вигляді ведеться без урахування перспективи" [25].

Що стосується зростання внесків у каси кредитних установ, то воно стало наслідком деяких обставин, які склалися в роки війни. Напередодні збройного конфлікту одні купували землю, інші орендували її або вели торговельні операції, зводили господарські будівлі. У зв'язку з мобілізаціями до армії чоловіків оборотність капіталу зменшувалася, а нерідко й зовсім припинялася. Частина

домашньої худоби і сільськогосподарського інвентаря розпродувалася, а гроші вміщувалися в ощадні каси* до кращих часів [26]. Як наслідок, за перший рік війни внески селян у кредитні товариства зросли в Російській імперії на 66,3 млн. крб., або на 34,7% [27]. Проте, найбіднішим сім'ям не тільки не було що розмішувати в ощадних установах, але вони не могли позбавитися навіть попередніх боргів. За повідомленням засобів масової інформації, грошового розміру пайка сім'ям солдаток ледве вистачало для виплати процентів із боргу від сум, взятих у кредитних установах ще до війни [28].

Через нестачу робочої сили селяни не тільки відмовлялися від оренди землі, а й продавали свої наділи. За півтора року війни в царській Росії втратили землю близько 300 тис. селянських господарств. До цього їх спонукала фінансова скрута. Позики з боку держави на купівлю та оренду землі зменшилися протягом 1915 р. майже втричі. Кількість орних ділянок, придбаних селянами через Селянський земельний банк у другому півріччі 1915 р., становила лише 32% до відповідного періоду 1913 р. [29]. В абсолютних цифрах динаміка перерозподілу земельної власності виглядала наступним чином. За 15 місяців війни Селянським банком продано 539 тис. дес. поміщицької землі, а за такий же період перед війною – 1287 тис. дес. [30]. Водночас, він різко скоротив придбання поміщицьких маєтків. У 1913 р. ним куплено 202 тис. дес. землі для перепродажу селянам, а в 1915 р. – лише 17,7 тис. дес. Приріст селянських земель за рахунок поміщицьких скоротився втричі. І це при тому, що ціни на землю знизилися на 30-50%. У роки війни посилювався процес концентрації її в руках спекулянтів, розпилення селянських господарств. «Якби селяни, маючи потребу у землі, були багаті, – звертав увагу своїх читачів подільський часопис, – хіба б вони не скористалися можливістю купити землю, особливо тепер, коли вона в багатьох місцевостях подешевшала» [31, 49].

Як згадувалося вище, нестача робочої сили була особливо гострою у районах південної України. В деяких місцевостях Херсонщини й Таврії значні площі орендної землі стали перетворюватися на «дике поле». Навіть у повітах густозаселеної Полтавщини оренда земельних ділянок скоротилася на 20-47% [32]. Загальне зменшення засіву ярових культур тут вдалося попередити тільки шляхом широкого використання праці жінок, підлітків та людей похилого віку [32]. Завдяки цьому посівна площа скоротилася у Полтавській губернії лише на 1,2% [33].

(Далі буде)

* Доречно нагадати, що всі заощадження селян, як й інших суспільних верств Російської імперії, котрі загалом обчислювалися сумою в декілька млрд. крб., радянська держава не повернула їх власникам. Тим самим для всього населення було створено небезпечний прецедент. На жаль, дане питання до цього часу залишилося поза увагою істориків.

1. Ежегодник Министерства финансов. Выход 1915 г. – Пг.
2. Витте С.Ю. Воспоминания. – Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. – М., 1960.
3. Экономическая жизнь Подольи. – Каменец-Подольский. – 1913. – 1 авг.
4. Ежегодник Министерства финансов. Выход 1914 г. – Пг.
5. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1914. – 25 сент.
6. Киевская земская газета. – Киев. – 1914. – 29 авг.
7. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) Дис. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 1999.
8. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1916. – 24 марта.
9. Известия Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. – 1916. – № 21.
10. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1915. – 24

сент.

11. Лановик Б.Д. Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999.
12. Див.: Вывоз из России главнейших товаров в 1912 и 1913 гг. // Ежегодник Министерства финансов. – Пг., 1915.
13. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1914. – 24 окт.
14. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. 34, оп. 1, спр. 8, арк. 37; спр. 27
15. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1914. – 28 авг.
16. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1914. – 24 окт.
17. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., – 1915. – 19 февр.
18. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., – 1916. – 6 окт.
19. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., – 1915. – 8 окт.
20. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., – 1916. – 6 окт.
21. Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). – М., 1925.
22. Обзор деятельности Особого совещания по продовольствию. – Пг., 1916.
23. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 г.). – Ленинград, 1985.
24. Народное хозяйство в графиках 1913–1922. – Т. XIV. – М., 1923.
25. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1915. – 5 февр.
26. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., – 1916. – 4 февр.
27. Черниговская земская неделя. – 1916. – 22 апр.
28. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1916. – 16 июня.
29. Черниговская земская неделя. – 1916. – 22 апр.
30. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1916. – 3 июня.
31. Экономическая жизнь Подольи. – 1916. – № 6-7.
32. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1916. – 3, 16 июня.
33. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 16 июня

Надійшла до редакції 26.11.02 р.

В.І.Дудка

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЛТАВЩИНІ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Підписання Берестейського мирного договору та вступ в Україну німецьких і австро-угорських окупаційних військ привели до радикальних змін у всьому українському суспільстві. На політичну арену виходить новий український уряд, який символізує собою утвердження державотворчих ідей, відмінних від поглядів діячів Центральної Ради.

Спадок, що дістався Українській державі, не викликав ентузіазму. Чітко виділяється комплекс аграрних проблем, не розв'язаних лідерами попереднього уряду:

- відсутність обґрунтованої земельної політики. Тимчасовий земельний закон від 18 січня 1918 р. [1, 128-130] та квітнева відозва до селян [2, 8] залишили без відповіді головні питання переділу землі в Україні;

- анархія та антидержавні настрої селянства в період осені 1917 – зими 1918 року набувають не контрольованих масштабів;

- аграрний сектор економіки обтяжений визиском продовольства на користь Німеччини та Австро-Угорщини. Зобов'язання, які брала на себе УЦР, змушений був виконувати уряд гетьманської держави [2, 10];

- падіння рівня агрокультури посівів озимини та ярих хлібів 1917-1918 років.

У таких умовах першими кроками гетьмана стає пошук союзників в аграрній політиці та впорядкування поземельних відносин. Перше питання було розв'язане ще на початку становлення гетьманського режиму. На з'їзді хліборобів-землевласників, що обрав Павла Скоропадського гетьманом України, було 6432 представники від різних регіонів [3, 126]. Головним звинуваченням, яке висувалося Центральній Раді, стала соціалізація землі, а до лав союзу землевласників, в силу агітації проти УЦР, записувалися навіть селяни з нормою наділу менше 3 десятин [4, 2]. Корені приватновласницького руху виходили з Полтавщини, де у червні 1917 року виникла Українська демократично-хліборобська партія. Н.І. Земзюліна, при вивченні соціальної бази партії, відзначає той факт, що в історіографії не існує єдиного погляду на складову основу УДХП. Перша група дослідників твердить, що партія була відірвана від селянства і складалася в основному з дрібних поміщиків та козацтва Лівобережжя (П.Гайдалемівський); у свою чергу сучасник подій В.Андрієвський та його послідовники, вказують що УДХП на 95% складалася із селян [5, 206-207]. Повну ясність у дане питання вносить програмна постанова Спілки хліборобів-власників Полтавської губернії, яка виникла на основі УДХП у квітні 1918 року. Метою спілки є:

- захист права власності;
- сприяння мирному вирішенню земельного питання;
- сприяння добробуту своїх членів та їх духовному розвитку;
- постачання своїх членів предметами і товарами, необхідними в господарстві.

Спілка надавала такі послуги: безкоштовна юридична допомога своїм членам; продаж за твердими цінами маюфактури для тих, хто постачає за твердими цінами зерно; продаж для своїх членів жниварок, заліза, кіс за твердою ціною; послуги посередницького бюро з продажу та купівлі землі [6, 1].

Автор даної статті схиляється до думки, що основою спілки хліборобів-власників, а, відповідно, і гетьманського режиму на Полтавщині виступали заможні верстви селянства (із наділом від 9-12 десятин до 25-30 десятин), козацтво, яке володіло аналогічним земельним пасом, національний дрібнопомісний привілейований стан та значний прошарок сільської інтелігенції. Крім цих груп новий режим на селі підтримувала частина середньо заможного та збіднілого селянства й козацтва, яка сподівалася на позитивні зміни в аграрному законодавстві.

Набагато складнішим, порівняно з пошуком опори на селі, було завдання по впорядкуванню поземельних відносин. Події осені 1917 – весни 1918 років ліквідували останні залишки правових стосунків, що базувалися на земельному законодавстві Російської імперії. Хаос, викликаний слабкістю аграрної політики УЦР, став однією з причин популярності державницьких позицій нового уряду на початковому етапі його діяльності. Однак, вже впродовж перших тижнів травня 1918 р. радикальні заходи, що вживалися для стабілізації економічної ситуації, змусили частину селян переглянути своє ставлення до нової держави.

В адміністративному плані посаду комісара було замінено на посаду старости. Полтавським губернським старостою призначили С.С.Іваненка. Для більшості губерній України також запроваджувалися повітові старости. Так, наказом міністра внутрішніх справ №1 від 8 травня 1918 року призначалися виконуючі обов'язки повітових старост губерній: Чернігівської, Катеринославської, Херсонської, Київської, Подільської, Полтавської та 1 повіту Могилівської. На них покладалося завдання “виконувати

обов'язки повітових начальників. Відповідні інструкції для їх дій розробляються й будуть надіслані” [4, 2].

Полтавський губернський староста, як і повітові, зайняли жорстку позицію у відносинах з основною масою селянства. Вже 12 травня 1918 року вийшов “Наказ полтавського губернського старости про повернення селянами майна та землі поміщикам”, який скасовував усі закони і постанови УЦР та Тимчасового уряду. Наказ передбачав наступний механізм відновлення приватної власності:

- повернути весь живий та мертвий інвентар, зрубаний ліс, особисте майно власникам незалежно від того було воно розграбоване чи роздане рішенням земкомів і самочинних організацій (маються на увазі ради селянських депутатів);
- все зіпсоване й пошкоджене майно також повертається, а власники мають право на відшкодування збитків;
- господарчі будівлі, житло та інші приміщення повертаються власникам;
- припиняється обробіток землі без згоди власника;
- будь-яке втручання у справи власників усіляких комітетів та організацій буде викорінюватися жорсткими методами [2, 18-19].

У наказі акцентувалася увага на ліквідації інституцій УЦР, а, зокрема, земельних комітетів. Радикалізм низових земельних комітетів викликав стурбованість державних структур і в попередні часи, тим більше був неприйнятним для внутрішньої політики гетьмана. На червень 1918 року губернські старости отримали право розпускати волосні земства, підставою чого могло стати перевищення ними влади, а також погане ведення земського господарства [6, 2]. Очевидно, що мотив для ліквідації земства досить розмитий і міг трактуватися старостою на свій розсуд. У випадку розпуску справи передавалися або повітовому земству, або призначеній губернським старостою “волосній раді”. На думку уряду, тимчасовий розпуск волосних земств рятував їхню ідею, яку поступово спотворювали революційні елементи, що пробралися в ці установи у 1917 році. З іншого боку, влада розуміла, що дані кроки зустрінуть опір і “викличуть цілий ряд невдоволь у колах, що бажають “поглибити” революцію”. Опорою, що давала можливість уряду проводити цю жорстоку

Табл.1

Повіт	Групи населення (у % до кількості жителів)			Ситуація в повіті	Зовнішній вплив
	селяни	козаки	привіл.		
Гадяцький	53,1	34,3	2,4	непоко́ра владі	агітація лівих
Зіньківський	22,6	70,1	2,5	спокійно	-
Золотоніський	42,8	48,1	2,4	непоко́ра владі	-
Кобеляцький	26,7	54,9	2,1	спокійно	-
Костянтинogr.	82,9	10,7	1,9	непоко́ра владі, підпали, вбивства	-
Кременчуцький	32,8	43,3	3,4	непоко́ра владі	рейд т.
Лохвицький	37	55,2	2,7	спокійно	-
Лубенський	37,4	51,2	4,2	спокійно	-
Миргородський	33,8	58,1	2,8	непоко́ра владі	агітація лівих, рейд т.
Переяславський	43,2	46,8	3,1	спокійно	-
Пирятинський	67,9	22,4	2,9	непоко́ра владі	антиурядова агітація
Полтавський	37,3	42,7	5,9	непоко́ра владі, вбивства	агітація лівих, рейд т.
Прилуцький	57,2	29,6	2,7	непоко́ра владі	рейд т.
Роменський	41,1	48,3	2,9	непоко́ра владі	антиурядова агітація
Хорольський	44	48,5	2,7	непоко́ра владі	агітація лівих

Рейд т. - рейд повстанських загонів Тарашанського та Звенигородського повітів.

Дані для таблиці взято: ПОДА, ф.7, оп.1, спр.42, арк.40; Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української держави (квітень – грудень 1918р.) – дисертація на здобуття наук. ст. к.і.н. – К.: КДУ, 1997; Родной край- 1918 – 8 червня.

політику, виступили окупаційні війська. На території Полтавської губернії розташовувалася 92 німецька піхотна дивізія, яка діяла спільно з національними частинами гетьманської держави.

Перші селянські виступи проти нового режиму починаються ще в травні 1918 року. Основними центрами боротьби стали Золотоніський, Полтавський, Миргородський, Гадяцький та Хорольський повіти [7]. Аналізуючи співвідношення станів у повітах, автор схиляється до думки, що існує пряма залежність між чисельністю станів, переважанням того чи іншого та випадками непокорі владі на початковому етапі існування гетьманської держави. Так, наприклад, повіти з переважанням козацького стану та привілейованих не відзначаються високою революційною активністю, якщо останню не принесено штучно, ззовні. Дані таблиці № 1 (див. вище) красномовно про це свідчать.

В умовах протистояння частини сільського населення та влади, що набирає сили влітку 1918 року, значну роль відіграли окупаційні війська. Методи їх діяльності були викладені у короткому, але змістовному наказі генерал-лейтенанта Меліора, командира 92 німецької дивізії: „В межах місцевості зайнятої 92-ю німецькою піхотною дивізією мною видається в інтересах збереження спокою в країні та зі згоди української влади:

§1. Особи, що підбурюють до повстання проти німецьких військ чи проти постанов німецького командування караються довічною чи тимчасовою каторгою. Проти ватажків та агітаторів може бути застосована смертна кара.

§2. До осіб, що наслідяться зробити фізичний напад на частини німецьких військ застосовується смертна кара чи заслання на каторгу. У легких випадках арешт.

За злочини означені в §1-2 може бути накладений грошовий штраф до 20000 марок (додатково до покарання). Вирок виносить німецький польовий суд” [2, 48].

Грошова чи натуральна контрибуція стає головним каральним інструментом німецьких та українських підрозділів, що посилювалися для заспокоєння селянських мас. Вона накладалася як у випадку наявності злочинців, так і на всю громаду у випадку їх відсутності.

Перші великі заворушення в губернії розпочинаються у травні 1918 року. Староста золотоніського повіту доповідав Полтавському губернському старості про каральний похід німецьких та українських військ у своїй телеграмі від 26 травня 1918 року. 19 травня обстріляно артилерією Іракліїв, спалено 5 хат; 20 травня біля сіл Семеногорки - Лихомітки відбувся бій з невідомою бандою, остання розігнана (очевидно, що в ролі „банди” виступали повсталі селяни сусідніх сіл); 21 травня артилерійський обстріл села Велика Бурімка, спалено 35 хат; 22 травня обстріл Малої Бурімки, спалено 8 хат; 23 травня повернулися до Золотоноші; 24 травня заспокоєння революційно налаштованого населення Чорнобаю [2, 23].

Основні опозиційні сили в повіті формувалися в районі сіл Жовнино та Вереміївка. В результаті каральних дій із селян була стягнута контрибуція. Її розміри відображені в даних таблиці № 2 [2, 26].

Табл. 2

Населений пункт	Грошова контрибуція (крб.)	Натуральна контрибуція	
		пшениця (пуд.)	овес (пуд.)
Велика Бурімка	30000	2000	1000
Мала Бурімка	15000	1500	-
Богодухівка	15000	1000	200
Великі Канівці	987,75	-	-
Чорнобай	1000	-	-
Загалом:	70987,75	4500	1200

Звертає на себе увагу той факт, що окупаційні війська мало цікавили гроші. Так, із майже 71 тисяч карбованців вони у вигляді компенсації взяли лише 10 тисяч. В той же час, маючи право вільно конфісковувати у покараних зерно та іншу продукцію. При цьому ніякої звітності перед гетьманським урядом німецька адміністрація не несла [2, 26].

У червні 1918 року про аналогічну каральну експедицію губернського старосту повідомляла доповідна записка з Полтавського повіту. 21 червня повітовий староста із загonom німецьких уланів пройшов маршрутом Диканька, Балясне-Бородаївка, Байраки, Абазівка, Андріївка, Демидівка, Решетилівка. Загальні настрої в повіті викладена в таблиці № 3 [2, 40].

Табл. 3

Населений пункт	Ставлення до влади	Форми вияву непокорі	Каральні заходи
Диканька	Загальне співчуття	Відмова від роботи в економії	Контрибуція 18000 крб.
Балясне	Негативне	Розграбовано економію	-
Піщане	Непокоря	Приховування зброї	-
Андріївка	Опір владі	Розграбовано економію, вбито улана	Контрибуція 18000 крб., арешт 8 чол.
Решетилівка	Загальне співчуття	-	-

Великий вплив на боротьбу з гетьманським урядом мав зовнішній фактор. У серпні 1918 року по губернії пройшов рейдом загін тарашанських та звенигородських повстанців. Найбільші сутички відбулися в Миргородському, Прилуцькому, Кременчуцькому, Хорольському повітах та під містом Яготин.

Загалом, було вбито близько 200 німецьких солдат та 120 службовців державної варті [8, 5]. Біля села Хорішки на р.Псел відбувся великий бій. Тут з оточення вдалося вирватися майже 500 повстанцям, які спрямували свій подальший рух у нейтральну зону [9, 93]. В той же час, кількість повстанського загону, що іменувався „бандою”, у зведеннях товариша прокурора по Кобеляцькій дільниці значно різнилося від цифр, поданих Захарченком П.П., і становить 5 тисяч чоловік із кулеметами та гарматами. Офіційні втрати повстанців у хорішківському бою склали 28 чоловік [23, 114]. У серпні 1918 року по Полтавській губернії роблять рейди вже кілька загонів, а частина повстанців діє осіло у власній місцевості.

Так, у рапорті на ім'я начальника Полтавської повітової варті від 2 вересня 1918 року містяться відомості про „більшовицьку банду”, яка з'явилася з Миргородського повіту і налічувала близько тисячі чоловік. Даний загін 11-12 серпня здійснив напади на маєток Молодиківщина Піщанської волості та саме Піщане, під час якого було вбито кількох службовців державного апарату та розграбовано майно на суму 56 тисяч крб. [23, 102-105]. Низька боєздатність таких загонів пояснювалася відсутністю у особового складу військового вишколу, недостатнім озброєнням та великою кількістю декласованого елемента, про що свідчать слова командира повстанців, які напали на Молодиківщину: „Ви тільки вбиваєте та грабуєте невинних, а коли доводиться вступати у бій з німцями, то тікаєте як зайці” [23, 103].

В умовах наростання опору з боку основної маси сільського населення, гетьманська влада бала змушена йти на посилення визиску продовольства для задоволення власних потреб та розрахунку із зовнішнім боргом. Ситуація погіршувалася великим недосіом весни 1918 року, що для полтавської губернії становив 25% [10]. Поряд із низькою якістю агрокультури селянських посівів 1917 року це перетворювалося на серйозну проблему для державних структур.

8 липня 1918 року було прийнято Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства, який передбачав застосування примусових заходів у разі

необхідності проведення термінових робіт, а також карну відповідальність за знищення хліба, підбурювання до припинення сільськогосподарських робіт та відмову від роботи. Він узгоджувався із законами, що приймала німецька військова адміністрація. Силі дії застосовувалися до тих, хто відмовлявся від роботи у полі. Норми оплати праці при 10-ти годинному робочому дні встановлювалися наступні: чоловіки – 6 карбованців за день, жінки – 4 карбованці, підлітки – 3-4 карбованці [11, 1]. До власників, що встановлювали вищі норми оплати, застосовувалися штрафні санкції у розмірі 20 тис. марок. У разі відмови селян від роботи за означену плату останніх примушували виходити на поля силою за половину ціни [11, 1-2].

Окупаційна адміністрація стала ініціатором введення контрольованого державою збору продовольства, відомого як хлібна монополія. Наказом міністра продовольства Ю. Соколовського у травні було підтверджено, що закон Тимчасового уряду від 25 березня 1917 року про передачу хліба державі та тверді ціни на всі хлібні продукти зберігає силу щодо урожаю 1918 року [12]. 15 липня Радою Міністрів ухвалюється закон, за яким „уся кількість хліба харчового й кормового врожаю 1918 року, за винятком запасу, який визначається міністром продовольчих справ по згоді з міністром земельних справ для харчування й господарських потреб власника, поступає у розпорядження Української держави і може відчужуватися тільки державними установами” [13].

Для впровадження у дію монополії законом від 17 липня створювалося Державне Хлібне Бюро /ДХБ/, ухвалювався його статут, який вступав у дію зі зворотною силою ще з квітня 1918 р. [14]. У статуті зазначалося, що ніхто, крім самого ДХБ та його членів, на території України не має права займатися закупівлею хлібних продуктів, їх перевезенням, а також перемелом зерна для комерційних цілей. На думку Г. Терели, ДХБ за короткий час пройшло значну трансформацію від синдикату торгівельно-промислових груп, що збиралися діяти через обраних осіб, до господарської урядової організації, яка складалася з Центрального правління у Києві та губернських контор і агентств [15].

З кінця липня 1918 року губернські хлібні бюро розпочинають свою активну діяльність. В її основі лежала постанова Ради Міністрів, затверджена гетьманом 19 липня. Згідно з цим документом, у розпорядження держави надходив весь хліб (під „хлібом” розуміли: жито, пшеницю, просо, гречку, квасолю, горох, кукурудзу, ячмінь, овес, все борошно, крупи, залишки від переробки вищезгаданих хлібів, а також олійні культури) за винятком запасу, що вираховувався для продовольчих та господарчих потреб власника. Останній був зобов’язаний на першу ж вимогу державних продовольчих органів оголосити кількість та місце зберігання власного хліба, кількість осіб, які годуються за його рахунок, а також кількість худоби та площу, оброблюваної землею [16].

У господарів, що відмовлялися здавати хліб, планувалося його реквізувати на 30% дешевше, а у тих, хто переховував врожай – за 50% його вартості відносно твердих цін. Державне хлібне бюро мало право залучати на принципах кооперації земства, кооперативи, об’єднання сільськогосподарських виробників тощо. За порушення правил ДХБ передбачався штраф у розмірі 50 000 карбованців та ув’язнення терміном до 6 місяців [16].

На Полтавщині право закупівлі хліба було надано Спілці хліборобів-власників, яка діяла згідно з правилами та розцінками ДХБ [17].

Робота, що набирає розмаху на кінець літа 1918 року, викликає опір серед заможних верств селянства. Останні вимагають ввести вільну торгівлю хлібом та ліквідувати державну монополію. Набуває розмаху спекуляція продовольством, боротьбу з якою проводила і українська адміністрація, й окупаційне командування. На з’їзді представників ДХБ, що проходив 12-13 червня 1918 року в

Києві, серед рекомендацій урядові звучала вимога посилити боротьбу із спекуляцією [18, 95]. 22 липня була видана постанова „Про припинення спекулятивного зростання цін на велику рогату худобу, овець, свиней виробів з них та сало” [18, 98], згідно з якою заборонялася будь-яка заготівля вище означених продуктів без відповідних дозволів міністерства продовольства. Одноразова купівля худоби для сільськогосподарських потреб дозволялася в таких розмірах: великої рогатої худоби не більше 2 голів, молодяку не більше 2 голів, свиней не більше 2 голів, овець не більше 5 голів та $\frac{1}{2}$ пуда сала [19].

Генерал-лейтенант Меліор у межах місцевості, зайнятої 92 німецькою піхотною дивізією, видає наказ про каральні дії, спрямовані проти спекулянтів: „Особи, що пропонують до продажу, або такі, що продають різного роду товари, особливо харчі за цінами вищими твердих, а також особи, які скуповують, чи утримують їх для спекуляції, будуть покарані німецьким польовим судом п’ятьма роками тюрми. Вирок може бути замінений штрафом у 100 тисяч німецьких марок, а всі товари, у будь-якому випадку реквізуються” [20].

Спекуляція як явище, що зародилося разом із економічним спадом 1914-1917 років, стала прямим віддзеркаленням натуралізації господарства. Жорстка боротьба, яка велася з цим явищем УЦР у 1917 році, не принесла реальних результатів. Уряд Української держави продовжував рухатися шляхом своїх попередників, поєднуючи фінансальний тиск та спроби отримати продовольство в обмін на промислові вироби. Великі сподівання покладалися на допомогу Центральних держав, проте вже у середині травня стає очевидним, що „центральної держави не тільки не можуть дати нам (українській державі) мануфактури та галантереї, як це очікувалося всіма, і тим самим знизити ціни, але й навпаки, скажений стрибок цін на ці часом, зумовлений зникненням сподівань на допомогу Німеччини та Австро-Угорщини. Єдине на що ми можемо сподіватися у справі вивозу з Центральних держав це сільськогосподарські машини та мінеральні добрива необхідні для нашого сільського господарства” [21]. Частина цієї допомоги, дійсно, надійшла в Україну. Так, до середини липня 1918 року отримали 322 вагони різних товарів, 230 із яких це сільськогосподарські машини [22]. Така кількість товару не могла задовольнити величезний попит сільського населення на мануфактуру, до того ж, поставки були орієнтовані на заможного господаря, який міг дозволити собі купити досить дорогі механізми. У Полтавській губернії на тисячу господарств із володінням менше 50 десятин 592 володіли плугами, 74 сіялками, 2 сінокосарками, 53 жатками, 165 віялками, 2 паровими молотарками, та 34 кінними, у великих господарствах на тисячу припадало 4913 плуга, 173 сіялки, 356 сінокосарок, 1477 жаток, 1135 віялок, 263 парові та 249 кінних молотарок [24, 97-100]. Однак, вже у серпні зменшуються обсяги поставок продукції машинобудування в Україну.

На кінець літа 1918 р. можна помітити наростання економічної та політичної кризи в Центральних державах, що провокувало погіршення ситуації і на українських теренах.

Таким чином, аграрна політика гетьманського уряду зустрічала в українському селі неоднозначну оцінку. Прагнення до стабілізації ситуації та припинення революційного поступу, що базувалося на жорсткому окупаційному режимі, викликало опір селянських низів. В той же час, сутність пропонованої гетьманом реформи була значно демократичнішою за аграрні ідеї Центральної Ради і принципово могла б створити сильну соціальну базу нової держави.

1. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали (10.XII.1917 - 29.IV.1918). - Т. 2. - К., 1997.
2. Полтавський обласний державний архів (далі – ПОДА). - Ф. 7, Оп.1, Спр.42.
3. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття.

— К., 1993.

4. Полтавские новости. — 1918 - 4 мая.
5. Земзюліна Н.І. Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку XX століття // Український селянин. — 2001. - №3.
6. Родной край. — 1918. - 28 червня.
7. Родной край. — 1918. - 8 червня.
8. ЦДАВОУ — Ф.2207, оп.1, спр.735.
9. Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української держави (квітень — грудень 1918 р.): Дис. ... к. і. н. — К., 1997.
10. Державний вісник. — 1918. — 5 червня.
11. Родной край. — 1918. — 4-17 липня.
12. Земське діло. — 1918. — 19 липня.
13. Державний вісник. — 1918. — 15 липня.
14. Державний вісник. — 1918. — 24 липня.
15. Терела Г. Здійснення хлібної монополії в Українській державі П.Скоропадського // Наукові записки : збірник праць. — К.-Полтава, 1999.
16. Родной край. — 1918. — 9-27 липня.
17. Родной край. — 1918. — 26 червня-8 липня.
18. Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української держави (29 квітня — 14 грудня 1918 року): Дис. ... к. і. н. — К., 1997.
19. Родной край. — 1918. — 3 серпня.
20. 1 марка на липень 1918 року за твердим обмінним курсом становила 0,75 крб. // Родной край. — 1918 — 4-17 липня.
21. Полтавськія новости. — 1918. — 16 травня.
22. Полтавськія новости. — 1918. — 20 липня.
23. ПОДА. — Ф. Р-138, Оп.1, Спр. 602.

Надійшла до редакції 27.11.02 р.

О.А.Мельничук, Н.П.Кузьмінець

ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 1919-1920 рр.

Основним завданням більшовиків при здійсненні комуністичних перетворень на селі була ліквідація приватної власності на засоби виробництва. Його втілення в життя не могло не викликати опору селянства, оскільки для останніх це означало б позбавлення власних господарств, в існуванні яких полягав весь сенс їхнього життя. Тому, захоплюючи владу в переважно аграрній країні, партія більшовиків змушена була деякий час відмовитись від своїх програмних цілей. На власні гасла були перетворені найбільш радикальні вимоги самих селян.

Утвердившись при владі, більшовики повернулися до впровадження програми комуністичних перетворень. Обґрунтуванням цього кроку стала теорія про два етапи революції. За нею, захоплення влади в місті та встановлення радянської форми правління було лише першим етапом. Другий, пролетарський, передбачав здійснення перетворень за комуністичною доктриною [1, 187]. Оскільки ці два етапи революції мали перед собою різні завдання, вождем більшовиків була висунута теза про зміну союзників під час переходу від одного етапу до іншого. Якщо під час буржуазно-демократичного етапу опорою режиму могло виступати все селянство, то на другому — лише його пролетаризовані верстви. За їх підтримкою нова влада розраховувала “паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії” [2, 217].

Для організаційного об’єднання сільської бідноти декретом ВЦВК від 11 червня 1918 р., розробленим у наркоматі продовольства РРФСР під керівництвом Ю. Цюрупи, в Росії проголошувалося створення комітетів бідноти. На них покладалось завдання: обліку продовольчих запасів селянських господарств, виявлення і допомога радянським продовольчим органам у вилученні запасів і надлишків продовольства у селян; постачання продовольства бідноті шляхом відбирання його у заможних односельчан; розподіл серед членів комбідів сільськогосподарського реманенту, машин, вилучених у найбільш заможної частини селянства, так званих куркулів. Виконуючи поставлені перед ними завдання, такі об’єднання сільської бідноти мали слугувати більшовикам тимчасовою опорою в боротьбі з селянами - власниками та утвердженні своєї політичної влади на селі. Успіх при цьому мало забезпечити штучне розшарування села за майновою ознакою, здійснення якого покладалось на новостворені організації.

Однак, створення комбідів та надання їм функцій органів влади призвело до боротьби за владу на селі між ними та законними органами влади — сільськими радами. Прагнучи ліквідувати двовладдя, а також забезпечити підтримку середнього селянства, радянська влада змушена була на початку грудня 1918 року проголосити про розпуск комбідів. Проте, таке рішення не було принциповим і не заважало повторенню цього експерименту в будь-якому іншому місці [3, 530].

Особлива потреба в існуванні політичних організацій сільської бідноти виявилась в Україні, яка через збереження значних розмірів поміщицьких землеволодінь мала перетворитись на випробувальний полігон для впровадження більшовицьких експериментів у сфері аграрних відносин, а також вилучення продовольчих запасів в українських хліборобів та вивіз їх до Росії. На думку В.Леніна, успіх у створенні українських комітетів бідноти мала забезпечити значна диференціація між заможними селянами та сільською біднотою [4, 156]. Тому постановами тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР (“Тимчасове положення про організацію робітничо-селянської влади на місцях” від 30 листопада 1918 р. та “Про організацію волосних і сільських комітетів бідноти”, від 17 січня 1919 року) комбіди створювались і в Україні [5, 30]. Вони отримували надзвичайні повноваження як органи більшовицької диктатури в українському селі. Хоча, як згодом визнавали самі більшовицькі керівники, виникнення комбідів в українських селах весною 1919 р. було великою авантюрою [6, 133].

Незважаючи на те, що комбіди в Україні мали стати такою ж, як і в Росії, інституцією для поглиблення штучного розшарування села, їх діяльність тут мала певні особливості. Так, в Росії за короткий термін свого існування діяльність комбідів не змінила істотно обличчя російського села. Більшовицька влада в Росії була своєю, національною владою, тому російське селянство в основній масі досить скоро визнала її. Колективістські прагнення більшовиків не вразили російського селянина, психологія якого протягом багатьох століть формувалась під впливом общинного землеволодіння, антиіндивідуалістичних норм “миру” [7, 146].

Зовсім інша картина спостерігалась в Україні, більшість сільського населення якої становили селяни - власники. Тому проголошені більшовиками перетворення були невласливі природі та психології українського селянина.

Спроби більшовиків з весни 1919 року здійснити радикальні перетворення за комуністичною доктриною та запровадити тут, за зразком Росії, комітети бідноти насповхнулись на шалений опір селянства. Українське селянство було тією силою, яка допомогла генералу Денікіну в захопленні території України влітку 1919 року [8, 77]. Такий стан речей змусив бути визнати навіть В.Ленін, який в доповіді на III конгресі Комінтерну відверто заявив: “В Сибіру і на Україні контрреволюція змогла тимчасово перемогти тому, що буржуазія там мала за собою селянство, тому що селяни були проти нас” [8, 38].

З відновленням радянської влади в Україні на початку 1920 року більшовики змушені були діяти обережніше та обачливіше. В резолюції ЦК РКП (б) “Про радянську владу на Україні”, підтвердженій VIII Всеросійською конференцією РКП (б) в грудні 1919 року, ставилось завдання про завоювання радянськими органами влади довіри до себе з боку селянської бідноти та широких верств середнього селянства. Однак, таке рішення резолюції ґрунтувалось не на відмові від подальшого впровадження комуністичної доктрини, а лише на пристосуванні її до умов українського села [9, 121].

Основну причину своїх попередніх невдач більшовики України вбачали, насамперед, у відсутності своєї політичної влади на селі. З приводу цього голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський у виступі на IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) зазначав: “Головне питання заключається в тому, що в село ми не змогли проникнути як влада, що в селі радянської влади не було.” [10, 281] Тому, з новим приходом в Україну, успіхи комуністичного будівництва на селі більшовики пов’язували із захопленням у свої руки органів місцевої влади — сільських рад та перетворенням останніх в органи власної диктатури.

За теоретичною концепцією більшовиків, провідною будівничою силою в радах вважалися найбільшні верстви населення. В. Ленін, який ретельно стежив за станом справ в Україні, в листі до секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльського в лютому 1920 року радив українським більшовикам у своїй роботі опиратися на ради, утворені тільки з бідноти та середняків-незаможників [11, 141]. Однак, практика утворення сільських рад в Україні довела, що особливу активність в них виявляли заможні верстви селянства, які представляли найбільшу потенційну загрозу для існуючого режиму. В свою чергу, малочисельність партійного апарату на місцях не дозволяла більшовикам здійснювати контроль за виборами до рад, проводячи селекцію селянства за ознакою їхньої революційності.

Такі міркування змусили голову Раднаркому УСРР Х.Г. Раковського зробити ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко контролювати, а на спеціальні організації сільської бідноти, які б дублювали функції рад, не усуваючи їх [8, 269]. Його пропозиція щодо створення таких організацій розглядалася на Харківській міській, а згодом і губернській конференціях КП(б)У, які відбулись у січні - лютому 1920 року. Однак, пам'ятаючи негативні наслідки діяльності комбідів, більша частина делегатів конференцій не підтримала таке рішення [10, 345]. Незважаючи на це, питання про створення організацій було винесено на розгляд IV конференції КП(б)У. Проти пропозиції Х.Г. Раковського на конференції виступила група "демократичного централізму", яку очолював Т. Сапронов. Вона заперечувала ідею створення організацій безземельних і малоземельних селян, вважаючи їх пережитком комбідів та мотивуючи, що це послабить ради, бо новостворені організації, зміцнившись, їх не визнаватимуть. Крім того, це суперечить Конституції УСРР. Однак, після тривалих і гострих дебатів, під натиском більшовицьких делегатів все-таки була прийнята резолюція про організацію на селі поряд з радами та комосередками спілок безземельних та малоземельних селян [10, 286].

Питання про створення організацій сільської бідноти розглядалося й на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 1 квітня 1920 р. За його рішенням Х. Раковському, О. Шумському та С. Косіору спільно з представниками Наркомпроду і Наркомзему у п'ятиденний термін було доручено розробити проект декрету про організацію спілок безземельних та малоземельних селян [12, 13].

Штучно створюючи політичні організації сільської бідноти, як тимчасові органи підтримки, партія не намагалася їх ідеалізувати. В директивному листі ЦК КП(б)У від 15 квітня 1920 року вони розцінювались як "легкобуржуазні", які легко можуть бути захоплені заможними селянами і перетворені у "селянські спілки". Тому при розробці законоположень їх пропонувалося розглядати не як професійні організації, а лише як "засіб розшарування села" [13, 66]. Крім того, щоб нові утворення не асоціювались в уяві українських селян із колишніми "контрреволюційними" спілками, пленум ЦК КП(б)У 15 квітня 1920 р. ухвалив переіменувати їх у комітети незаможних селян (КНС). За рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 18 квітня, питання про перейменування було подане на затвердження ЦК РКП(б) [14, 2].

Захопивши владу, державна партія не бажала з ким-небудь її ділити. Створюючи комітети незаможних селян, вона прагнула відвернути загрозу перетворення таких організацій в майбутньому у політичну партію селянства. Адже така партія склала б більшовикам серйозну конкуренцію на селі. Тому закон, що мав регламентувати діяльність комнезамів, розроблявся партійними органами з надзвичайною ретельністю. Підготовлений комісією ЦК КП(б)У при РНК УСРР проект закону про КНС був розглянутий на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 29 квітня 1920 року і прийнятий в цілому. І лише після розгляду і затвердження його центральним

комітетом РКП(б), 9 травня 1920 року був опублікований закон ВУЦВК та Раднаркому УСРР "Про комітети незаможних селян" [15, 75].

Прийнятий закон навряд чи відповідав такій назві з точки зору юриспруденції. Його положення містили в собі лише обов'язки, покладені на КНС радянською владою. Вони стосувались, насамперед, здійснення контролю над діяльністю сільських рад, проведення соціалістичного землеустрою та надання допомоги продорганам у вилученні продрозкладки. За законом, вступати до сільських і волосних комнезамів могли селяни, що мали до трьох десятин землі і звільнялись від хлібної розкладки; безземельні і малоземельні селяни, яких, за законом Всеукраїнському про землю від 5 лютого 1920 р., наділяли землею найперше; селяни, що не мали продовольства і зерна для посіву й одержували їх з державних продовольчих фондів; селяни, які були змушені йти в найми й ті, що обробляли землю самі [16, 7]. Тобто, при визначенні членства в комнезамах був покладений, в основному, той же принцип, що і при формуванні комбідів. Та й, зрештою, самі організації на початковому етапі свого існування мало чим відрізнялись від своїх попередників - комбідів. Так, голова Раднаркому УСРР Х. Раковський, виступаючи із звітом уряду України на IV Всеукраїнському з'їзді Рад, говорив: "Це, якщо ви хочете, ті ж самі комітети бідноти, які існували в минулому році, але з обмеженими правами" [17, 10]. Впровадження в життя закону про КНС покладалось на Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) УСРР. Останній за дорученням ВУЦВК розробив і 6 червня 1920 року опублікував спеціальну інструкцію, в якій деталізувались положення попереднього закону [18, 114]. Дана інструкція мала стати керівництвом до дії для організаторів комнезамів на місцях.

Таким чином, створюючи організації сільської бідноти, основним завданням яких було внесення ворожнечі та розколу серед селянства, більшовики для утвердження своєї влади в українському селі вміло застосували давно відомий принцип: "Розділяй і пануй". Тимчасово створеним більшовиками організаціям судилося проіснувати аж до 1933 року, який ознаменував остаточне утвердження радянської влади в українському селі.

1. Ленін В.І. Повне зібрання творів. - Т.38.
2. Ленін В.І. Повне зібрання творів. - Т.39.
3. Карр Э. История Советской России. - Т.2. - М., 1990.
4. Ленін В.І. Повне зібрання творів. - Т.43.
5. Березовчук Н.Д., Бондаренко Г.В. Пролетарская опора в деревне. - К., 1986.
6. Грациозні А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 гг. - М., 1997.
7. Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання. - Париж, 1964.
8. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996.
9. КПРС в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК - Т.2. - К., 1979.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО). - Ф.1, оп.1, спр.28.
11. Ленін В.І. Повне зібрання творів. - Т.51.
12. ЦДАГО України. - Ф.1, оп.6, спр.5.
13. ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 20, спр.354.
14. ЦДАГО України. - Ф.1, оп.6, спр.12.
15. Березовчук Н.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. - К., 1976.
16. Комітети незаможних селян України 1920-1933.: Зб. док. і мат. - К., 1968.
17. Раковский Х. Отчёт рабоче-крестьянского правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 16-20 мая 1920 г. - Харьков, 1920.
18. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): Зб. док. і мат. - К., 1957.

Надійшла до редакції 25.11.02 р.

Українська селянська кооперація

І.А.Фареній

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

На початку XX ст. на території Наддніпрянської України стрімкими темпами набували поширення кооперативні форми економічної діяльності. Домінуюче становище в господарсько-кооперативній роботі займали споживча та кредитна кооперація. Виявляла тенденцію до зміцнення й спеціалізована сільськогосподарська кооперація, хоча темпи її поширення були значно меншими, ніж інших галузей селянської кооперації. Констатуємо незаперечний факт збільшення чисельності сільськогосподарських кооперативів, слід зазначити, що існують певні складнощі у визначенні їх соціально-господарських характеристик та функцій. Вони полягають у проблемі встановлення характеру таких організацій, як сільськогосподарські громади, які займались переважно агрономічно-освітньою діяльністю і функціонували, головним чином, на кошти земств.

Вже у ті часи, на рубежі XIX - XX століть, не існувало загальноприйнятої точки зору на те, чи можна вважати сільськогосподарські громади кооперативами. У багатьох виданнях кооперативної та економічної тематики початку XX століття сільськогосподарські громади розглядалися як кооперативні установи. При цьому часто їх навіть не виділяли із загальної кількості кооперативів, що призводило до плутанини у визначенні чисельності тих чи інших громадсько-господарських організацій. Так, один із дописувачів журналу "Хutorянин" – Т. Зінченко – зазначав, що деякі видання, серед них: "Комашня", "Южное хозяйство" – "сільськогосподарські громади перетворили в товариства", внаслідок чого дані щодо кількості останніх в декілька десятків разів перевищували реальні показники. Дописувач висловив думку, що ні в якому разі не слід плутати громади з кооперативними товариствами [1, 722].

Серед тих, хто зараховував сільськогосподарські громади до складу кооперативів, практикувався, зокрема, такий підхід до визначення їх кооперативного характеру. У 1919 році у спеціалізованому журналі сільськогосподарської кооперації "Сільський господар" стосовно того наскільки громади можна вважати кооперативними товариствами зазначалось: "с.-х. общества"... безумовно ні в якому разі не можна рахувати, як кооперативи в повному значінні цього слова. Як відомо, вони були "культурно-просвітніми" установами, – "селянськими академіями", котрі по мірі своїх сил і засобів вносили культурне начало у сільське господарство, проводячи самі різноманітні операції" [2, 28].

Отже, сільськогосподарські громади є кооперативами не "в повному значінні". Слід зазначити, що сама юридична форма цих установ несла в собі ознаки як громадської організації, так і збуто-постачального кооперативного товариства. Крім проведення агрономічної та культурно-просвітницької роботи серед населення громадам надавалось право займатися посередницькою діяльністю по закупівлі для своїх членів необхідних товарів та збуту продукції селянських господарств, влаштовувати прокатні станції сільськогосподарської техніки, пункти запліднення великої рогатої худоби тощо. Як свідчать матеріали монографії відомого знавця кооперативної справи початку XX століття В.Ф. Тогоміанца "Кооперация в русской деревне", більшість сільськогосподарських громад, які діяли на території України,

крім агрономічно-культурних завдань, виконували і суто господарські функції [3].

Хоча, у той же час, економічна діяльність громад, очевидно, не набула великих обсягів. В роки Першої світової війни, позбавлені фінансової та організаційної допомоги з боку земств, практично всі вони припинили свою роботу. Незначна їх частина (приблизно 20-30%) вже в часи революції перетворилась в пайові сільськогосподарські кооперативні товариства [4, 9].

Отже, господарська діяльність громад не змогла в повному обсязі задовольнити їх матеріальні потреби. Однак, сам факт виконання збуто-постачальних та інших функцій в системі сільськогосподарського виробництва, наявність тенденцій до перетворення в пайові кооперативні товариства і, що не менш важливо, – безпосередня обумовленість виникнення сільськогосподарських громад розвитком широкого самодіяльного народного руху за поширення громадсько-господарських форм організацій соціально-економічного життя дає підстави розглядати їх як особливу форму кооперативного товариства.

У зв'язку із складністю визначення характеру громад та особливостями джерельної бази вивчення сільськогосподарської кооперації серед сучасних дослідників немає однастайності щодо кількісних показників її розвитку на рубежі XIX-XX століть. Так, В.І. Марочко констатує, що "до сільськогосподарських кооперативних товариств ... слід віднести ті, що були створені за участі селян для переробки та збуту продукції їхніх господарств", зазначає, що напередодні Першої світової війни їх могло налічуватися в Україні більше тисячі, але: "...більш об'єктивними і близьким до істини, – вказує вчений, – є дані про кількість сільськогосподарських товариств, які були опубліковані напередодні третього Всеросійського з'їзду по кооперації у Києві, що відбувся влітку 1913 р. 3 4053 сільськогосподарських товариств, що діяли в Російській імперії, в Україні було 850 товариств" [5, 42-43].

За підрахунками іншого сучасного дослідника історії сільськогосподарської кооперації А.О.Пантелеймоненка, кількість сільськогосподарських кооперативних товариств на початку XX століття мала таку динаміку. У 1905 році діяло 73 таких кооперативи, 1910 році – 140, а в 1911 році їх кількість досягла 533. За родом занять ці кооперативні товариства поділялись на загальні (комбіновані) та спеціальні (спеціалізувались на виробництві та збуті певних видів продукції), яких нараховувалось відповідно 468 і 65 [6, 14].

І.П.Прокопенко вважає, що на 1 січня 1915 року в Україні нараховувалось 1500 сільськогосподарських товариств [7, 15].

В наш час встановити точну кількість кооперативних товариств цієї галузі в силу ряду причин, очевидно, не можливо. Вже на початку XX століття існували розбіжності у визначенні того, що слід розуміти під сільськогосподарським кооперативом. Вже ця обставина здатна була суттєво позначитись на тодішніх підрахунках кооперативних товариств. Офіційних статистичних даних щодо сільськогосподарського кооперативу, очевидно, не існує. В.І. Марочко, який досить детально з'ясував джерельну базу цієї проблеми, вказує, що "офіційна статистика не займалася обстеженням сільськогосподарських товариств" [5, 41].

Підрахунки кількості сільськогосподарських кооперативів здійснювались різними кооперативними інституціями. При цьому вони часто користувались допомогою державних установ, але в цілому до проведення такого роду діяльності в організаційному відношенні, очевидно, були не підготовленими. Це обумовило досить суттєві розбіжності у

визначенні кількості сільськогосподарських товариств різних кооперативними інституціями чи окремими кооперативними діячами. Однак, ці дані дають можливість судити про динаміку розвитку сільськогосподарської кооперації.

Так, заслуговують на увагу матеріали Всеросійської виставки 1913 року в Києві. Вони, зокрема, свідчать про таку динаміку кількості сільськогосподарських кооперативних товариств. До 1903 року на території України зафіксовано виникнення 30 кооперативів, у 1903-1905 роках – 68, 1906-1910 роках – 308, 1911-1912 роках – 202. При цьому, за цей же період, невідомо коли було створено ще 170 кооперативних сільськогосподарських товариств. Отже, на кінець 1912 року в Україні повинно було налічуватись 778 кооперативів. Але в тих же матеріалах Всеросійської виставки вказується, якщо враховувати й так звані договірні сільськогосподарські кооперативи, які діяли без офіційно затверджених статутів, то кількість їх на 1 січня 1913 року повинна бути не меншою, ніж 950 одиниць. Із них 769 сільськогосподарських громад, з яких 697 спеціалізованих та 72 комбінованих, і 181 власне кооперативне товариство: 37 спеціальних та 144 загального типу [8, 3, 5, 14].

З огляду на динаміку росту сільськогосподарської кооперації та напрямків її діяльності заслуговують на увагу й дані Департаменту землеробства Російської імперії та Санкт-Петербурзького відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств. За результатами проведеного ними анкетування, на території українських губерній на 1 грудня 1909 року нараховувалось 203 сільськогосподарські громади, 4 універсальних кооперативних товариства, 15 птахівничих кооперативів, 23 садівничих, 2 риболовецьких, 3 так звані лісових, 4 пасічницьких, 1 так званий шовководчий, 3 сільськогосподарські гуртки і ще 4 кооперативи інших галузей. Всього, таким чином, в Наддніпрянській Україні існувало 262 сільськогосподарських кооперативів. При цьому слід враховувати, що на анкету Санкт-Петербурзького відділення Комітету відповіли далеко не всі губернатори, яким вона була надіслана і тому ці дані можуть бути далеко не повними [9, 166-168].

На 1914-1915 рік, за підрахунками Н.В. Морочевського, в Україні налічувалося 1017 сільськогосподарських кооперативних товариств. Із них 937 громад, 33 пасічницьких кооперативи, 14 садово-городніх, 4 птахівничих, 17 конярських, 4 “козоводних”, 3 “хмелеводних”, 2 товариства облісіння степів і 3 так звані агрономічних [2, 27-28.]. Вказані дані, очевидно, не можна вважати повними. Адже відомо, що в Україні на той період діяли й молочарські кооперативи, яких, за матеріалами Всеросійської виставки 1913 року, нараховувалось 26 [8, 38]. А за даними відомого кооперативного діяча О.Зарудного, разом з кооперативними товариствами цього профілю Кубані, Курщини та Вороніжщини, аж 43. Також О.Зарудний вказує на існування спеціалізованих кооперативів по користуванню сільськогосподарськими машинами, млинами та ін. [10, 21].

Крім цього, слід зазначити, що наведені дані щодо кількості сільськогосподарських кооперативів не містять інформації про товариства по спільному обробітку землі – артілі. Відомо, що, починаючи з 1894 року, вони набули поширення в Херсонській губернії. У 1895 році тут існувало 12 артілей, у 1896 – 85, а у 1898 – в 25 селах Херсонщини діяло 125 артілей, які об'єднували більше 3 тис. селян [11, 3]. Згодом більшість цих товариств саморозпустилась. Однак, артільна справа повністю не втратила своєї привабливості. З 1902 року до 1917 року виникло 28 артілей [5, 38].

Отже, виходячи із вище наведених матеріалів, є підстави стверджувати, що в Наддніпрянській Україні напередодні Першої світової війни діяло не менше, ніж 1000 сільськогосподарських кооперативних товариств, включаючи громади, спеціалізовані та універсальні збуто-постачальні кооперативи, а також товариства спільного обробітку землі. Сільськогосподарська кооперація проявила свою дієвість в різних галузях сільського господарства і постала в досить різноманітних організаційно-господарських формах. Однак,

треба визнати, що в цілому вона знаходилась ще в стані зародження. Відносно малочисельна, слабка за своїми організаційними засадами, оскільки розвинулась в основному в формі громад, сільськогосподарська кооперація не могла суттєво впливати на становище українського селянства.

Така ситуація була, зокрема, обумовлена тим, що збуто-постачальні функції в системі сільськогосподарського виробництва перебирали на себе споживчі, кредитні та ощадно-позичкові товариства. Головною причиною повільного розвитку сільськогосподарської кооперації, очевидно, слід вважати характер галузевої структури селянських господарств та рівень адаптованості до господарювання в ринкових умовах, які не дозволяли задіяти всі можливості кооперативних форм організації економічного життя.

Між тим, об'єднані у сільськогосподарські кооперативні товариства селяни, отримували від кооперативної співпраці суттєву організаційно-господарську допомогу та матеріальний зиск. Так, члени 115 обстежених у 1898 році Херсонських артілей, всього за декілька років збільшили кількість великої рогатої худоби з 308 голів до 909 голів, більше, ніж у 4 рази сільськогосподарського інвентаря: з 729 до 2901 одиниць; розміри посівних площ селян зросли з 2888 дес. до 3930 дес. [5, 36]. Щоправда, такі результати були досягнуті не без сторонньої фінансової допомоги, яка загалом склала 24 тис. крб. [12, 20].

На початку ХХ століття артілі Таращанського та Радомисльського повітів на Київщині внаслідок концентрації коштів селян змогли успішно застосовувати сільськогосподарські машини, що були недоступні за ціною для окремих селянських господарств. Орендуючи земельні площі по 200-300 дес., артілі займалися вирощуванням конюшини та цукрових буряків і зав'язали міцні стосунки з цукрозаводчиками, які розглядали селянські виробничі кооперативи як надійних і перспективних партнерів [13, 96].

Ілюстрацією ефективної роботи сільськогосподарської кооперації по збуту продукції селянських господарств може служити діяльність молочарських кооперативів Київщини. Так, влітку 1912 року в Київському повіті було створено 6 молочарських кооперативних товариств, які розпочали наполегливу боротьбу зі скупниками. Скупники-спекулянти до створення кооперативів купували у селян молоко за ціною 70-80 коп. за 100 склянок і потім перепродували його в декілька разів дорожче. Новостворені молочарські кооперативи взяли на себе налагодити реалізацію молока безпосередньо споживачам, при цьому встановивши закупівельну ціну у розмірі 1 крб. 50 коп. за 100 склянок. Скупники, щоб повністю не втратити свою роль на ринку молокопродуктів, були змушені під тиском налагодженого селянського кооперативного життя, підвищити закупівельні ціни на молоко до 1 крб. 20 коп. – 1 крб. 40 коп. [14, 76]. Отже, сільськогосподарська кооперація, як свідчать наведені факти, виявила спроможність успішно конкурувати з приватнопідприємницькими торгівельними структурами і захищати селянські господарства від їх визиску.

Не другорядне місце в економічному житті селянства займали сільськогосподарські громади. Прикладом успішної господарської діяльності громад можуть служити деякі результати їх роботи в Полтавській губернії у 1908 році. Зокрема, у Богачанській сільськогосподарській громаді Миргородського повіту був побудований зерночисний пункт, який за один сезон обробив більше 100 тис. пудів зерна. Такі пункти діяли й в інших громадах Полтавщини. Плата за очищення зерна коливалась в межах 0,5-1 коп. за пуд для членів громади та 1-1,25 коп. для сторонніх осіб. Широкого розвитку набуло й гуртове придбання за допомогою громад сіялок. Кооперовані селяни могли користуватися громадськими сіялками, сплачуючи 20 коп. за одну засіяну десятину. Також для спільного використання громади мали молотарки, віялки, соломорізки та інші машини і знаряддя. Для популяризації серед селян сільськогосподарської техніки спочатку її, як правило, видавали в користування без оплати. А згодом, коли сільські мешканці вже

переконувалися в доцільності застосування новітніх технічних досягнень, за використання громадських сільськогосподарських машин призначалась відповідна ціна. Зокрема, в Мачехській громаді у Полтавському повіті користування молотаркою коштувало селянам 5-6 крб. за день з розсроченням сплати на один місяць.

Ознайомлення селян з сільськогосподарською технікою призвело до бажання придбати її у приватну власність. Це в свою чергу спонукало громади до налагодження посередницьких операцій по постачанню сільським мешканцям необхідної промислової продукції. Склади сільськогосподарської техніки та реманенту для реалізації селянським господарствам працювали при багатьох громадах Полтавщини. Зокрема, одна тільки Мало-Перещепинська сільськогосподарська громада продала за рік різноманітних машин і громад на суму понад 22 тис. крб. [15, 52-54].

Таким чином, усі форми сільськогосподарської кооперації проявили свою дієвість і спроможність не лише суттєво впливати на соціально-економічне становище селянства, а й відігравати роль ключової організаційно-господарської структури в системі фінансово-економічних зв'язків селянських господарств. Однак, потенційні можливості сільськогосподарської кооперації повністю не були використані.

1. Зинченко Т. Письма в редакцию // Хуторянин. - 1913. - №26.
2. Покуль О.Т. Сільськогосподарська кооперація на Україні (Статистичні відомості) // Сільський господар. - 1919. - №20-21.
3. Тотомианц В.Ф. Кооперация в русской деревне. - М., 1912.
4. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. - Харків, 1925.
5. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). - К., 1995.
6. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства: основні напрямки діяльності, значення (друга половина XIX - початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук. - К., 1994.
7. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 - початок 30-х років XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 1992.
8. Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве (Сельскохозяйственная кооперация). - К., 1914.
9. Торгашев Б. С.-х. общества по данным анкеты VI Отдела и данным Департамента земледелия на 1 декабря 1909 г. // Вестник кооперации. - 1910. - №1.
10. Зарудний О. Сільськогосподарська кооперація на Україні // Наша кооперація. - 1914. - №6.
11. Микола Васильович Левитський // Сільський господар. - 1918. - №7.
12. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - Б.м., 1925.
13. Текущие события и сведения // Вестник кустарной промышленности. - 1914. - №7-8.
14. Хроника кооперации в России // Вестник кооперации. - 1913. - №1.
15. Сельскохозяйственные общества в Полтавской губернии // Хлебороб. - 1908. - №13-14.

Надійшла до редакції 29.11.02 р.

Г.А.Волошкевич

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ В УРСР НА ОСТАННЬОМУ ЕТАПІ НЕПу (1927-1929 рр.)

Питання розвитку української сільської споживчої кооперації в період нової економічної політики, на наш погляд, є не досить глибоко вивченим в українській історіографії, зокрема, це стосується 1927-1929 рр., коли починається поступове згорання ринкових відносин, яке в решті-решт завершується повною відмовою від принципів НЕПу. На жаль, автори монографій, присвячених історії розвитку сільського господарства, лише побіжно зупинялись на проблемі розвитку споживчої кооперації. Насправді, споживча кооперація відігравала одну з провідних ролей у сільській торгівлі,

а зміни в економічній політиці держави не могли не позначитися на її розвитку.

Автор не ставив перед собою завдання повного висвітлення діяльності сільської споживчої кооперації. В даній статті досліджується динаміка розвитку мережі споживчої кооперації на селі та кількісні показники її складу.

Станом на 1 жовтня 1927 р. в СРСР до мережі сільської споживчої кооперації входило 27173 товариства, кількість пайовиків становила 9 млн. 763 тис. чоловік [1, 210]. В УРСР діяло 8632 товариства, що становило 32% від загальної кількості товариств по СРСР, які об'єднували 2 млн. 180 тис. чоловік або 22% від загальносоюзної кількості пайовиків [2, 48].

Ще в перші роки НЕПу держава вбачала в споживчій кооперації силу, здатну перешкодити монополізації приватним капіталом сільського ринку і в перспективі витіснити його звітлі. З початком індустріалізації особливо гостро постала проблема внутрішнього нагромадження коштів на потреби промисловості. Значну частину фінансів планувалося взяти з села. Однак, для цього потрібно було усунути з внутрішнього ринку приватного торгівця. Зробити це було можливо за рахунок розширення мережі кооперативно-державної торгівлі. Об'єднаний пленум ЦК та ЦКК ВКП (б) (жовтень 1927 року) серед першочергових завдань партії визнав за необхідність "розширити та зміцнити мережу споживчої кооперації", маючи на увазі залучення до її складу протягом найближчого періоду всієї бідноти та більшості середняків [3, 536].

Протягом 1927-1929 рр. чисельність українських товариств постійно змінювалась. Дані показують, що максимально зрісши у жовтні 1928 р. до 8995 одиниць, вона зменшується наприкінці 1929 р. до 8738 (див. табл. 1).

Сам факт скорочення мережі сільських споживчих товариств аж ніяк не свідчить про занепад чи вкрай складне становище української споживчої кооперації, оскільки це була загальносоюзна тенденція. На 1929 р. кількість споживчих товариств, що діяли на селі, скоротилась у порівнянні з 1927 р. на 6% (див. табл. 1). Це було викликано необхідністю реорганізації всієї системи з метою покращення її діяльності шляхом ліквідації слабких товариств та залученням якомога більшої кількості пайовиків. Споживчі кооперативи, які не змогли покращити своє тяжке фінансове становище, були поглинуті або об'єднані з іншими низовими товариствами. Одним із свідчень цього є зростання загальної чисельності крамниць по УРСР – від 22,4% у 1926 р. до 37,9% у 1929 р. [4, 270; 2, 48].

Табл.1
Мережа сільської споживчої кооперації в СРСР та УРСР в 1927-1929 рр. [1, 210; 2, 48].

Роки	СРСР		Україна	
	Кількість сільських споживчих товариств	Кількість пайовиків (тис.чоловік)	Кількість сільських споживчих товариств	Кількість пайовиків (тис.чоловік)
1927	27173	9763	8632	2180
1928	26311	13930	8995	9091
1929	25575	19905	8738	4471

Дедалі помітнішою стає тенденція до розширення торгівельної мережі споживчих товариств за рахунок утворення нових закладів торгівлі. Так, наприклад, якщо на початок досліджуваного періоду на одне українське споживче товариство пересічно припадало 1,3 торгівельних точки, то на кінець 1929 р. – 1,8. У Дніпровському промисловому та Гірничо-промисловому підрайонах на одне товариство пересічно припадало 2,3 торгівельні одиниці [2, 48-52]. Найбільш розповсюдженим торгівельним закладом продовжувала залишатися звичайна крамниця: в жовтні 1929 р. в УРСР діяло 15328 крамниць, що становило 95% загальної кількості торгівельних точок споживчої кооперації [2, 48]. Розширенню торгівельної мережі споживчої кооперації сприяла політика держави щодо приватного торгівця, спрямована на стримання його розвитку. Так, у 1928-1929 рр. припинило існування 57 тис. приватних торгівельних точок, що

змушувало селян задовольняти свої потреби через низові заклади споживчої кооперації [5, 254].

На 1927 р. в УРСР, як і СРСР, була утворена достатньо розгалужена мережа низових споживчих товариств, яка при належному ступені кооперування населення могла забезпечити його потреби. Тому в зазначений нами період основна увага кооперативних союзів УРСР зверталась на розширення складу цих організацій. Чисельність пайовиків сільських споживчих кооперативів протягом двох років стрімко зросла в жовтні 1929 р. більше, ніж у 2 рази порівняно з 1927 р. (див. табл. 1). Зокрема, в Шевченківській райспілці, яка діяла на території сучасної Черкаської області, на 1 жовтня 1927 р. нараховувалось 97 431 пайовиків, на початок 1928 р. ця цифра збільшилась до 113 724, а у жовтні 1928 р. вже складала 127 031 чоловік. Тобто, лише за один рік загальна кількість пайовиків збільшилась на 30% [6, 2]. Загальний відсоток кооперування дорослого населення України зріс з 15,8% у 1927 р. до 30,7% у 1929 році [2, 51].

Основною причиною, що зумовила такі швидкі темпи зростання була політика радянської влади, спрямована на створення пільгових умов для кооперації незаможних верств населення. На початок 1927 р. значна кількість бідняків та їх середняків не була членами товариств споживчої кооперації (див. табл. 2), хоча і користувалися їх послугами. Причиною низького ступеню кооперованості вказаних верств населення була їх неспроможність сплатити встановлених статутом пайових внесків. Недостатньою була і ступінь залучення жінок до роботи споживчої кооперації. У зв'язку з цим в грудні 1927 р. на XV з'їзд ВКП (б) було вирішено „втягнути до кооперації протягом найближчого періоду всієї бідноти та більшості середняків” і „посилити втягнення до кооперації селянок” [3, 65].

Кооперованість селянських господарств за даними перепису 1927 р. [1, 214].

Види господарств	Соціальний склад (%)	Кооперованість (%)
Без засобів виробництва	1,4	15,5
З засобами виробництва	6,5	20
Від 100 крб.	6,5	20
Від 101 до 200 крб	9,1	24,3
Від 201 до 400 крб	29,1	28,9
Від 401 до 800 крб	35,1	37,3
Від 801 до 1600 крб	19,6	47,5
Більше 1600 крб	4,7	55,4

Був розроблений ряд заходів для полегшення залучення до кооперації біднішої частини селянства. У відповідності з рішенням ЦК партії, протягом 1926 року був створений спеціальний Фонд Кооперування Бідноти (ФКБ), який складався:

- 1.Щомісячних нарахувань від доходів кооперативу (не менше 5%);
- 2.Асигнувань та відсоткових відрахувань від прибутків союзу;
- 3.Коштів, асигнованих комітетом селянських товариств взаємодопомоги [7, 224].

З фонду видавалась необхідна сума на сплату пайових внесків, а сама позика могла бути виплачена протягом 3-4 років в розсрочку [8, 33]. Держава сприяла накопиченню фінансових ресурсів, що знаходились у користуванні фондів, і вимагала цього від кооперації. Так, XV з'їзд партії в своїх постановках вказав на необхідність “збільшення коштів, виділених кооперацією на кооперування бідноти” [3, 65].

У 1927-1929 рр. за рахунок використання ФКБ пайовиками сільської споживчої кооперації стали більше, ніж 500 тис. чоловік, наприкінці 1929 рр. їх кількість становила 613 тис. [2, 48].

Окрім ФКБ існували й інші пільги, створені державою, для розширення можливості вступу до кооперативу бідняків та наймитів. Існував так званий диференційний

пай, який вносився під час вступу до кооперативу. Особливістю диференційованого паю було те, що його розмір залежав від соціального статусу пайовика. Так, на жовтень 1929 р. цей пай по УРСР в середньому становив: для бідняка – 7 крб. 64 коп., для середняка – 12 крб. 61 коп., для заможних селян, що оподатковувалися в індивідуальному порядку – 20 крб. 11 коп. [2, 58].

Значні зусилля були спрямовані державою на залучення до кооперації жінок та молоді. Досвід минулих років показував, що однією з основних перешкод на шляху залучення до кооперації жінок та комсомольців є невідповідність, а інколи неможливість вносити декілька паїв від однієї сім'ї, зокрема, бідняцької [7, 231]. Тому було вирішено, що у випадку коли один член сім'ї, як правило, це був глава сім'ї — чоловік, вже числився членом товариства, то розмір пайового внеску для інших членів сім'ї був незначним. Так, у 1929 р. він становив для бідняка – 1 крб. 61 коп., для середняка – 2 крб. 23 коп., для заможних селян, що оподатковувалися в індивідуальному порядку, – 3 крб. 92 коп. [2, 58]. Для виплати внесків досить часто жінки зверталися за допомогою до ФКБ.

У результаті проведених заходів кількість жінок, які взяли участь в діяльності споживчої кооперації, зросла по УРСР за два роки на 176%, і у 1929 р. становила 832 тис. осіб або 18,6% від загальної кількості кооперованого населення [2, 48]. Так, за даними звіту Шевченківської райспілки, лише за 1927 р. кількість пільгових пайовиків зросла на 490%, і наприкінці року становила 12,64% загальної кількості пайовиків, проти 3,5% на початку року. За твердженням самих укладачів звіту, більшість із вступивших на пільгових умовах становили жінки повних пайовиків. У той же час, чисельність безпільгових пайовиків зросла лише на 19% [6, 2].

Потрібно відзначити також те, що кооперація бідноти та жіноцтва не завжди здійснювалась на добровільних засадах. Намагаючись слідувати вказівкам партії, місцеве керівництво проводило запис до товариств цілими групами, колективно [7, 226]. Існували і економічні засоби тиску на селян, які не вступили до споживчих кооперативів. Так, влітку 1928 р. за рішенням оргбюро ЦК КП(б)У, кооперативна нарада встановила дві ціни: для пайовиків і для неохочених кооперацією, причому остання була значно завищена [5, 255].

Створення вищезазначених пільгових умов, залучення жінок та молоді до кооперації призвело до значних темпів зростання пайовиків, членів споживчих товариств. З 2 млн. 291 тис. чоловік, залучених до лав споживчої кооперації, 1 млн. 197 тис. або 53% були кооперовані на пільгових умовах. У 1927 р. вони становили 21% від загальної маси членів товариств, а у 1929 вже близько 35% [2, 48]. Збільшення кількості кооперованого населення призвело до послаблення позицій приватного торговельного сектору. Вдалося суттєво збільшити розмір пайового капіталу споживчих товариств з 17 млн. 658 тис. крб. до 42 млн. 348 тис. у 1929 році [2, 63].

Проте, існували і негативні сторони такого значного залучення до кооперації пільгових пайовиків. Оскільки значна їх частина була кооперована за рахунок ФКБ, який складався з відрахувань від доходів споживчих кооперативів, то фактично товариства платили собі своїми ж грошима. Процес повернення цих грошей був тривалим, селяни, вступивши до кооперативу, не поспішали повертати позики, а у товариствах не було створено належного механізму по стягненню заборгованості. Щоб компенсувати ці втрати і підвищити розмір пайового капіталу Вукопспілка пішла на збільшення статутного розміру паю. За даними “Господарчого плану споживчої системи Шевченківщини на 1927/28 – 1931/32”, прийнятого у 1926 р., передбачалося збільшити розмір паю з 2 крб. 74 коп. до 5 крб. (станом на 1929 р.) [9, 55]. Однак, вже у 1927 р. було вирішено здійснити перехід на повний статутний розмір паю, який по сільській споживчій кооперації ста-

новив 10 карбованців. Звісно, що за умов існування диференційованого паю, основний тягар виплат лягав на плечі заможних селян та середняків, хоча в силу свого скрутного матеріального становища незаможники також постраждали від цієї політики. Наприкінці 1928 р. виявилось, що завдання держави по збільшенню суми пайового капіталу залишилось нереалізованим. Так, Шевченківська райспілка у 1927/28 рр. мала на одного пайовика 6 крб. 57 коп. при плановому показнику 7 крб. 95 коп., весь пайовий капітал спілки становив 729 386 крб. проти запланованих 855 998 крб., тобто план був виконаний лише на 82%. До того ж, ці цифри існували лише на папері, оскільки, фактично, було зібрано лише 80% пайових внесків [6, 3]. Основними причинами невиконання вимог держави були занадто великі лімітні планові завдання по збору паїв та скрутне фінансове становище пайовиків.

У результаті залучення до кооперативу фінансово слабких споживачів, надання їм великих пільг, кредитів та перекладення фінансового тягаря на безпільгових пайовиків, у товариствах починає зростати заборгованість по виплаті паїв, спостерігається зростання дебіторської заборгованості за рахунок розданого у борг краю незначними сумами, стягнення яких вимагало великих труднощів. Все це гальмувало розвиток споживчої кооперативної, оскільки в умовах ринкових відносин товариства, що діяли за економічними законами ринку, мусили дотримуватися принципу самоокупності та прибутковості.

Отже, ми бачимо, що в останні роки існування НЕПу українська сільська споживча кооперативна продовжувала успішно розвиватися. Основна увага в цей період зверталась на зміцнення матеріальної бази споживчої кооперативної, перетворення однокрамничних товариств на багатокрамничні та розширення торгівельної мережі на селі. З метою послаблення позицій приватного торговця на селі та збільшення кооперованого населення особлива

увага була звернута на залучення до кооперативної бідняків, жінок, молоді. Зважаючи на їх складне матеріальне становище державою та Вукоопспілкою були створені різні форми пільг, які полегшували сплату паїв. Завдяки проведеним заходам вдалося збільшити кількість членів, розмір пайового капіталу сільських споживчих товариств. Однак, масовий приплив пільговиків мав і свої негативні наслідки: весь фінансовий тягар за їх утримання лягав на плечі споживчих товариств, а ті, в свою чергу, намагались компенсувати свої витрати за рахунок збільшення розмірів статутних пайових капіталів для безпільгових пайовиків. Зростають випадки несплати повного розміру паїв, збільшується дебіторська заборгованість – все це перешкоджало нормальному економічному розвитку споживчої кооперативної.

1. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. — М., 1979.
2. Споживча кооперативна Україна. Основні показники 1928-1929. — Вукоопспілка, 1929.
3. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т.3. — М., 1970.
4. Кооперативно-колхозное строительство в СССР. 1923-1927. Документы и материалы. — М., 1991.
5. Бабенко Л.Л. Большевицкая политика в галузі торгівлі на селі у 20-х на початку 30-х рр. в УРСР // Український селянин. — 2001. — №3.
6. Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). — Ф.65. — Оп.1. — Спр. 288.
7. Кооперативно-колхозное строительство в СССР. 1923-1927. Документы и материалы. — М., 1991.
8. Целларіус В. Міжнародний день кооперативної і наші завдання. — Харків., 1929.
9. ДАЧО. — Ф.345. — Оп.1. — Спр. 20.

Надійшла до редакції 10.12.02 р.

Голодомори ХХ ст. в Україні

В.І.Марочко

ПАМ'ЯТАТИ ПОЛЕГЛИХ ВІД ГОЛОДУ

Відень зустрів нас тихим осіннім дощем. Дунай, переполошивши влітку 2002 р. безпечних європейців невгамовною стихією, мирно і величаво ніс свої потужні води. Погода ніби завмерла, причаїлась, бо приїхали ми не на свято, а на Дні Скорботи та Пам'яті полеглих від голоду українських селян.

Перхтольдсдорф – старовинна околиця Відня і самоврядне містечко, яке важко назвати селом, де майже кожен будинок нагадує пізнє середньовіччя. Саме там знаходиться “Український Дім” – сучасна триповерхова будівля, оснащена кімнатами для відпочинку, залом засідань, апартаментами для почесних гостей, необхідною оргтехнікою та засобами комунікації. Будинок чудовий, але привертає увагу інше: зелені килимовий сад із самобутніми архітектурно-меморіальними спорудами, чуйна і дбайлива господиня фрау Герта та фундатор всієї меморіально-історичної композиції, людина душевна і жертвна – доктор Маркіян Припхан.

Йому вже за дев'яносто, але в очах і в голосі можна розпізнати стрімке джерело енергії русина. Він народився в с.Княжин на Станіславщині в родині педагогів. Мама, яка займалася вихованням власних дітей й активною культурно-просвітницькою діяльністю, виряджаючи свого Марка на чужину, сказала пророчі напутні слова: “Синоку, ніколи на забувай, звідки ти родом!”. Він залишився вірний маминим словам. Дуже прагнув стати лікарем, відтак подався до Відня. Склавши вступні іспити з спеціалізації та німецької мови, був зарахований студентом медичного факультету університету. В 1930 р. наполегливо студював німецьку мову, фізику, латину, медичні науки. Від десятої вечора до шостої години ранку працював, заробляючи на життя, а ранком приходив на заняття, ховаючи від професорів зморене від безсоння обличчя. Звернувся було до митрополита А.Шептицького за стипендією, але звідти йому відповіли категорично: “Нам лікарів не треба, нам потрібні священики”. В Австрії здобув не лише фах лікаря-стоматолога і терапевта, а також навчився дисципліни і самоорганізації. В 1939 р. довідався, що НКВС заарештував його сестру Славку, яка перебувала на засланні в Хабаровську понад 20 років. В 1962 р. померла його мама, але її напутні слова він пам'ятав, які спонукали пана Маркіяна до великодушного вчинку – надання власного будинку Посольству України в Австрії. Тепер там організовано культурно-просвітницький центр: Інститут науки та освіти.

Нижня Австрія і важковимовний Прехтольдсдорф мають блакитно-жовтий прапор, а на фасаді “Україніше Хаус” височіє жовто-блакитний прапор України. На території саду є капличка, бюст Івана Мазепи та пам'ятник жертвам голоду 1932-1933 рр. в Україні, споруджені коштом доктора Маркіяна Припхана. Він допомагає дитячому інтернатові на Луганщині, переймаючись долею дітей з різними недугами. Українець і лікар проникся ідеєю спорудження пам'ятного знаку українцям – жертвам концтабору Маутхаузен, яку запропонували співробітники українського посольства у Відні: пан посол Володимир Огризко, керівник відділу культурно-наукових зв'язків посольства доктор Ярослав Баран та інші співробітники. Завдяки старанням пана Припхала споруджений бюст Івана Франка на фасаді Віденського університету, де наш письменник навчався і захищав дисертацію.

28 листопада 2002 р. до “Українського Дому” почали прибувати учасники вечора-реквієма, організованого Посольством України. Переповнений зал засідань. Від організаторів поминального зібрання слово бере доктор Ярослав Баран. Він представив гостей, доповідачів. Вступне слово виголосив посол України в Австрії пан Володимир Огризко, підкресливши факт геноциду в українського народу, заподіяного комуністичним тоталітарним режимом в Україні 1932-1933 рр. Ледве стримуючи сльози говорив пан Маркіян Припхан, демонструючи присутнім Книгу-Меморіал про голод 1933 р., упорядковану свого часу В.Маняком та Л.Коваленко-Маняк. Доповіді виголосили: професор С.В.Кульчицький, заступник директора Інституту історії України НАН України / “Сталінський терор-голодомор”, доктор історичних наук В.І.Марочко, керівник Центру дослідження геноциду українського народу, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Присутні, а серед них були представники громадських організацій українців в Австрії, дипломати, австрійські вчені, священики, відомий дослідник української історії А.Каппелер. Вони взяли участь в освяченні пам'ятника жертвам голодомору 1932-1933 рр. в Україні та панахиді по убитих українських селянах. Церковний обряд освячення провів настоятель храму св.Миколая (Притиска) митр. протоієрей Олег Маланюк. Вечір-реквієм завершився покладанням квітів від Посольства України та учасників.

На зеленому килимові біля чорних мармурових плит лежали квіти і згасали свічки, але не згасла пам'ять про полеглих українських селян.

Виповнилася скорботна річниця національної трагедії українського народу – 70 - річчя голоду - геноциду в Україні, організованого тоталітарним комуністичним режимом упродовж 1932- 1933 років. Фізичне винищення українських селян штучним голодом – свідоме і цілеспрямоване терористична акція, яка не є історичним минулим, а залишається до тепер глибокою раною, чорною дірою в соціально-демографічній структурі населення сучасної України. Голодомор знищив декілька поколінь українських хліборобів, зруйнував соціальні основи нації, її духовність та етнічно-національну самобутність. Масовим терором, розстрілами, гулагівськими таборами, людиноненавистницькою політикою розкуркулення, насильницькою колективізацією і депортаціями - сталінський окупаційний режим в Україні перетворив волелюбних українських селян на кріпаків-поденщиків, а понад 5 мільйонів замордував на родючих українських чорноземах голодомором.

Ми засуджуємо сталінщину не лише за фізичне винищення мирного населення, а також за його морально-психологічне розтління шляхом насадження в суспільстві принципів класової ненависті, жорстких ідеологічних норм і правил поведінки. Людей виховували в атмосфері принизливого фізичного страху, холопської відданості вождю, зрадництва, ідеологічного фанатизму та соціального аскетизму задля утвердження комуністичної нірвани. Рабська праця колгоспників вважалася трудовим героїзмом, справедливість і гідність стали пороком, донос на рідного батька – виявленням патріотизму.

Голодомор в Україні – не фізіологічне явище, а, насамперед, новітня форма політичного терору. Упродовж 22-х місяців в українських селах функціонувала система карально-репресивних методів масового народовбивства, яке супроводжувалося катастрофічними втратами сільського населення, випадками канібалізму, фізичним каліцтвом та психічними мутаціями. Основними жертвами голодомору бу-

ли діти віком від одного до чотирьох років, а також решта так званого непрацездатного колгоспного населення, якому не видавали сумнозвісних 100 грамів хліба на день. В українських селах запроваджували систему «заложників», щоб швидше і вичерпніше виконати смертоносні сталінські плани хлібозаготівель. ДПУ та партійно-державні органи арештовували та утримували заручників, вимагали від сільських громад виконання колективних завдань, засуджували невинних жертв до різних термінів ув'язнення та розстрілу. «Заложниками» ставали сотні тисяч селянських господарств, понад 23 тисячі колгоспів, цілі села та райони, населення яких свідомо позбавляли продовольчого постачання до виконання ним планів хлібозаготівель. Злочинна практика сталінських так званих «чорних дошок» нагадувала середньовічну гільйотину і російську плаху, від застосування яких склали голови мільйони українських селян.

Голод 33-го – не минушина... Замордованих голодомором людей не поховали за належними християнськими обрядами. Їх біль і прокляття переслідують нас, їхні душі блукають над українськими чорноземами, не знаходячи земного і небесного притулку. Надто багато безіменних могил в Україні. Невимовно боляче чути сьогодні від політиків і доморожених «капіталістів» таке: «Для чого згадувати померлих від голоду людей у далекому 33-му?». Треба знати і не забувати, бо безпам'ятство породжує байдужість, а вона подібно раковій пухлині роз'їдає душу народу – його історію, культуру, традиції, самобутність. Хто забуває трагічне минуле – той приречений на його повторення. Істина про голод потрібна не лише для відновлення історичної справедливості, а також для нашого прозріння, для морального зцілення людей від страшного шоку, заподіяного сталінськими масовими репресіями і геноцидом. Цього вимагають від нас багатомільйонні жертви комуністичного терору, які полягли від голоду в Україні, на Кубані і Північному Казахстані, тобто в районах масового проживання етнічних українців.

Наш святий обов'язок – шанувати та увічнити пам'ять полеглих українських селян в роки безкровної війни 1932-1933 років, здійсненої тоталітарним комуністичним режимом проти власного народу. Хворобливий вірус неосталінізму залишається в пострадянському суспільстві, його не подолано до кінця, а відтак реанімація цілком можлива. Історики написали сотні праць про сталінські репресії, а кількість публікацій про голод-геноцид 1933 року в Україні сягає близько семи тисяч (Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліографічний покажчик. - Одеса-Львів: Вид-во М.П.Коць, 2001. - 654 С.). Історичний факт голоду офіційно визнали в Україні лише весною 1988 р., а вже протягом другої половини 1989 р. нам вдалося вперше опублікувати архівні документи про цю трагедію на сторінках «Українського історичного журналу».

За останні дванадцять років істориками України виявлено та опубліковано оригінальні архівні документи партійних і державних органів більшовицької влади. Слід назвати лише деякі фундаментальні видання (Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990.; Колективізація і голод на Україні 1929-1933; Збірник документів і матеріалів, друге видання. - К., 1993.). Серед опублікованих джерел листи українських селян до голови Всеукраїнського Виконавчого Комітету Г.І.Петровського; Голови Центрального Виконавчого Комітету СРСР М.І.Калініна; секретаря ЦК ВКП(б) Сталіна; членів політбюро ЦК ВКП(б) – Л.М.Кагановича, В.М.Молотова; аналітичні довідки ДПУ про голод в українських селах, листування українських лідерів – С.В.Косіора, П.П.Постишева, з самим Сталіним. Більшість документів опублікована вперше, особливо листи селян до редакцій українських та всесоюзних періодичних видань (до газет «Колгоспне село», «Крестьянская газета», «Правда», «Известия»).

Архівні матеріали зберегли пам'ять про українську катастрофу ХХ століття. В листах селян до уряду, в аналітичних

довідках НКВС та в інших архівних документах знаходимо відчай приречених на голодну смерть людей, жакливі картини мученицької смерті дітей і дорослих, факти дикого канібалізму в українських селах. Ми знаємо, що в московських архівах лежать десятки тисяч листів селян до Калініна, Сталіна, Молотова, унікальні документи про насильницьке переселення в українські села 113 тисяч російських селян восени 1933 року. На них чекали понад 20 тисяч селянських хат, мешканці яких померли від голоду. В архівах Свердловська збереглися 32 тисячі особових справ депортованих з України хліборобів за роки колективізації. Архівні документи – це не папірці, а наша пам'ять, тому вона має бути повернена в Україну. Для цього необхідні кошти і самовіддана праця архівістів, істориків. Основна колекція архівних джерел про голод зосереджена в Україні та Росії, але вони є в архівних фондах колишніх дипломатичних відомств Італії, Німеччини, прикордонних і митних служб Румунії, Польщі. Ми сподіваємось на співпрацю з вченими та архівістами названих країн.

Помирають очевидці голоду, а відтак згасає живе джерело народної пам'яті. В Україні засновано Асоціацію дослідників голодоморів, яка працює від 27 червня 1992 року. Ініціаторами її створення були письменник Володимир Маняк та його дружина Лідія Коваленко, життя яких трагічно обірвалося внаслідок автокатастрофи. Асоціація – є громадським об'єднанням вчених, політиків, педагогів, краєзнавців, людей різних професій. Завдяки її діяльності в українських селах встановлено Хрести на місцях масового поховання жертв голодомору. Заслугою Асоціації є спорудження Пам'ятного знаку жертвам голодомору біля Михайлівського собору у Києві. Вже стало традицією покладання там квітів від парламенту та уряду України, від дипломатичних місій, від політичних партій та громадських організацій.

Асоціація збрала десятки свідчень очевидців голодомору в Україні, які вдалося опублікувати окремими книгами. В 1991 р. вийшла друком добірка спогадів та архівних документів (33-й: Голод Народна Книга-Меморіал/Упорядники В.А.Маняк, Л.Б.Коваленко. - К.: Радянський письменник, 1991. - 584 С.). До фундаментальних видань Асоціації слід віднести збірники спогадів очевидців: (Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали: У двох книгах /Автор-упорядник Петро Яшук. - Київ-Нью-Йорк.: Вид-во М.П.Коць, 1999. - Книга перша. - 705 С.; Книга друга. - 611 С.; Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих) / Упорядник Т.Поліщук. - Київ-Харків-Нью-Йорк-Філадельфія.: Вид-во М.П.Коць, 1997. - 389 С.; Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упорядники - Ю.В.Авраменко, В.М.Гнатюк. - Переяслав-Хмельницький-Київ.: Вид-во М.П.Коць, 2000. - 444 С.). В кожній області є меморіальні видання збірників документів та спогадів очевидців, підготовлених до друку істориками та краєзнавцями безкоштовно, віддаючи таким чином данину пам'яті полеглим від голодомору землякам.

Упродовж декількох років Асоціація вимагала від уряду визначення офіційного Дня Скорботи і Пам'яті жертв геноциду в Україні. Завдяки особистому клопотанню віце-прем'єра України Валерія Смолія перед президентом України Леонідом Кучмою влада визнала в 1998 році останню суботу листопада місяця Днем Пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. Календар трагічних подій української історії поповнився ще однією сумною датою. В шкільних програмах з історії України виокремлена тема голоду 1933 року в Україні. Кожного року відбуваються Дні Пам'яті, які супроводжуються покладанням квітів, демонстрацією науково-документальних кінофільмів про голод, проведенням теоретичних конференцій, лекціями в школах та вузах України, виступами вчених по телебаченню та радіо. Лише упродовж листопада поточного року відбулися наукові конференції в Національному університеті ім. Т.Шевченка, в Міжнародній Академії Управління Персоналом.

30 жовтня 2002 року рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України засновано Центр дослідження геноциду українського народу (керівник – доктор історичних наук Василь Марочко). Співробітники Центру разом із науковцями України та зарубіжними вченими планують написати ґрунтовну академічну працю, висвітливши причини та наслідки голодомору 1932-1933 років в Україні. Для її видання Центр запрошує спонсорів, щоб опублікувати книгу за сучасними типографічними зразками. Ми плануємо найближчим часом виявити в архівах України, Росії та Німеччини оригінальні джерела про українську трагедію та опублікувати їх окремим виданням. В Україні створено Державний оргкомітет з нагоди 70-річчя голодомору 1932-1933 років, котрий розпочав свою діяльність. Наступного року маємо скликати у Києві міжнародну наукову конференцію, запросити до участі зарубіжних дослідників, щоб остаточно з'ясувати дискусійні проблеми національної трагедії українського народу ХХ ст.

В Україні насипано Кургани Скорботи, але й досі немає Меморіалу-музею з відповідною архівно-джерельною базою, власною бібліотекою, демонстраційними залами. За роки існування незалежної України Верховна рада не провела жодного парламентського слухання, офіційно не визнала голодомору 1933 року – актом геноциду. Упродовж чверті століття українських селян винищували трьома голодоморами, які відбулися в 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років, але від законодавчого органу Української Держави ми не дочекалися офіційного визнання акту геноциду проти українського народу. Історики і юристи в Україні, а також патріотичні політичні сили готові до парламентських слухань стосовно причин і наслідків голодомору 1932-1933 років в Україні. Нехтувати жахливими уроками власної історії – небезпечно для теперешніх і прийдешніх поколінь. Необхідно визнати на державному рівні полеглих від голодомору українських селян жертвами політичного терору. Вони не вимагають матеріальних відшкодувань, вони прагнуть справедливого засудження політичного тероризму, вчиненого проти мирного населення тоталітарним комуністичним режимом в 30-х рр. Їх необхідно визнати жертвами геноциду з морально-етичної точки зору, щоб офіційна церква поминала на богослужіннях убієнних мирян своїх, а не просто померлих від неприродної смерті, що суперечить обрядам християнства. Тіла померлих від голоду українських селян заковували поза кладовищами, без належного для кожної людини обряду поховань. Вони були хрещені у церквах, мали імена і прізвища, а їх вбили штучним голодомором, замовчували упродовж десятиліть факт злочину проти людяності.

Визнаючи українських селян жертвами геноциду, ми повертаємо не лише пам'ять про полеглих, ми стаємо державною нацією – цивілізованою, гуманною, культурною, шанобливою і Великою. Голод 33-го року – наше спільне горе, наша ущемлена совість, пригноблена національна гідність, а тому треба громадою витворити Національний Меморіал-музей жертвам геноциду. Він має бути неонов'язково з граніту чи бронзи, а наперед вибудований в кожному з нас, закований в генетичний пам'яті українського народу.

Вічна пам'ять українським селянам – жертвам голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні.

Надійшла до редакції 28.11.02 р.

Т.В.Онiпко, О.В.Онiщенко

ДОБРОДІЙНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ПЕРІОД ВІТЧИЗНЯНИХ ГОЛОДОМОРІВ

Буремне ХХ століття полишило по собі три великі всенародні трагедії – голодомори 1921-1922, 1932-1933 та 1946-1947 рр. У ці скрутні хвилини життя проявила своє милосердя та гуманність система споживчої кооперації України. На жаль, до цього часу ця сторінка її діяльності залишається малодослідженою, а тому і недостатньо висвітленою.

20-і роки ХХ ст. – це той період, коли благодійна діяльність кооперативних товариств та кооперативних спілок набула найбільшого поширення. І про це переконливо свідчать архівні дані ряду архівів та періодичні матеріали. Так, зазначено, що організації споживчої кооперації брали активну участь у боротьбі з голодом 1921-1922 років. При кооперативних органах створювались комісії для допомоги голодуючим. Ними були організовані товарні, продовольчі та грошові фонди для Поволжя й півдня України. Ці фонди поповнювались за рахунок добровільних безоплатних відрахувань грошима та продуктами споживчих товариств і службовців апарату, за рахунок зборів, організації заготівель продовольства та насіннєвого матеріалу у врожайних губерніях України.

Правління Вукоопспілки (ВУКС) восени 1921 р. вирішило переказати на користь голодуючим три відсотки місячної зарплати працівників споживчої кооперації. У січні 1922 р. загальні збори колективу третьої хлібопекарні Харківського споживчого товариства постановили запроваджувати дво- та чотиривідсоткові відрахування від зарплати на користь голодуючих, робітники ж четвертої хлібопекарні відраховували їм чотири відсотки.

Широко практикувався кухольний збір пожертв. У листопаді 1921 р. Харківська губернська кооперативна комісія для проведення дня "Кооперація – голодуючим" направила 450 робітників споживчої кооперації продавати газети. Прибуток від продажу газет, проведення концертів, читання лекцій та розіграшів лотерей надходив у фонд голодуючим. Споживча кооперація республіки організувала безкоштовну передачу посилок із продуктами та одягом, проводила прийом, зберігання, транспортування благодійних вантажів.

У цей період в Україні посилилась заготівля кооперацією зерна, картоплі та насіння. В першу чергу, це стосується Волинської губспілки, яка у вересні 1921 р. зібрала для потерпілих 15 вагонів зерна. Полтавська ж губспілка у лютому 1922 р. зібрала і відправила 15 вагонів хліба в Поволжя, а в червні того ж року – 50 вагонів у Катеринославську губернію.

З метою покращення матеріального становища уряд республіки та ВУКС вирішили ряд неврожайних губерній Росії та півдня України закріпити за урожайними губерніями. Впродовж 1922 р. у заможніших губерніях України кооператори зібрали 1740 тисяч пайків. Протягом 1921-1922 років українська кооперація закуповувала зерно за кордоном, була посередником в отриманні зарубіжної допомоги голодуючим.

Споживчі товариства відкривали для харчування голодуючих біженців громадські їдальні та пункти. Робітничі кооперативи годували безробітних голодуючих із Миколаївської, Одеської, Запорізької, Катеринославської губерній.

Особлива увага приділялася голодуючим дітям Поволжя та півдня України. Кооператори збирали гроші, продукти, організовували харчування, створювали дитячі будинки та майданчики. Восени 1921 р. Вукоопспілка виділила для дітей речі та товари на суму 500 млн. крб., а також – сир, цукор, чай, какао, столовий посуд, одяг,

взуття, мануфактуру. Водночас, ВУКС організувала збирання добровільних пожертв. З 15 серпня до 15 жовтня 1921 р. від кооперативних спілок України на адресу ВУКС надійшло 17,7 млн. крб. [1].

Серед апарату споживчої кооперації розгорнувся рух за грошові відрахування для голодуючих дітей. Восени 1921 р. Харківське споживче товариство "Трудовий хімік" постановило перерахувати 5 млн. крб., споживче товариство "Табачник" – понад 18 млн. крб., а споживче товариство цукровиків – місячний пайок цукру та 10 відсотків річної норми борошна кожного службовця [2].

Споживча кооперація України створила ряд спеціальних дитячих будинків для голодуючих, організувала шефство над іншими дитячими закладами, де знаходились евакуйовані з Поволжя та півдня України. Згідно з рішенням президії правління ВУКС від 24 жовтня 1922 р., було відкрито кооперативний будинок ім. Саммера для дітей голодуючих губерній. ВУКС взяла на себе повну матеріальну відповідальність за його забезпечення. У той же рік Бердянська контора ВУКС безкоштовно утримувала 40 дітей потерпілих рибалок, а Київська контора ВУКС відкрила 3 дитячі будинки на 75 місць [3]. У ряді випадків місцеві кооперативні організації розміщували дітей по селах, багато кооператорів брали їх у свої сім'ї. Кооперативні їдальні забезпечували їх безкоштовними обідами, молоком. Наприклад, Запорізька губспілка в 1921 р. виділила для їдальні голодуючих дітей картоплю, сіль, борошно, олію.

3 весни 1922 р. Харківське споживче товариство взяло під опіку дитячий будинок № 15. Зміївське райвідділення Харківської губспілки встановило щомісячну допомогу дитячим будинкам в розмірі 250 крб. золотом. У 1922 р. на утриманні Київської губспілки знаходилося 9 дитячих будинків (273 особи), Запорізької – один (60 осіб). 1923 р. споживча кооперація Одеської губернії утримувала дитячі будинки, в яких проживало близько 2 тисяч дітей. У 1924 р. Полтавська райспілка опікувала дитячий будинок у селі Мачухи, якому кооператори щомісяця виплачували по 25 крб. Чернігівська райспілка приготувала для дитячого будинку 26 комплектів білизни, відремонтувала взуття і ліжка [4].

Рятуючи людей від вимирання у період суцільної колективізації та голоду (1932 – 1933 рр.) кооперативні організації України надали вагому допомогу для подолання продовольчої скрути, у якій знаходились і самі. Справа в тому, що 7 серпня 1932 р. вийшла постанова ВЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Розкрадання майна кооперативів каралося у карному порядку і закінчувалося, як правило, розстрілом, а за пом'якшуючих обставин – позбавленням волі на термін не менше 10 років.

Голод 1932-1933 рр. не міг не позначитися на кооперації. Споживчу кооперацію змушували знімати з товарообслуговування тих пайовиків, які не здали хліб державі. Сама споживча кооперація отримувала скорочені кредити та аванси від держави. Їй було заборонено підтримувати селян. Споживчу кооперацію навіть позбавили можливості забезпечувати товарами найпершої необхідності сільських вчителів. Не раз споживчі товариства та спілки звинувачувалися у зриві хлібозаготівель, зменшенні товарності селянських господарств, а також у тому, що вони витрачали хліб не за призначенням. Дорікали споживчій кооперації і за відсутність достатньої перевірки кадрів, які, ніби-то, винні у продовольчих труднощах. Під цим приводом протягом 1933 р. тільки з апарату споживчої кооперації України "вичистили" понад 6 тис. чоловік [5].

У той час, коли радянська влада боролася із власним народом, заносила села "на чорну дошку", кооператори республіки намагалися йому допомагати. Вони налагоджували безкоштовне харчування колгоспників у полі, голодуючих селян, особливо дітей. Навіть маючи мізерні

запаси споживча кооперація підтримувала найбільш незахищені верстви населення, зокрема сільських учителів, студентство, хворих, немічних, сиріт, виділяючи їм борошно, крупи, олію, одяг, взуття тощо. Мережа кооперативних їдалень у містах допомогла врятувати життя багатьом представникам української інтелігенції.

Парадоксально, але тих керівників кооперації, які намагалися рятувати людей від голоду, як правило, чекали репресивні заходи. Зокрема, Харківський обласний суд у грудні 1932 р. виніс вирок у кримінальній справі про позбавлення волі керівників Кобеляцького району Полтавщини за невиконання хлібозаготівель. Суд визнав винними 7 осіб. Серед них і С.В.Лук'янова – голову правління райспоживспілки. Його звинуватили в тому, що керована ним кооперація витрачала хліб не за призначенням. С.В.Лук'янова засудили на 2 роки (умовно), встановили випробувальний термін до 5 років, заборонивши йому 3 роки займати відповідальні посади та працювати на кооперативній роботі [6, 673-676].

У післявоєнний період обставини вимагали не меншої уваги до добродійної діяльності з боку споживчої кооперації республіки. Крім загальних клопотів, пов'язаних з відбудовою кооперативної системи, спеціалісти були змушені вирішувати наболілі соціальні питання того часу. Це було, насамперед, пов'язано з тим, що кризовий стан сільського господарства України прискорив голод 1946-1947 рр. Через несприятливі погодні умови і, головне, авантюрну політику партійно-радянського керівництва в Україні розпочався голод, від якого лише в 1947 р. померло понад 528 тис. осіб (у 1946 р. – 282 тис.) [7, 336]. Єдиним харчем для багатьох селян та горожан у той час були мерзлі буряки й картопля, що залишалися на колгоспних полях незібраними. Багатьом селянам, у тому числі членам споживчих товариств, нічого було продавати кооперації. Тому заготівельна діяльність системи різко знизилася. Та, на жаль, голод не зупинив вивіз із України сільськогосподарської продукції. Незважаючи на масовий голод, у 1946-1947 рр. під гаслом виконання плану хлібозаготівель із села вилучався весь вирощений урожай, включаючи і насіннєвий фонд. Значна кількість зернового запасу республіки була вивезена за її межі.

Страшний голод став причиною масового поширення дистрофії серед населення. У 1947 р. в Україні було зареєстровано понад 1 млн. таких хворих [8, 328]. Особливо висока смертність була у Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській та Одеській областях. Та навіть у цій ситуації закупляти на свої кошти хліб на Кубані українським колгоспам та радгоспам не дозволяли.

У зв'язку з проблемою масового голоду та суттєвими перебоями постачання міського населення продуктами харчування в листопаді 1946 р. республіканський уряд дозволив поширити діяльність споживчої кооперації на міста та робітничі поселення (у 1935 р. ця діяльність була заборонена). Таким способом споживчі товариства та спілки втягувалися в міський товарообіг, залишаючись, разом із тим, основною торгівельною організацією на селі. У промислових центрах, портах, при залізничних станціях, тобто у містах масового скупчення народу, споживча кооперація відкривала свої ресторани, крамниці й продуктові склади. Кооперативним організаціям уряд УРСР дозволив створювати магазини, їдальні, кафе на комерційних засадах, продавати свої товари за підвищеними цінами. Це спеціальне завдання споживчої кооперації було тимчасовим. У ході розв'язання продовольчої кризи припинилася комерційна діяльність споживчої кооперації у містах, промислових центрах та робітничих селищах.

Щодо сіл, то варто відзначити, що продукти харчування, заготовлені споживчою кооперацією, у голодні післявоєнні роки отримували лише лікарні, дитячі та інші закриті установи, які забезпечувались із централізованих державних фондів.

Виходячи із складних обставин того часу, значна кількість організації споживчої кооперації України, окремих колективів і кооператорів стала учасниками добродійних акцій, викликаних голодом 1946-1947 рр. Прикро, але дані про цю велику милосердну акцію до цього часу не узагальнені, не знайшли належного висвітлення. Та достовірно відомо, що система споживчої кооперації намагалась безкорисно допомагати населенню. Кооперативні організації надавали матеріальну допомогу інвалідам війни, вдовам, сиротам, хворим та ін. Милосердя з боку споживчої кооперації відчували на собі і представники кооперативної системи та члени їх родин. Так, зокрема, Полтавська облспоживспілка у період голоду 1946-1947 рр. намагалася якомога швидше працевлаштувати інвалідів-кооператорів, забезпечити їх паливом, виділити городи та надати матеріальну допомогу. Кооператори допомагали обробляти земельні ділянки хворим, пристарілим, немічним. Споживчі товариства створювали підсобні овочеві та молочні господарства, які сприяли вирішенню проблеми харчування в дитячих будинках та інтернатах. Вдови та сироти загиблих на фронті кооператорів отримували продуктові пайки, грошову допомогу, медикаменти, одяг, взуття тощо.

Отже, споживча кооперація України, внісши значний вклад у вирішення продовольчих труднощів, зробила немало щодо виживання населення у трагічні періоди вітчизняних голодоморів 1921-1922, 1932-1933 та 1946-1947 рр. Переконані, що висвітлення досвіду добродійності вітчизняних кооператорів буде слугувати яскравим прикладом для сучасних спеціалістів системи та підприємців, кому небайдужа доля української нації.

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі — ЦДАВО України). — Ф.296. — Оп. 1. — Спр. 454. — Арк. 23-24; Спр. 456. — Арк. 187; Спр. 1074. — Арк. 58-59, 85, 90; Ф. 218. — Оп.1. — Спр. 59. — Арк. 95.
2. Кооперация — голодающим // Кооперативный бюллетень. Издание Харьковского потребительского общества. — 1921. — 30 ноября.
3. ЦДАВО України. — Ф. 296. — Оп. 1. — Спр. 328. — Арк. 26; Спр. 1074. — Арк. 24, 88, 102.
4. Державний архів Одеської області. — Ф. Р-363. — Оп. 1. — Спр. 41; Державний архів Полтавської області. — Ф. Р-1503. — Оп. 1. — Спр. 10; Державний архів Харківської області. — Ф. Р-1007. — Оп. 1. — Спр. 53,54; Державний архів Чернігівської області. — Ф. Р.91. — Оп. 1. — Спр. 310.
5. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992. — С. 151; Споживча кооперація України: іст. та соц.-екон. аспекти: Збірник наукових статей. — К., 1996.
6. Колективізація і голод на Україні 1929-1933р. / Упоряд.: Г.М.Михайличенко, Е.П.Шаталіна. — К., 1992.
7. Бабенко С.Г. та ін. Історія кооперативного руху. — Львів, 1995.
8. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. — Львів, 1996.

Надійшла до редакції 27.11.02 р.

О.М.Веселова

РАДЯНСЬКІ ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ 30-х і 40-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ДО ПИТАННЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Радянсько-сталінські голодомори 1932-1933 та 1946-1947 років в умовах становлення й утвердження тоталітаризму в Україні були надзвичайно схожими, мали багато спільних рис, проявів у причинах виникнення, ході та наслідках, разом із тим, вони й різнилися. Обидва голоди були породжені однією комуністичною системою, одними й тими ж особами: “батьком народів” Сталіним і вірними його соратниками — В.Молотовим, Л.Кагановичем

та ін., — які очолювали комуністичну партію та уряд радянської держави. “Почерк” організаторів-творців голодоморів при їх дослідженні проглядається дуже чітко.

Різниця, перш за все, проявлялася у масштабах народного лиха. Голод 1932-1933 років охоплював всю тогочасну територію України і мав надзвичайно трагічні наслідки. За висновками різних дослідників, за час цього голодомору загинуло від 5 до 9 мільйонів чоловік. Масштаби голоду 1946-1947 рр. були значно меншими. За далеко не повними даними, загинуло близько одного мільйона 200 тисяч людей. Населення голодувало теж майже по всій території України, благополучнішим було становище лише у більшості західних областей, які, як відомо, ввійшли до складу СРСР і УРСР перед Другою світовою війною, і в перші післявоєнні роки там тільки починалась колективізація, було ще мало колгоспів.

Післявоєнний голодомор так само, як людомор 30-х років, не був відомий світовій громадськості, щодо нього діяло табу мовчання. Цілковите й беззаперечне замовчування всією системою імперської офіційної влади було однаковим, спільним як для 2-го, так і для 3-го радянських голодоморів. Вони були суворою державною таємницею. “Кращий друг українського селянства” Й.Сталін та основний інструмент його влади в Україні — один із вірних загонів ВКП(б) — КП(б)У — прагнули демонструвати лише неіснуючі так звані “переваги” соціалізму, створюючи міфічний образ “республіки народодовладдя та людяності”.

Безперечно, різнилися умови, обставини, за яких відбувалися ці трагічні для народу України події: кліматичні, політичні, економічні, соціальні тощо. І в 30-х, і в 40-х роках вони були надзвичайно складними. Якщо кліматичні умови в Україні 1932-1933 років сприяли вирощуванню значного врожаю, то в 1946-1947 роках — навпаки: 1946 р. південні та східні її області були охоплені посухою. 1947 р. українські селяни одержали непоганий врожай, але посуха знову спалила зернові й залишила без хліба й овочів населення південних областей: Ізмаїльської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської.

Непростими були упродовж цих двох десятиліть в Україні політико-економічні умови. Якщо голодомор 30-х років був викликаний насильницькою колективізацією сільського господарства, розкуркуленням, конфіскаційними хлібозаготівлями й податками, то в 2-й половині 40-х років до неврожаю додалися наслідки кривавої, руйнівної війни, прагнення московського центру, як і в 30-х роках, встановити у повоєнний час тотальний контроль над Україною.

Ідеологи соціалізму в 30-х роках вважали селян “дрібнобуржуазним елементом”, у 40-х до цього звинувачення додалася “провина” селян за те, що вони перебували на окупованій території. Тобто, на думку можновладців, зазнали впливу ворожої пропаганди й потребували “перевиховання”. Якщо на початку 30-х років колгоспи створювалися й існували, в основному, щоб легше було “взяти” хліб у селян, для чого застосовувався терор голодом у тількино створеній кріпосницькій системі, колгоспникам не дозволялось залишати села, то після війни у колгоспній системі, яку, до речі, як надзвичайно зручну для вилучення сільськогосподарської продукції, зберегли й фашистські окупанти, селяни були вже справжніми кріпаками: після війни колгоспникам заборонялося виїжджати із сіл без дозволу, вони не мали паспортів, люди похилого віку не отримували пенсій, тощо. І в 30-х, і в 40-х роках селян виганяли на роботу як рабів. Комуністична партія і радянський уряд, приймаючи величезну кількість постанов, прагнули до зміцнення колгоспного ладу, що давав можливість успішно “брати” із села хліб та інші сільгосппродукти.

Якщо метою держави через повну конфіскацію зерна в українських селян у 30-ті роки було проведення індустріалізації, здійснення так званого “великого перелому”,

то після війни керівництво СРСР намагалося поповнити великі продовольчі мобілізаційні резерви на час нової світової війни, до можливості спалаху якої воно готувалося, мілітаризуючи країну. Після Другої світової війни Україна, як неросійська республіка, цілком і повністю шляхом реставрації сталінської системи підпорядковувалась московському центру, як це було і в 30-х роках. Статут сільськогосподарської артілі після війни закріплював кріпацтво в українському селі у найбільш жорсткій формі.

Схожими були причини виникнення й поширення голодоморів. “Або колгосп, або могила”, – така дилема стояла перед селянами в 1932-1933 роках. Головною причиною кожного з голодів була сама сталінщина з її абсолютною зневагою до людини-трудівника, людини-“гвинтика”, командно-адміністративна система керівництва. Творці голодоморів діяли як у 30-х, так і в 40-х роках тими ж самими методами хлібовикачки за продрозкладкою. Голод 1946-1947 рр. було організовано з урахуванням попереднього досвіду за вже перевіреним в Україні сценарієм. Один голод витікав із іншого, наступний – із попереднього. Сталін вважав єдиною можливою й необхідною саме колгоспну форму сільського господарства. Одноосібні селянські господарства Західної України в 40-х радянська влада грабувала подібно до пограбування селян Східної України в 30-х роках.

У повоєнний час в західних та Ізмаїльській областях України, за схемою московського керівництва 30-х років, було розпочато насильницьку колективізацію, супроводжувану розкуркуленням, репресіями, висилкою заможних селянських сімей до концтаборів Сибіру чи інших областей і районів СРСР, непосильними хлібозаготівлями й податками. В Ізмаїльській та Чернівецькій областях, де колективізацію почали здійснювати раніше, ніж в інших регіонах, при суцільному вилученні в умовах недороду сільгосппродуктів, голод був найсильнішим. Адже відомо, що вся економічна історія соціалізму при наявності колгоспів була відчайдушним бажанням здобути хліб насущний. Однак, поки що ніде в світі соціалізм не вирішив проблему хліба. Напевне, тому, що в умовах соціалізму вона є нерозв’язною. Хоча досвід багатьох країн показує, що цю проблему можна вирішити, але лише там, де міцно утверджується демократія. Голоду ХХ століття був притаманний лише державам з диктаторським тоталітарним режимом.

Причиною голодоморів в Україні була імперська політика правлячої верхівки, колоніальне становище України, і, як і похідне від цього, – панування адміністративно-командних методів господарювання. Свій вияв це знаходило, перш за все, у надмірних хлібозаготівлях, невиплатах чи вкрай низькій, мізерній оплаті праці колгоспників, непосильних податках, вивезенні зерна з України. Хліб експортувався за кордон тоді, коли люди вмирали голодною смертю. В 1932-1933 роках на зарубіжні ринки було вивезено понад 200 млн. пудів зерна, у 1946-1947 роках ешелони з хлібом йшли до Німеччини під таким гаслом: “Німецькому народу від українського народу”. Лише 1946-1947 рр. на Захід було вивезено 2,5 млн. тонн зерна, при цьому значну частину хліба передано деяким країнам безкоштовно.

Однією з причин голодоморів були надвисокі продовольчі й грошові податки. В 1946-1947 роках селяни сплачували податки за землю, за корову, за кожну домашню тварину, фруктове дерево. Від селянського двору вимагалася здача значної кількості м’яса, молока, масла, яєць. 1946 р. податки були набагато збільшені. На кожну сім’ю накладалися також щорічні “добровільно”-примусові позики. Неспроможність сплати податків призводила до того, що селяни змушені були вирізати худобу й вирубувати садки.

Найтяжчим для українського села та його трударів було виконання надвисоких, нереальних планів хлібозаготівель, за якими пильно стежили спеціальні

уповноважені партійних та державних органів. Хлібозаготівлі проводилися в обстановці репресій. В 30-х роках у випадку невиконання плану хлібозаготівель, за сталінською директивою, уповноважені забирали в колгоспах продовольче, а також зерно насіннєвих, страхових та фуражних фондів. Те ж саме з використанням набутого досвіду робилося і в 40-х роках. Якщо колгосп план все-таки виконував, на нього накладався новий – зустрічний. Коли зерно вже не було фізично, бо плани хлібозаготівель часто густо перевищуючи урожай, були нездійсненними, підключалися “активісти”, “буксири бригади”, яких народ називав “буксирами”. По кілька разів вони проходили по хатах та подвір’ях селян, забираючи останній шматок чогось їстівного чи навіть особисті речі людей, тобто грабуючи їх. Нерідко в 40-х роках “буксирами” були ті ж самі “активісти”, які грабували голодуючих людей в 30-х. Дії партійних та господарських працівників, які чинили спротив вивезенню зерна, оголошувалися “антирадянськими”, “націоналістичними”, контрреволюційними”. Газети вміщували повідомлення про розстріли таких “шкідників”. Існувала та ж сама система покарань. Злочинцями оголошувалися навіть малолітні діти за збирання колосків. І в 40-х роках активно діяв власноручно підписаний “батьком радянських дітей” Сталіним 7 серпня 1932 р. проклятий людьми “закон про п”яті колосків”. А на його підсилення – ще й указ президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. “Про відповідальність за крадіжки, розбазарювання та псування соціалістичної власності”, спрямований на “розкрадачів соцвласності”, “зłodіїв” – насправді, селян та їх дітей, голодуючих з вини тієї ж соцвлади.

Щоб “узяти”, “видушити”-таки хліб з України, Й.Сталін направив у 1947 р. секретарем ЦК КП(б)У свого поплічника Л.Кагановича, М.Хрущов залишився головою Ради міністрів УРСР. Історія повторювалася один в один. Як було в 30-х, так сталося в 40-х. Каганович вимагав “ліквідувати саботаж хлібозаготівельників”. Під тиском жорстоких репресій план хлібозаготівель 1947 р. в Україні був виконаний. У селян не залишилося нічого. Таким чином, виконання рішень партії й уряду призводило до голодоморів. Як бачимо, страхітливий голодомор був штучним. Фактично, селян обікрали, забравши увесь хліб, а потім їх же й звинуватили у відсутності хліба. Багато зерна, забраного у голодних людей, пропало на токах, залізничних станціях просто неба. Від голодуючих воно охоронялося силою зброї. В ряді безхлібних районів на зерні працювали спиртзаводи. В той час, коли голодували трудівники-хлібороби, робітники в містах для номенклатурно-партійної верхівки було організовано спеціальне постачання.

В кінці 20-х - 30-х роках у відповідь на насильницьку колективізацію, хлібозаготівлі в Україні відбувалися заворушення і збройні виступи селян. В 1946-1947 роках в умовах суворих репресій, що спалахнули у повоєнній Україні з новою силою люди також чинили, часом з останніх сил, пасивний і активний спротив владі. Інтереси колгоспників нерідко відстоювали колишні фронтовики.

Протидію репресивним заходам у західних областях здійснювали Організація українських націоналістів (ОУН) і Українська повстанська армія (УПА), не дозволяючи реквізувати сільгосппродукти у селянських господарствах. Завдяки цьому, населення Західної України було, в основному, з хлібом, хоча голоднеча зачепила і його. ОУН та УПА роз’яснювали людям причини виникнення й поширення голоду в Україні. В листівці УПА 1947 р. «Брати-голодуючі!» мовилося: «Голодом сталінські душогуби здійснюють масове винищення українського народу. Тюрєм, розстрілів, Сибіру є замало!». УПА стверджувала, що «хліб мусить залишитися в руках народу». «Брати!» – закликала листівка – Поки не знищимо сталінських розбійників, поки не проженемо більшовицьких наїзників з України, доти не може бути в нас жодних сподіванок на

краще. Сталінські обіцянки про те, що, переборовши післявоєнні труднощі, ми станемо краще жити – підля брахня. Подібними обіцянками нас обдурюють уже 30 років. Але протягом цього часу ми ще не жили людським життям. Зате ми вже голодували в 1922, в 1933 р. і оце втретє. Годі довше!

... Не для допомоги приїхав на Україну відомий уже нам кат Каганович, і не для наради привіз він з собою нового Постишева – Патолічева. ...Нова хвиля терору залила всю Україну!

...Смерть Сталіну і його кліці – організаторам нового голоду на Україні!

...Геть сталінські колгоспи – знаряддя грабежу хліба і визиску селян!»

Намагаючись допомогти землякам зі Східної, Центральної й Південної України, борці за незалежну самостійну Українську державу у листівці «Брати з-над Дніпра» писали: «Вас гонить голод в Західну Україну з надією, що вдасться тут здобути дещо харчів. Голодова смерть заглядає вам у вічі. Нешастя ваше таке безмірне, що докорів робити вам не можемо. Але знайте, що в Західній Україні народ не пухне ще дотепер з голоду тільки тому, що збройним і пасивним опором не дозволив видерти з себе всього урожаю. Ми тут, в західних областях, наплювали на «першу заповідь - хліб державі» і всіма можливими способами, жертвуючи в багатьох випадках життям і проливаючи кров, відбирали в більшовицьких грабіжників «свій не свій» хліб.

Брати з-над Дніпра, не давайте хліба більшовицькій державі. Не дозволяйте вивезти хліба з України, бо хліб сьогодні – це бути чи не бути всього народу, цілої нації».

В 1947 р. на території 8 областей було зафіксовано 906 різноманітних акцій УПА, вогневі сутички і бої з відділами МВС-МДБ, озброєними партійними і радянськими чиновниками, які забирали хліб у селян...

Подєкуди збройні акції траплялися й у Східній Україні. Так, у липні 1947 р. в с. Азаричі Конотопського р-ну Сумської обл. було вбито голову колгоспу «Червоний скотар» А.В.Грушу, в с. Кошари Дубов'язівського р-ну - голову сільради Т.Т.Удога. Організатор голодомору - «батько народів» Й.Сталін не постраждав, як і його «партія-держава», гинули носії і втілювачі у життя тоталітарної ідеології - голови сільрад, колгоспів і радгоспів, а найбільше - селяни...

Однак, незважаючи на серйозний опір проведенню хлібозаготівель, в Україні не спадала хвиля репресій. Режим жорстоко придушував будь-який протест. У складній політичній обстановці в Україні на початку 30-х років, коли йшла боротьба імперської верхівки з інодумцями, проводилися репресивні кампанії, гоніння на інтелігенцію, інакомислячих робітників, селян, голод був своєрідною всеохоплюючою каральною акцією. Подібною була картина подій і в 40-х роках.

Обидва голодомори – величезні репресивні акції вищої партійно-державної тоталітарної влади СРСР проти українського народу. Найстрахітливіша катастрофа ХХ століття – голодомор в Україні 1932-1933 років – стала наслідком глобального репресивного заходу упокорення українських селян – терору голодом для створення класу рабів-колгоспників. Розорено було 5 млн. селянських господарств, близько мільйона людей депортовано до Сибіру.

Держава «трудящих» репресії проти свого народу продовжувала після війни. Величезною репресивною акцією проти населення був і післявоєнний голод в Україні. Її складові: насильницькі надмірні хлібозаготівлі, непосильні податки, ставлення до трудящих, як до рабів-кріпаків, примусова колективізація в Західній Україні, виселення людей з рідних місць, позбавлення продуктів харчування, неоплата чи вкрай низька оплата праці, тощо. За 1946-1952 рр. до віддалених районів Уралу й Сибіру із Західної України вислано понад 12 тис. розкуркулених се-

лян та їхні родини. Найпоширенішими були звинувачення у «приховуванні зерна», його «розкраданні», «саботажі хлібозаготівель». «Такого роду терміни не заставляли чекати на себе у Москві, де завжди знаходили виправдання і для репресій, і для вибивання колгоспної продукції...», – згадував М.Хрущов.

В умовах ідеологічного пресингу сталінщини, репресій проти селян, робітників, творчої інтелігенції голод забезпечував винищення кращих представників народу, допомагав тиранові тримати його у страхі і покорі. Щонайменший прояв патріотизму в Україні розглядався як буржуазний націоналізм. У 1946-1949 рр. в заслання було відправлено близько 500 тис. західних українців, із західних та Ізмаїльської областей в 1946-1952 рр. депортовано до Уралу й Сибіру 213 тис. 662 чоловік, в тому числі 182 тис. 543 членів сімей учасників ОУН-УПА. М.Хрущов у відомій промові на ХХ з'їзді КПРС повідомив, що Сталін усіх українців виселив би, та нікуди було вислати.

Якщо говорити про хід голодів як 2-го, так і 3-го, то тут проявлялася повна тотожність. В 40-х роках, як і в 30-х, спостерігалася масове захворювання голодуючих на дистрофію, поширювався тиф, туберкульоз, інші супутні голоду хвороби. Особливо терпіли від голоду діти, люди похилого віку, в 1946-1947 рр. – сім'ї загиблих фронтовиків. Під час людоморів селяни намагалися тікати з голодних місць. Однак, на кордонах стояли загороджувальні загоны. Голодні люди поповнювали міста, однак, хоча там і видавалися хлібні картки робітникам, в містах теж було безхліб'я. В 1933 р. голодним селянам не дозволялося виїжджати в пошуках продуктів харчування в інші регіони імперії. 1947 р. було перекрито шляхи на Західну Україну, коли туди спрямувався потік голодуючих. Картина, як бачимо, була для голодуючих відчайдуш однаково жахливою.

І в 30-х роках, і в 40-х найбільше постраждали від голоду жителі сіл – виробники хліба. 1946 р. з пайкового постачання рішеннями партії та уряду було знято понад 2,5 млн чоловік, здебільшого мешканців сільської місцевості. Схожими були й прояви поведінки людей під час голоду, дитяча безпритульність та бездоглядність. Не маючи надії на порятунок своїх виснажених голодом дітей, селяни у відчаї везли їх до міст і залишали в лікарнях, установах, на вокзалах, базарах, а то й просто на вулицях. Стрімко росла кількість дитячих будинків та контингент дітей у них. Й 2-й, й 3-й голодомори супроводжувалися породженням масового сирітства, спільним було припинення у розпал голодоморів постачання продовольством дитячих установ, інтернатів, дитбудинків та патронатів.

Разючою була схожість голодоморів навіть у деталях. Як і в 1932-1933, так і в 1946-1947 роках діти збирали на плантаціях цукрового буряку довгоносиків. За літр довгоносиків голодним збирачам давали черпак бурди. Люди їли лободу, цвіт акації, горобців, кішок, собак. В 30-х голодоморних роках масовим було людодівство. Нерідкісним явищем канібалізм був і в 40-х.

З'являлася й державна допомога голодуючим, однак несвоєчасна й незначна, така, що не відповідала потребам голодуючого села. В основному – баланда працюючим в колгоспах. 1934 р., знаючи про штучний голодомор, західні країни прийняли СРСР до Ліги Націй. Про голодуючих 30-х років турбувалась Головна Еміграційна Рада, звертаючись з листами до керівників Ліги Націй, намагаючись звернути увагу на голод в Україні й організувати допомогу стражденним. Однак – марно. Добродійні жертви з-за кордону не приймалися. 1945 р. СРСР і навіть УРСР було прийнято до Організації Об'єднаних Націй (ООН). В 40-х державна «допомога» була адекватною 30-м. Що ж до міжнародної допомоги, то Україна її отримувала від ЮНРРА (Адміністрації допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях), однак як постраждала у війні, а не голодуюча, бо голоду ж офіційно «не було». Істотну до-

помогу голодуючі селяни з Південної, Центральної і Східної України шукали й знаходили в Україні Західній. Селяни західноукраїнських областей рятували від голодної смерті своїх земляків-українців, а також росіян, білорусів, молдаван.

В листівці «Брати голодуючі!» керівництво УПА зазначало: «Відгрімилі бої, закінчилася війна, але український народ не перестає приносити незліченні жертви. На Україні шаліє новий голод. Смерть косить підряд і здорових чоловіків, і немінних стариків, і жінок-матерів, і дітей-немовлят. Вмирають наші села, виростають нові, свіжі могили. Мільйони опухлих почорнілих людей-скелетів мандрують за хлібом у найвіддаленіші кутки Західної України, щоб по дорозі знайти від виснаження смерть у придорожньому рові чи товарному вагоні, або загинути, з'ївши перший випрошений шматок хліба.

Брати! Чому ж це ми, сини найбагатшої і найурожайнішої на світі землі, приречені на голодну смерть? Чому ж це наша квітуча Україна перетворена в голодну країну? Тому, що Україна в неволі, тому, що Україна не самостійна держава. Тому, що сталінські вельможі відібрали від нас землю, а нас перемінили в безправних рабів, у нужденних жебраків.

Ще на початку липня 1946 р. провід ОУН дав вказівку своїм організаціям зривати проведення хлібопоставок. В листівці «Брати червоноармійці-українці!» командування УПА повідомляло: «Вдома з голоду пухнуть внаслідок грабежу зерна в Україні ваші батьки, ваші діти.» «Ховайте і бережіть хліб, щоб не повторився 1933 рік», - закликала УПА в листівці «Громадяни України!» А в іншій листівці проводила гасла: «Геть колгоспну панщину!», «Хай живе вільне користування землею!» «Смерть сталінським грабіжникам!» «Смерть Сталіну, який перетворив селян на жебраків!»

«Пам'ятайте, що коли б у Західній Україні були колгоспи, то ви вмирали б від голоду... А так не тільки в Західній Україні не було голоду, а ще й скільки наших братів зі Східної України врятувалося від голодної смерті», - говорилося у відозві УПА «Брати голодуючі!».

УПА розповсюджувала серед селян звернення, в яких закликала допомагати продуктами людям, які приїжджали, аби роздобути бодай якийсь харч. Сотні тисяч голодуючих були врятовані від голодної смерті селянами Західної України, «бандерівцями», як їх називала офіційна пропаганда, а люди ними врятовані, - братами, благодійниками.

Голодоморів можна було б не допустити, запобігти їм, врятувати мільйони людей від мученицької смерті, адже кожне людське життя безцінне. Цього не було зроблено. Обидва голоди схожі на каральні акції умиротворення, утримування людей у стані страху й покорі.

Голодомори 30-х і 40-х років в Україні відповідають основним статтям Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього, ухваленої 9 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН.

Через масову колективізацію, розкуркулення і відвертий терор голодом 30-х років утверджувалися соціально-економічні підвалини тоталітарного режиму. Українські хлібороби стали колгоспниками-кріпаками, підневільними безоплатними виконавцями держзамовлень. В голодоморне жахіття 1933 року в Україні вмирав кожен п'ятий сільський житель. Масовий людомор викликав вимирання сімей, хуторів, сіл...

Обидва голодомори проти населення України були геноцидом, однією з найвиразніших ознак якого є свідоме створення умов життя, спрямованих на фізичне винищення людей. Упродовж кількох місяців селянам не видавали на зароблені трудовні ні хліба, ні інших продуктів. Дії влади в 40-х роках теж призвели до відсутності в населення України продуктів харчування, що й викликало 1946 р. голод, а 1947 р. - голодомор, масову смертність селян.

Головними причинами обох голодоморів було виконання рішень Комуністичної партії й уряду СРСР із хлібозаготівель, коли держава у людей забрала все - запасів продуктів на прожиття у населення не залишилось. Партійно-радянське керівництво республіки домагалось через жорстокий терор, безпрецедентний тиск на колгоспи виконання встановлених завдань. Деяким областям, районам, колгоспам хлібозаготівельний план підвищувався по кілька разів і був обов'язковий для виконання. Заборонявся вільний продаж хліба. Універсальним засобом вирішення всіх політичних й економічних питань була система покарань. Влада здійснювала масові депортації українців (як складові політики геноциду) у концтабори Сибіру. Мільйони колгоспників померли від голоду, загинули у таборах, на лісопозапах. Обидва штучні голодомори комуністичною системою замовчувалися. Голоди 30-х і 40-х років ХХ ст. в Україні - це наслідок функціонування диктаторського тоталітарного режиму.

Отже, як свідчить далеко не повний, лише схематичний порівняльний аналіз, обидва голодомори мали більше схожого, ніж відмінного, однакового, ніж різного. Це була війна комуністичної адміністративно-командної системи тоталітарної імперії проти власного народу.

Вельми актуальні проблеми голодоморів 1932-1933 та 1946-1947 років потребують подальшого глибокого наукового дослідження. Необхідним є створення збірників документів і матеріалів, свідчень людей всеукраїнського та регіонального рівня, аналітичних праць, науково-популярних видань з даної теми, створення Книг Пам'яті, музеїв тощо. Однак, перш за все, необхідним є вшанування пам'яті жертв голодоморів в Україні й розбудова справді демократичної держави, держави не для ідеї, а для людей, щоб трагедії голодоморів більше не повторювалися.

Надійшла до редакції 08.10.02 р.

Основні проблеми аграрного розвитку України в радянський період

О.В.Десятніков

ПОПИТ НА НАЙМАНУ ПРАЦЮ У СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ

Недостатність власних ресурсів певної групи селянських господарств для забезпечення себе необхідними засобами до існування стало не єдиною причиною поширення найманої праці. У 20-х роках існувала і нагальна, об'єктивна необхідність застосування додаткової робочої сили. Пожвавлення господарських відносин після введення НЕПу сприяло потягу селянства до інтенсифікації виробництва та підприємництва, що вимагало залучення додаткової робочої сили. Даному явищу сприяло, зокрема, поширення земельної оренди, офіційно дозволеної декретом ВЦВК від 22 травня 1922 р. [1, 361]. По-перше, частина селян вважала більш вигідним здавати землю в оренду, ніж наймати робочу силу. По-друге, багато селян не мали можливості особисто вести господарство через відсутність тяглової сили, коштів на придбання насіння тощо. По-третє, частина селян влаштувалась на роботу на підприємства і, залишаючись власниками землі, вони здавали її в оренду. По-четверте, орендодавцями ставали колективні господарства, які не мали можливостей обробляти належні їм земельні угіддя [2, 16]. Високий попит господарств на додаткову земельну площу позначився на розмірі орендної плати – в окремих районах вона становила до 10 крб. за десятину (плюс сплата єдиного сільськогосподарського податку) [3, 46]. Скрізь по Україні, і особливо в Степу, переважаним елементом, який здавав землю в оренду, були незалежні групи сільського населення. Так, у 1925 р. незалежники-арендодавці складали в Поліссі 73,6 % господарств, в Лісостепу – 82 % і у Степу – 85,4%. В той же час, на долю середняцьких господарств припадало понад 50 % арендованих земель, а на долю заможних груп села – понад 40 % [4, 97]. Співставлення господарств, які орендували землю і господарств, які користувались найманою працею, виявляє закономірність: в тих селах, де великий відсоток господарств орендував землю, відсоток господарств із найманими робітниками теж був найбільшим і навпаки [3, 50]. Типовою формою оренди була підприємницька – з метою виробництва продукції на продаж. За умови, коли виробничі процеси базувались на ручній праці, велике господарство не могло справитись з циклом сільськогосподарських робіт, зокрема, у критичні періоди, силами лише сімейних робітників. Поліпшений сільськогосподарський реманент отримав ширше застосування головним чином у Степу. Руками сіяли в 93,7-99,8 % випадків на Поліссі, в 82,5 % – на Правобережжі, в 66,7 % – на півночі Лівобережжя і тільки на півдні Лівобережжя і в Степу ручний посів становив 18-30,3 % випадків, поступившись місцем посіву під буккер. Жито косили косого або жали серпом у 91-100 % випадків на Поліссі, в 93,5 % – на Правобережжі, в 74-85,5 % – на Лівобережжі. Лише в Степу коса та серп поступилися жнивирці, де останньою косили 78-81 % хлібів. Молотили ціпом у 69,8-90,7 % випадків на Поліссі, в 60 % – на Правобережжі, в 35,2-40,8 % – на Лівобережжі. Зазвичай лопатою або кружалом провіювали зерно в 33-85 % випадків на Поліссі, в 32,6 % – на Правобережжі, в 5,3-12,7 % – на Лівобережжі, в 2,7-3,7 % – у Степу [5, 67]. За цих умов використання найманих робітників ставало чи не

єдиним засобом ведення не лише великого інтенсивного, але й середняцького господарства. Разом із тим, господарства, які активно займалися підприємництвом, змушені були порушувати закон про трудову оренду. Поряд із відкритим ігноруванням, вони намагались і обійти його. Наприклад, договір про оренду землі укладав від свого імені голова сім'ї, а трудовий договір на найманого робітника – його дружина чи пристарілий член родини, який цілком жив на утриманні господаря [3, 51].

У сільському господарстві 20-х років слід відрізнити найм систематичний, викликаний розширенням виробництва, від найму вимушеного, випадкового. За даними РСІ 1926 р., найм робочої сили на 60 % залежав від кількості робочих рук у господарстві і на 40 % – від економічної потужності господарства [6, 61]. На селі, як свідчить аналіз чисельного джерельного матеріалу, переважав не підприємницький найм робочої сили. Купувалась, як правило, робоча сила, не вільна від власного дрібного господарства, і використовувалась вона у дрібному ж господарстві, яке велося головним чином працею наймаючої сім'ї і розрахованого на безпосереднє задоволення її потреб [7, 143]. Серед наймачів у 1926 р. 19,4 % було заможних господарств, 65,4 % – середняцьких і 15,2 % – бідняцьких [6, 61]. Детальніше розподіл господарств наймачів по посівних групах подає таблиця 1.

Табл.1

Чисельність господарств, що наймали протягом 1926 р. рокових та строкових робітників (у % до підсумку) [8, 28].

Групи господарств	Господарств у групі	Господарств наймачів
Безпосівні	2,3	1,6
З посівом до 1 дес.	7,6	4,3
З посівом від 1,1 до 2,0 дес.	17,8	9,3
З посівом від 2,1 до 3,0 дес.	21	13,2
З посівом від 3,1 до 4,0 дес.	16	13,4
З посівом від 4,1 до 6,0 дес.	17,6	20,8
З посівом від 6,1 до 9,0 дес.	10,3	16,6
З посівом понад 9,1 дес.	7,4	20,8

Таблиця свідчить, що ступінь залучення робочої сили зі сторони зростає разом зі збільшенням вартості засобів виробництва у господарстві. Не зважаючи на те, що найм носив в основному допоміжний характер, спостерігається концентрація наймитів у найзаможніших господарствах (господарства з посівом понад 9 дес., що складали 7,4 % усіх господарств, наймали п'яту частину усіх наймитів). Основним контингентом наймачів були середняцькі господарства. Для них основною робочою силою була робоча сила своєї сім'ї, наймана праця носила допоміжний характер, а її використання відбувалося, як правило, у випадку тимчасової відсутності робітників сім'ї, особливо в момент напружених сезонних робіт чи у випадку, коли наявні в господарстві засоби виробництва не могли бути повністю використанні без додаткової робочої сили [9, 7-8]. З огляду на масовість найму середняками, друга причина є очевиднішою. Так, середняки складали основну групу наймачів на Правобережжі, яке було районом вирощування інтенсивних культур (цукровий буряк, картопля та ін.), що вимагало великого запасу праці [10, 17].

Можемо виділити позаекономічний попит, який не був пов'язаний з потребами товарного виробництва. Внаслідок

воєн багато сімей залишилися без чоловіків. Достатньо поширений тоді випадок: жінка стає головою багатодітної сім'ї без дорослих робітників, була вимушена залучати найману робочу силу [11, 54]. Так, у 1924 р. у групі із землезабезпеченістю до 1 десятини на господарство 60,6 % селянських родин не мали годувальника, в той же час, як у групі зі землезабезпеченістю понад 21 десятину на двір, чоловіків у робочому віці не мали лише 0,3 % дворів [5, 27].

Існувала група бідняцьких господарств, яка була вимушена в моменти весняних чи осінніх напружених сільськогосподарських робіт наймати робітника через те, що працюючий член сім'ї пішов в місто на заробітки [9, 7]. Найм міг бути викликаний відсутністю основного працівника через службу в армії, втрату ним працездатності внаслідок хвороби тощо [12, 17].

Бідняцькі верстви селянства наймали на сдільні сільськогосподарські роботи робітника через відсутність власних засобів виробництва. Іноді найм не оплачувався грошима, а пов'язувався з відробітками хазяїном, який наймав іншого робітника з конем для обробки наділу [13, 33]. У звіті Укрбюро Всеробітземліс Центральному комітету КП(б)У 1923 р. відзначалось, що „безкінні наймають для обробки своїх полів кінних господарів, оплачуючи роботу підвищеною часткою врожаю. Весною 1924 р. ці умови найму для обробки будуть, безперечно, ще більш тяжкими, межуючими з кабалою” [14, 47]. Наприклад, на Чернігівщині, де третина дворів мала основний прибуток не від свого сільського господарства, робітників наймали серед маломісних селян, які мали найвищий відсоток безхлібних та безреманентних господарств. Серед заможних груп такий вид найму був у 3-5 разів меншим, ніж у незаможних [15, 120].

Підсобне господарство за допомогою найманих робітників вели окремі жителі міста – торговці, службовці, вчителі, духовництво. Спостерігалася значна доля найму найнижчими групами робітників в якості прислуги чи нянь (доглядальниць за дітьми). Це пояснюється тим, що у нижчій групі потрапляли часто господарства споживацького типу, які тримали прислугу в основному за свою зарплату. В першу чергу, це стосувалося вчителів, службовців, духовництва тощо. Праця ж нянь полягала не лише у догляді за дітьми, приготуванні їжі, але й у веденні господарства. Якщо заможні господарства, крім нянь, наймали й сільськогосподарських робітників, то економічно слабші наймали лише нянь [16, 83].

Попит на найману працю у сільському господарстві залежав від господарської кон'юнктури. Перехід від продрозверстки до продподатку стимулював розширення посівних площ у селянських господарствах і потреба в робочій силі значно зростала. В голодний 1921 рік загальне зубожіння селян, низький урожай збільшили пропозицію робочої сили, але зменшили попит у постраждалих від голоду губерніях. Наймити в пошуках роботи заповнили ринок праці місцевостей, які менше зазнали лиха. Чисельність наймитів зростала, але значна їх частина залишилась безробітною. Навіть за дуже мізерну плату підчас неможливо було знайти роботи. Вже кращий врожай 1922 р. викликав падіння цін на сільськогосподарську продукцію, а ціни на промислові товари зросли. Це створило несприятливу господарську кон'юнктуру для товаровиробників і попит з їх боку на найману робочу силу дещо зменшився. Неврожаї 1924 і 1928 рр. також не сприяли зацікавленості селянства у найманій праці [12, 16]. Надзвичайно високі ціни на хліб впродовж весни-літа 1925 р. позитивно вплинули на інтенсивне застосування найманої праці у сільському господарстві. У 1926 р. скорочення посівів інтенсивних культур (цукрових буряків в Лісостепу, соняшника й кукурудзи на Півдні) не сприяло зростанню найманої праці в господарствах, хоча й зменшення теж її застосування не спостерігалось. Вже в 1927 р. посіви цукрових буряків знову зростають [17, 42]. В цілому, стимулюючі фактори застосування найманої праці наростали аж до кінця 20-х років. Інтенсифікація селянських господарств, а зокрема, буряківництва лісостепової зони, про-

сапних культур в степу, розвитку товарного виробництва, активізувала застосування найманої праці не лише заможними, але й бідняцькими господарствами.

Щодо напрямку руху наймитів, то тут спостерігалось відновлення історичних тенденцій: у Лісостепу рух йшов в райони цукрової промисловості та лісових розробок; з Лісостепу у Степ – переважно влітку на сільськогосподарські роботи, а частково і у промисловість; у Степу – в райони промисловості та будівництва; із Степу – до Криму й на південний схід. Відповідно до цього у складі відхідників у Лісостепу переважали сільськогосподарські робітники, а у Степу – чорнороби і частково промислові робітники [18, 85].

Отже, в період НЕПу попит на найману працю у селянських господарствах визначався, перш за все, загальним відновленням сільського господарства, зміцненням селянських господарств, зміною структури посівних площ з боку збільшення частки працемістких технічних культур, оживленням оренди землі. Разом з тим невід'ємним був і позаекономічний попит на найману працю. Загалом, найм додаткової робочої сили селянськими господарствами носив допоміжний характер, домінуючи над підприємницьким.

1. История социалистической экономики СССР в 7 т. – Т.2. – М., 1976.
2. Українське село у 20-90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / Л.Ю. Беренштейн, С.В. Кульчицький та ін. – К., 1998.
3. Колесников Б. Деревня: Куда она идёт: Очерки. – Х., 1925.
4. Колов И. Наши хозяйственные успехи и новые отношения между классами в стране: (Из материалов и решений XIV съезда). – Х., 1926.
5. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х., 1991.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2218.
7. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М., 1979.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 691 (1926 р.).
9. Плешков П. Наёмный труд в крестьянском хозяйстве. – М.-Л., 1928.
10. ЦДАВО України. – Ф.2841. – Оп.1. – Спр. 260 (1924 р.).
11. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М., 1977.
12. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К., 1990.
13. Хрящёва А.И. Группы и классы в крестьянстве. – М., 1926.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1741.
15. Дроздов И. Динамика группового состава Черниговской деревни // На аграрном фронте. – 1928. – №9.
16. Цикото В. Наём рабочих в крестьянских хозяйствах // На аграрном фронте. – 1928. – №11.
17. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 815.
18. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-1758. – Оп. 1. – Спр. 151.

Надійшла до редакції 08.10.02 р.

О.А.Коляструк

СЕЛЯНСЬКА ПРЕСА В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ (20-і рр. ХХ ст.)

Політика коренізації, проголошена ХІІ з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р., одним із головних завдань передбачала опанування селянськими верствами. НЕП не тільки вивільнив підприємницьку ініціативу та діяльність селянина, а й сприяв зростанню його самосвідомості у господарському і суспільному житті. Село почало долати свою замкненість з 1923 р. Тогочасні радянські газети так і називали цей феномен „неймовірно швидким зростанням активності на селі” [1]. На зміну селянському „бандитизму” постала нова „культурність”. У цій ситуації партійне чиновництво визнавало, що „легше виступити проти збройної сили”, „ніж

дивитися прямо в очі селу” [2]. Л.Каганович, очоливши республіканську парторганізацію у 1925 р., визнавав, що ця “активність” “скерована геть від нас” і лише прискорена українізація могла повернути цей рух знизу в потрібному напрямку [3]. Питома вага українського селянства у складі населення УСРР була переважаною, ігнорувати такою діяльною і масовою соціальною силою було неприпустимо для влади. Як відзначає Богдан Кравченко, “те, що було суто економічним завданням в Росії, мало важливий національний вимір в Україні. ... Безперечно, партія потребувала національних сил на селі для реалізації своєї програми економічної відбудови, але їй не потрібна була їхня національна ідеологія” [4, 94]. Свого часу Л.Троцький попереджав: “Національна ідеологія для селянства... є вибуховою силою величезних розмірів” [5, 34].

Періодична преса в таких умовах мала стати тою ідеологічною силою, яка забезпечила б втручання у громадське життя, контроль над ним і, головне, керівництво ним. Агітаційно-пропагандистський потенціал преси був апробований більшовиками в роки боротьби за владу, її організуюча функція мала виявити себе і за нових обставин. Звернення до преси зумовлювалось і можливостями масового впливу на селянство. Крім того, більшовики мали подолати вплив інших друкованих органів національних партій і громадських організацій. За роки національно-визвольних змагань, за підрахунками Г.Рудого, виходило близько 1150 періодичних видань. Більшість періодики (769) була не на більшовицьких засадах [6, 42, 17]. І хоча з утворенням у 1919 р. Всеукраїнського державного видавництва небільшовицькі українські газети були закриті, більшовицька ідеологічна сфера ще не була досконалою. Комунікаційна прогалина потребувала свого заповнення. Тому VII конференція ЦК КП(б)У ухвалила: “В галузі видань для села українською мовою необхідно підтримати селянські газети, що виходять у землеробських губерніях, як от: на Волині, Поділлі, Київщині. Для обслуговування губерній, що не мають селянської преси, необхідно створити два обласні органи українською мовою для Лівобережжя і Правобережжя” [7, 234].

Не випадково основний акцент робився на завоювання комуністами впливу над селом. Ухвала пленуму ЦК КП(б)У “Про заходи по здійсненню резолюції XII з’їзду з національного питання в галузі партійної роботи” від 22 червня 1923 р. передбачала “в частині преси перевести протягом року на українську мову селянські газети в окружних центрах з українським населенням. В губкомівських журналах матеріали, що стосуються роботи на селі як офіційні, так і статейні, давати українською мовою”. Агітпровідділу при ЦК КП(б)У пропонувалось відновити видання “Селянки” при “Селянської правді”, а “Коммунарке України” за необхідне рекомендували розширити “Відділ селянки” українською мовою [8, 831-232].

На селі на початковому етапі НЕПу посилювався вплив української інтелігенції, що стало суттєвим чинником консолідації національних сил. Партія була неабияк стурбована перспективою того, що незаперечно зростаюча її політична активність “загрожує нам новою селянською партією” [9, 49]. Непартійні активісти на селі мали вищий культурний рівень, ніж пересічний сільський комуніст. “У кожному селі нашого району, – повідомляв у центральну “Правду” кореспондент з України, – є тепер політично розвинута і активна верхівка з “тертих” селян, які за роки війни побували у багатьох місцях, читали й читають газети. Вони дивляться на нашу роботу з боку, а з боку помітніші наші помилки і упущення” [10]. У резолюції квітневого (1925р.) пленуму ЦК КП(б)У “Про українізацію” визнавалось, що українізація набуває обертів через природний тиск знизу, відчутні її наслідки у нижчій школі, де національна інтелігенція взяла ініціативу до своїх рук [11, 83]. Для посилення впливу партії були визначені доволі кардинальні заходи і в галузі преси.

За прикладом Москви, українські лідери вирішили випустити дві центральні газети для селян: масову і для керівного активу. У червні 1925 р. “Селянську правду” (Хар-

ків) перетворили на щоденну центральну керівну газету. Масове щотижневє видання для всіх селян республіки постало на базі київського “Радянського села” [12, 94]. Остання була заснована в Києві 20 червня 1924 р. як губернська масова газета для селян. Через рік вона стала найпопулярнішою і найбільшою, збільшивши тираж від 18 тис. до 67,5 тис. примірників [12, 94, 97, 99]. З огляду на це ЦК КП(б)У 2 червня 1925 р. ухвалив рішення про її реорганізацію в центральну всеукраїнську селянську газету з переведенням до Харкова [13, 103]. “Радянське село” в Україні відповідало московській “Крестьянской газете”. Започаткування такої газети для всієї селянської України було важливим заходом справжньої українізації. Практичні господарські рекомендації “Крестьянской газети” розглядалися українським Наркомземом як шкідливі, оскільки умови сільськогосподарської праці в Україні істотно відрізнялися від російських. Листи з Правобережної України, особливо з Поділля (а в 1924 році тут передплачували 15 тис. примірників “Крестьянской газети”), до Наркомзему УСРР засвідчували неохідність української газети – порадики для селян.

“Радянське село” здобуло авторитет як республіканська масова газета. За перші півроку роботи в Харкові чисельність її сільських кореспондентів зростає з 1 тисячі в червні 1925 р. до 2 060 чоловік у березні 1926 р. За цей період до редакції надійшло понад 54 тис. листів. Щодня пошта приносила по 400-500 дописів, які містили по 150-200 питань різного характеру. Редакція започаткувала нові рубрики: “Відповіді нашим дописувачам” і “Наші поради”, щомісяця вміщуючи в них по 2,5 тис. конкретних відповідей та 1-1,5 тис. рекомендацій [14, 30]. Як орган ЦК КП(б)У, газета “Радянське село” мала великий вплив. Республіканським наркоматам було наказано ретельно стежити за публікаціями в “Радянському селі” та відповідати на критичні зауваження в газеті [15, 205].

Газета була добре продуманою. Як кожне партійне видання, вона, в першу чергу, інформувала читачів про життя і плани більшовиків. Однак, орієнтуючись на широкий читачий загал, уміло пов’язувала плани партії з реальними подіями. “Радянське село” в 20-ті рр. була найбільш чутливою до проблем сільського читача газетою. У редакції ретельно опрацьовували отримані листи. Одразу після створення редколегії газети запровадили щомісячні інформаційні бюлетені за листами із села для ЦК КП(б)У. Спочатку вони формувалися на основі загального масиву повідомлень сільських дописувачів. Невдовзі кореспонденція стала класифікуватися по рубриках, що відповідали політичним чи господарським кампаніям, “Про хлібозаготівлі”, “Про сільські ради”, “Комнезами на селі”, “Про режим економії”, “Про кооперацію” тощо. Газета прагнула до показу життя селян різних регіонів України, для чого виходили систематичні огляди-добірки “На місцях”. Часто, на вимогу ЦК КП(б)У, складалися бюлетені для з’ясування суспільно-політичної ситуації в республіці. На кінець 20-х рр. у класифікації зворотної інформації став домінувати соціально-класовий принцип, що і позначилось у відповідних назвах рубрик: “Настрої сільської бідноти”, “Селяни про куркульське шкідництво”, “Куркульська агітація”, “На підтримку середняка” тощо. Бюлетені регулярно надсилались у відділ преси ЦК КП(б)У. Найхарактерніші настрої відстежувались і на їх основі вироблялись відповідні рекомендації для місцевої преси. Можна стверджувати, що “Радянське село” в 20-ті рр. поєднала в собі риси керівного загальнополітичного й масового видання.

У зв’язку з реорганізацією губернсько-повітового до-революційного адміністративно-територіального поділу України і переходом до окружної системи, відділ преси ЦК КП(б)У визнав необхідним створення прес-бюро при ЦК КП(б)У. “Нове районування УСРР, з одного боку, і українізація преси, особливо селянської, з іншого, та у зв’язку з складнощами і потребами газет і слабкістю їх редакторського складу виникає невідкладне завдання: постачати окружним, і в певній мірі і стінним газетам, життєвий і своєчасний

матеріал, якого газети не зможуть здобути на місцях, — вказувала ухвала. — Цим Відділ преси, по-перше, допоможе окружній і взагалі селянській пресі глибше й ширше ідеологічно охопити аудиторію, і, по-друге, буде систематично вирівнювати ідеологічну лінію окружної преси” [16, 43]. За прикладом відділу преси ЦК РКП(б), при ЦК КП(б)У було організовано бюро газетних об’єднань, яке регулювало господарську роботу газет, видавничі справи, забезпечення папером, типографським обладнанням та послугами, надання кредитів тощо [16, 48]. Усі ці організаційні заходи були спрямовані на забезпечення зв’язку партії і влади із сільським населенням України. Газети в цьому мали відіграти роль єднального засобу.

Нові масові газети отримали статус органа окружному КП(б)У та окрикному. Більшість округів (41 з 52) були сільськими за способом господарювання і відповідно складом населення. Тому опікування селянською масовою газетою призвело до так званої “селянізації” преси в ході її українізації. Ця тенденція була зумовлена відомим гаслом періоду НЕПу “Обличчям до села!” в контексті налагодження “змички міста з селом”. Активна діяльність селянської масової газети мала сприяти поступовій радянзації селянського загалу. З іншого боку, мовленнєва практика селянства забезпечувала органічно-природну українізацію такої преси. Вона мала витіснити штучну (зрусіфіковану, перекладну, кальковану) мовотворчість інших україномовних газет. Селянська, тобто народна (національна) мова, мала б із часом із шпальт селянської газети потрапити і на сторінки робітничої преси.

На редакторській нараді в січні 1925 року завідувач відділу преси М. Равич-Черкаський у доповіді “Становище преси на Україні” відобразив цю тенденцію: “У нас питання про селянізацію газет стоїть в тісному зв’язку з питанням про українізацію. Непотрібно однак змішувати українізацію з селянізацією. Якщо селянізація означає українізацію, то українізація не обов’язково означає селянізацію” [17, 14]. Категорично виступив проти підміни українізації газет селянізацією і редактор “Радянського села” Фурер. За його словами, примітивне тлумачення “селянізації” обмежувало зміст селянської масової газети суто проблемами села, така преса не сприяла б включенню українського селянства до творення нового радянського суспільства та його культури.

На нашу думку, про селянізацію преси можна говорити лише як про тенденцію кількісного зростання видань для села (і чисельністю найменувань, і тиражем): у 1922 р. загальний тираж газет українською мовою нараховував 24 тис. примірників (7%), коли в Україні була одна масова селянська газета “Селянська правда” (Харків). На 1 квітня 1925 р. кількість українських газет зросла до 29 (наклад 402 тис. примірників), з них 10 селянських газет мали загальний тираж 166 тисяч. 1 липня 1925 р. в Україні було вже 19 селянських газет (202 тис. примірників), на 1 грудня 1925 р. — 34 газети (294 тис. прим.) [18, 16].

За винятком 7 округ, інші до кінця 1925 р. мали свої селянські масові газети. Серед перших повністю були переведені на українську мову “Голос праці” (Бердянськ), “Плуг і Молот” (Біла Церква), “Правда Прилуччини” (Прилуки), “Серп і Молот” (Малин), “Незаможник” (Корсунь) [19, 7]. Двомовними ще залишалися “Червоний шлях” (Єлисаветград), “Плуг і Молот” (Суми). Навіть ці українізовані газети знаходилися в різному матеріальному становищі. Лише центральне “Радянське село” та “Селянська правда” мали стабільні тиражі — 50-53 тис. примірників. Наклади провінційних селянських газет коливалися від 800 примірників до 2000 кожна. У цілому ряді міст тип газети, як масово-селянської, не дотримувався ні в мовному відношенні, ні в соціальній спрямованості.

Однією з причин гальмування українізації преси був брак кадрів. “Коли ми переводили наші газети на українську мову, ми наштовхувалися на серйозну перешкоду, — говорив на I нараді редакторів М. Равич-Черкаський. — На 23 газети, що виходять українською мовою, у нас є українців

5-6 чоловік, а деякі редакції газет — зовсім не знають української мови” [17, 20].

У цілому, по СРСР серед відповідальних працівників преси в середині 20-х рр. 38% складали вихідці з інших партій [20, 13], а серед керівних кадрів України третина відповідальних працівників окружних газет — безпартійні, 28% були вихідцями з інших партій [21, 33]. За анкетними даними редакторів та секретарів 43 окружних газет, дореволюційний партійний стаж мали тільки 3, 22, 8 відповідальних осіб стали членами КП(б)У впродовж 1920-1925 рр. [22, 62]. За національним складом: 28 українців, 36 євреїв і 14 росіян, 4 — інших національностей [23, 38]. Серед 50 редакційних працівників провідних партійних та загальнополітичних журналів 40% складали більшовики (20 чоловік). Лише 8 з них мали фахову журналістську освіту, 3 були пов’язані з літературною роботою, у редакціях співпрацювали 8 українських письменників. Понад 70% членів редакції цю роботу провадили як допоміжну [24, 11, 13, 18].

1. Коммунист. — 1925. — 25 мая.
2. Правда. — 1925. — 14 марта.
3. Вісті. — 1925. — 10 квітня.
4. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К., 1997.
5. Троцький Л. Національна справа: Із промови, виголошеної на VII Всеукраїнській партконференції КП(б)У // Нова культура. — 1923. — №1.
6. Рудий Г.Я. Газетна періодика — джерело вивчення проблем української культури. 1917-1920 рр. — К., 2000.
7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях зїздів, конференцій і пленумів ЦК. -Т. 1.: 1918-1941. — К., 1976.
8. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр.: Зб. документів. - Т. 1.: 1917 - червень 1941. - К., 1959.
9. Лебедь Д.Є. Робота на селі // Партія і село: Статті і промови за 1924 рік проводирів Комуністичної партії (більшовиків) України: тов. Г.Петровського, В.Чубаря, Д.Лебеда, Є.Квірінга. — Харків, 1925.
10. Правда. - 1925. — 29 января.
11. Українська суспільно-політична думка в 20 ст. - Т. II. / Упоряд. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. - Б. м., 1983.
12. ЦДАВО України. — Ф.257. — Оп. 1. — Спр.292
13. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 2012.
14. Червона преса. — 1926. — №8.
15. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 2013.
16. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 2011.
17. Преса на Україні. — Харків, 1925.
18. Свашенко П. Селянська преса за рік // Червона преса. — 1926. — №8.
19. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1847.
20. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 1763.
21. Красная печать. — 1926. — № 1-2.
22. Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6-7.
23. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 2260.
24. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 2248.
25. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 2261.

Надійшла до редакції 27.11.02 р.

Н.І.Земзюліна, С.В.Корновенко

ДЕРЖАВНА ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА КАМΠΑНІЯ В УКРАЇНІ 1926/1927 — 1928/1929 ГОСПОДАРСЬКИХ РОКІВ

Державні хлібозаготівельні кампанії концентрували в собі багатогранний комплекс актуальних проблем в житті радянської України 20-х років ХХ ст. Вони були тісно пов’язані з найважливішими питаннями економіки, внутрішньої та зовнішньої політики держави і корінним чином впливали на формування всієї інфраструктури внутрішнього ринку України та СРСР. Крім того, актуальність даної теми зумовлена: 1) унікальністю доби, коли вперше за часів радянської влади хлібозаготівельна кампанія проводилася в економіч-

Табл. 4

	Жито	Пшениця
Постачання України	3200	5000
Постачання Військвід	400	—
Вивіз на Північ	1100	1600
Разом витрати на 1.07	11300	
Можлива рештка, що становить наш 10-ти денний запас	530	870
Дефіцит	585	695
Разом	1280	

них умовах, максимально наближених до ринкових; 2) певною тотожністю ситуацій в економіці України 20-х та 90-х років: нагальна потреба у вирішенні однакових за суттю проблем; 3) недостатньою увагою історичної науки до даної проблеми, пов'язаною із замовчуванням певних сторінок в історії України.

Частка України у державних хлібозаготівлях 1926/1927 р., згідно розробленим приблизним планом, становила 34,8 % та 34,9 % від загальносоюзних, які вимірювалися в 675 м. п. та 715 м. п. Згідно планів, державні хлібозаготівельні республіки мали закупити 235 м. п. по-першому плану, або 250 м. п. по-другому. По культурам план розподілявся наступним чином [1, 1] (Див. Таблицю № 1).

Табл. 1

	План, виходячи з 675 м. п.	План, виходячи з 715 м. п.
Жито	150	160
Пшениця	50	52

Був розроблений план і щодо створення в республіці держхлібфонду у розмірі 9 м. п. пшениці з тим, щоб у межах України зберігалось до 40 м. п. зернохлібів [1, 8]. Такий крок був зроблений із урахуванням досвіду минулорічної хлібозаготівельної кампанії, коли республіка ввійшла у заготівельну кампанію без перехідного фонду. Відсоток заготівель по відношенню до валового збору врожаю складав 18 %, що давало можливість провести хлібофуражні закупівлі у розмірі 210 м. п. Валовий збір врожаю 1926/1927 р. характеризувався збільшенням, порівняно з попереднім роком, жита на 38 м. п., а пшениці на 4,6 % [2, 16, 17]. Основним заготівельним організаціям України був запропонований такий план проведення закупівель (таблиця № 2) [2, 25].

Табл. 2

Заготівельник	м. п.	%
Укрхліб	63	36
С. Господар	30	17
ВУКС	25	14,2
Хлібпродукт	45	25,6
Держбанк	4	2,4
Маслотрест	4	2,4
МСПО	4	2,4
Всього:	175	100

Темп заготівель вересня, у порівнянні з попередніми роками, був інтенсивніший: за 20-ть днів місячна норма була реалізована на 96 %. Причиною прискорення стала значно менша частка приватних дрібнооптовиків, що дало змогу державним та кооперативним заготівельникам активізувати свою роботу. У перших двох декадах місяця спостерігалось, за даними таблиці № 3, незначне падіння цін на жито і більш відчутне – на пшеницю [2, 66].

Табл. 3

Ціни	Жито				Пшениця			
	1-5.	5-10.	10-15.	15-20.	1-5.	5-10.	10-15.	15-20.
Ринкова	454	453	451	448	788	779	763	758
Світова	878	872	897	903	1089	1086	1141	1129
Середньозагот.	433			429	684			676

Розрив між державнозакупівельними та світовими цінами складав по житу 2,02 - 2,1 рази, по пшениці – 1,6-1,5 рази; між державними та внутрішньоринковими відповідно 1,04 та 1,1 рази.

За першу декаду жовтня виконання держзамовлення по житу і пшениці складало 65% та 51,5%. 84 % всієї заготівлі припадало на пшеницю, жито, ячмінь [2, 71].

Динаміка цін на жито характеризувалася тенденцією до незначного підвищення, а на пшеницю, ячмінь та овес – повільним зниженням. На 1 червня 1927 р. запаси жита і пшениці склали 4645 м. п., 6775 м. п. відповідно. Витрати мали бути такими [3, 22] (Див. Таблицю № 4).

У контингенті планової заготівлі 1926/1927 р., порівняно з 1925/1926 р., є певні особливості: 1) збільшилась заготівля жита; 2) збільшилась заготівля пшениці; 3) певною мірою стабілізувались ринкові хлібофуражні ціни; 4) спостерігався

посилений попит у першому півріччі, на противагу другому – коли темп заготівель значно погіршився; 5) продовжували бути відсутніми інші стимули для селянства, крім великого попиту з боку заготівельників.

Перший план хлібозаготівель у УРСР у 1927/1928 р. був затверджений в розмірі 200 м. п. В подальшому його обсяги збільшувались: спочатку до 220 м. п., згодом до 245 м. п., а врешті аж до 265 м. п. За даними Української Економічної Ради, підвищення нормативності плану суперечило загальній хлібопотужності республіки та не відповідало реальному ходу хлібозаготівельної кампанії поточного року [4, 411]. Пояснюючи причини збільшення потреб у хлібі, Укрдержплан вказував на те, що "потреба у хлібі підвищилася у зв'язку зі збільшенням завдання з боку Союзу, зростанням вивозу хліба на Північ, внутрішньоукраїнської потреби" [5, 74]. З річного плану хлібозаготівель у 265 м. п., 251,5 м. п. відводилось на заготівлю зернових [6, 6]. Враховуючи підвищені планові показники та форсованість заготівель, ЦК ВКП(б) розробив директиву, обов'язкову для виконання. В ній говорилося про необхідність: 1) посилення боротьби із підвищенням цін; 2) рішучого знищення конкуренції; 3) продовження тиску на куркулів; 4) передачі бідноті під кредит 25% конфіскованих надлишків; 5) застосування пільг по відношенню до бідноти; 6) звільнення від обкладання найбідніших прошарків селянства; 7) звернення особливої уваги на задоволення потреб села у промислових товарах [7, 3, 4]. Директива була підписана І. Сталіним.

План заготівель, встановлений Наркомторгом на вересень у 802 т. тонн, був реалізований з перевищенням на 68 % і становив 1 354 000 тонн. Найбільше перевищення плану дала заготівля пшениці (209 %), питома вага якої склала 76,4 %. Разом із тим, незадовільними темпами просуvalася заготівля ячменю: із плану було закуплено всього 55,5 %. За вересень виконання плану склало 233,4 %. [8, 78] і було найбільшим у кампанії 1927 року.

Вся фактична заготівля першої половини хлібної кампанії 1927/1928 р. склала близько 147 м. п. [4, 411]. З метою виконання держплану і ліквідації розриву між заготовленим та потрібним, ЦК КП(б)У направив листа до всіх сільських райкомів. Його зміст відображав політичну ситуацію в країні та наголошував на необхідності: 1) покінчити з розхлябаністю, хитаннями заготівельників; 2) покращити політично-масову роботу на селі; 3) забезпечити своєчасне виконання фінансових зобов'язань селянства щодо держави; 4) розгорнути позичкову кампанію на селі; 5) посилити судові репресії, фінансове оподаткування [7, 85].

У межах третього кварталу хлібозаготівельної кампанії 1927/1928 р. було ліквідоване недовиконання плану листопада-грудня і вдалося наблизитися до виконання наміченого річного плану. У січні місяці заготовили 80,4 м. п. у лютому – 120 м. п., у березні – 72 м. п. За січень-березень держава закупила у селян 273,3 м. п. зернохлібів [7, 3].

Поряд із досягненнями, хлібозаготівельна кампанія третього кварталу виявила суттєві недоліки, що негативно впливали на весь хід хлібозаготівлі. По-перше, у більшості випадків місцеві парткомітети, які керували на місцях ходом заготівель, виявили повну відсутність необхідних знань для вирішення такої складної проблеми. По-друге, не виконувались директиви уряду щодо диференційованого підходу державних органів до соціально строкатого сільського на-

селення. Застосовуючи примусові заходи до найбільш можливої частини села, місцеві органи влади часто застосовували їх і до середняцько-бідняцьких елементів. По-третє, заготівельні державні організації не завжди вірно оцінювали кон'юнктуру хлібного ринку, що призводило до серйозних кризових ситуацій. Безпосередньо це стосується листопада-грудня, коли дефіцит зернохлібів дорівнював 128 м. п. [7, 1].

Криза листопада-грудня зумовила низку негативних факторів у системі забезпечення державою населення продуктами харчування: 1) незадовільне постачання робітничих районів хлібом. Підвищення цін на хлібопродукти у цих місцевостях, зменшило реальну заробітну плату; 2) загострила і без того незадовільне забезпечення потреб Червоної Армії; 3) поставила під загрозу зриву політику держави по стабілізації хлібних і зниженню промтоварних цін.

Орієнтовний план на квітень-червень мав такий вигляд: квітень – 15 м. п.; травень – 15 м. п.; червень – 15 м. п. [7, 3].

За перші 15 днів квітня виконання плану складало 3,3 м. п., тобто 22 %. Всього ж очікувалось заготовити 6 м. п. (40 %) від плану. З огляду на неспроможність виконання плану, Л.Каганович у листі від 2.04.1928 р. зменшив квітневий заготівельний план до 12 м. п. [7, 52]. Та навіть зменшення плану не могло врятувати становище, оскільки партійні циркуляри не стосувались основного – зацікавленості селянина у здачі зерна державі. Сільський господар не мав економічних стимулів, крім виплати податків, продавати зернохліба держзамовникам. Причини були ті ж: 1) низькі, порівняно з комерційними, закупівельні державні ціни; 2) дорогі промислові товари та ін. Ситуацію погіршував тяжкий стан з озиминою. Селянин просто-напросто відмовився везти хліб на продаж державі. Тому не дивно, що квітень місяць дав різке зниження темпу, і кількості хлібозаготівель, поставив під загрозу зриву квартальний план виконання хлібозаготівель [1, 32].

Місячне виконання плану заготівельними організаціями за травень дорівнювало 17075 т. п., або 30,4 %, з яких жита нараховувалось 5125 т. п., або 30 %, а пшениці – 8550 т. п., або 26,4 % [9, 54].

Заготівельний план всіх культур на червень місяць встановлювався з деякими відмінностями від наміченого і дорівнював 7 м. п. Така цифра давалася з урахуванням того, що при виконанні червеневого плану, буде виконаний і річний план у розмірі 265 м. п. зернохлібів. Різниця між попереднім та остаточними планами дорівнювала 8 м. п. Отже, його зменшили на 60%.

Таким чином, хлібозаготівельна кампанія 1927/1928 р. пройшла в умовах дедалі більшого втручання держави у ринок. Ринкова економіка набувала все більшого державно-планового характеру. Діяльність не державних заготівельних організацій усяляко придушувалася. З боку державних органів влади застосовувались не економічні санкції, які за своєю сутністю нагадували “революційні методи” політики “воєнного комунізму” щодо суб'єктів господарської діяльності, або мовою більшовиків – “куркульства”, “непманів”. Агресивність державного апарату, до вище означених суб'єктів зумовлювалася і неспроможністю державних організацій вдало конкурувати з приватними дрібнооптовими заготівельниками. Кризові ситуації окремих заготівельних місяців довели недалекоглядність урядової сільськогосподарської політики, показали незацікавленість селянина у державі, який, фактично, відмовився продавати їй хлібопродукти. Так, зокрема, недостатньо ефективно використовувалось сільськогосподарське кредитування з метою посилення продажу хліба. Загострився розрив між попитом та пропозицією, особливо в останньому кварталі (квітень-червень). Це повністю дезорганізувало роботу заготівельників Степу, збільшило витрати хлібів за рахунок планових заготівель. До причин, які перешкоджали надходженню хлібної маси на ринок, слід зарахувати і такі: 1) несприятливі умови для збереження озимини; 2) недосів, який склав 4%; 3) недобір ярвини.

Валовий врожай зернохлібів 1928/1929 р. в Україні майже дорівнював за своїми розмірами кількості врожаю 1927/1928 р., але відзначався серйозною регіональною специфі-

кою. Через загибель озимини, а подекуди і ярвини, відбулося перегрупування по культурах, в основному, за рахунок хлібозернових культур. Державний хлібозаготівельний план на кампанію 1928/1929 р. був таким (Див. Таблицю №5) [10, 11].

Табл. 5

Культури	План на 1928-29 р.				
	Централізовані		Децентра-лізовані	Загальний план	
	Контр. цифри Держплану	План НКТоргу СРСР		За варіантом Держплану	За планом НКТоргу СРСР
Жито	12	16	3	15	19
Пшениця	27	45	6	33	51
Разом	121	139	25	146	164

Була проведена уніфікація заготівельного державного та приватного апарату. Фактично, на ринку 1928/1929 р. залишився один заготівельник – республіканська організація. Планувалося створення всесоюзної хлібозаготівельної організації синдикатного типу. Такі зміни пояснювалися декількома причинами: 1) існування розвиненої заготівельної державної та приватної мережі обов'язково призводило до здорової ринкової конкуренції, яка проявлялась найчастіше у підвищенні заготівельних цін. Коливання цін на хлібопродукти було вкрай не вигідним, оскільки призводило до руйнування централізованої планової економіки; 2) розгалужена мережа заготівельників потребувала чималих бюджетних асигнувань на її діяльність. У державній скарбниці грошей не було: індустріалізація для радянського керівництва була актуальнішою, ніж розвиток сільського господарства. Тому зрозуміло, що наявність одного заготівельника на хлібному ринку цілком відповідала партійно-державним інтересам, відображала загальносоюзну тенденцію становлення тоталітаризму.

У липні місяці державний заготівельник мав закупити в Україні 5 м. п. хлібопродуктів. Директивні ціни встановлювалися у розмірі: на жито – 95 коп. за пуд, на пшеницю – 130 коп. за пуд [4, 85, 104, 105]. Заготівля липня-першої п'ятиденки серпня констатувала катастрофічне становище, яке загрожувало зривом всієї заготівельної річної кампанії. Безперервні проливні тижневі дощі зупинили молотьбу хліба, який неприбраним почав проростати. У зв'язку з цим у перші дні серпня заготовили лише 330 т. п., або 1,7 % місячного плану [9, 2]. Виконання першоквартального хлібозаготівельного плану по основним хлібокультурам (жито, пшениця) дорівнювало 58,7 % та 57 %. Із запланованих 6220 т. п. жита закупили 3655 т. п., а із 22800 т. п. пшениці – 13000 т. п. [10, 11].

За 20-ть днів жовтня ситуація не покращилася, а навпаки – постійно погіршувалася. Недовиконання плану по житу, пшениці становило 83 % та 77,4 %. Держзамовлення виконали лише 35 % [1, 108]. Незадовільний хід хлібозаготівельної кампанії був логічним наслідком несвоєчасного до неї приготування: 1) в радгоспах не був налагоджений реманент; 2) хлібозаготівельний апарат потребував серйозної доукомплектації [1, 78]. Постало питання про вивіз з України хліба у листопаді. Виконання загальноукраїнського хлібозаготівельного плану на листопад місяць дорівнювало 58,1 %, а місячного – 28,2 %. Децентралізовані закупівлі зернохлібів складали тільки 814 т. п. Вільні ринкові ціни в середньому по республіці підскакнули. На жито та пшеницю з 10.11 по 20.11 з 217 коп. до 231 коп. та з 292 коп. до 316 коп. відповідно [9, 45]. Невисокі темпи заготівель пояснюються значним розривом між конвенційними та ринковими цінами на хліб, не використанням державними заготівельними організаціями економічних важелів заохочення населення, а також тим, що більшість окружних організацій намагалася забезпечити власний округ, застосовуючи “позику” хліба із централізованих заготівель. Не спроможність державних закупівельних організацій вдало проводити власну політику все наполегливіше владою пояснювалась “злочинною діяльністю куркулів, спекулянтів, приватних

Б.Г.Москальов

КУРС НА БУДІВНИЦТВО ЗЕРНОФАБРИК ТА ПРИСКОРЕННЯ ФОРМУВАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ МОДЕЛІ ТЕХНІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРА НАПРИКІНЦІ 1920-х РОКІВ

заготівельників”. Навіть у таких умовах централізації економіки, що склалися на 1929 р., ринок все ж продовжував більш-менш чітко функціонувати, вдало конкурувати з офіційними державними заготівельниками. Не маючи достатньо ефективних економічних засобів протистояти приватному капіталу, держава вдалася до відкритих фізичних розправ. “Репресії січня-березня” по відношенню до приватного хлібозаготівельника змусили останнього тимчасово піти із зернового ринку, згорнути свою діяльність” [11, 6]. “ТПУ УРСР 11 листопада було віддано розпорядження про вилучення з ринка найбільш злісних приватників та куркулів-перекупщиків. За неповними даними, на 25 листопада цього ж року арештовано і покарано 784 особи” [11, 7]. “У результаті операції... на зерновому ринку настало відносно затишшя. Приватник повністю припинив свою діяльність і ціни на зерно-хліба понизились” [11, 8].

Грудневий заготівельний план дорівнював 17950 т. п. [9, 47]. Характерним моментом грудневої заготівлі було накопичення великих партій хлібопродуктів на первинних закупівельних пунктах. Бездоріжжя, розпутиця заважали його вивезенню. У багатьох випадках закуплене зерно зберігалось у селян під розписками. Поряд із погодними негараздами, найголовнішою причиною ситуації, що склалася, була бездіяльність низового заготівельного апарату на місцях. Давалася у знаки незадоволеність селянства заготівлями. Селяни були стурбовані високими промтоварними та низькими конвенційними цінами.

Значним гальмом у справі хлібозаготівель був напружений стан постачального ринку. Так наприклад, якщо у 1927/1928 р. для України витрачено було на внутрішнє постачання з початку кампанії по перше квітня 51,4 м. п. продовольчих культур, то у 1928/1929 р. використано 27,2 м. п., причому у цей обсяг входила велика кількість сурогатів. Не дивно, що у квітні хлібозаготівлі проходили незадовільно, і закупівля зернохлібів дорівнювала лише 75950 т. п., у тому числі жита і пшениці – 26647 т. п. У той час, як річний план для України нараховував 118 м. п., у тому числі жита і пшениці – 44 м. п. [12, 17].

За даними НКТоргу України, з 21.05 по 31.03 було закуплено 2350 т. п. зернопродуктів. У червні виконання плану дорівнювало 59,3 %, тобто 5041 т. п. зернохлібів [13, 50, 61]. В цілому річний хлібозаготівельний план було виконано повністю.

Отже, хлібозаготівельна кампанія 1928/1929 р. мала такі особливості: 1) проводилася за рахунок страхових запасів селянських господарств; 2) держава застосовувала репресії до приватних заготівельників, аж до їх цілковитого усунення з хлібного ринку; 3) остаточно оформився державно-плановий монополізм; 4) селяни відмовлялися продавати хліб через низькі конвенційні ціни; 5) централізований заготівельник не вчасно та не адекватно реагував на зміни ринкової кон’юнктури.

Таким чином, державна хлібозаготівельна кампанія 1926/1927 – 1928/1929 господарських років відображала не лише особливості соціально-економічного розвитку УРСР, а і загальнополітичну ситуацію в республіці та СРСР в цілому.

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 27-77.
2. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 23-00.
3. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 25-09.
4. ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп. 5 – Спр. 95.
5. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 27-63.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 27-63.
7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 27-71.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 25-09.
9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 27-73.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 27-50.
11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 27-79.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 20-64.
13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 30-14.

Надійшла до редакції 10.10.02 р.

Більшовицька теорія модернізації ґрунтувалася на постулаті, що Радянський Союз далеко обігнав західні країни і суть модернізаційного стрибка полягає в тому, щоб “догнати і перегнати ці країни також в техніко-економічному відношенні” [1, 248], широко використовуючи для цього передовий досвід розвинутих країн. “Нам залишилося небагато, – відзначав Й.Сталін, – вивчити техніку, оволодіти наукою. І коли ми зробимо це, у нас підуть такі темпи, про які зараз ми не наважуємося і мріяти” [1, 41]. Цей підхід повною мірою був використаний для модернізації аграрного сектора. Уже в середині 20-х років із двох основних моделей технічної модернізації – американської і німецької – була обрано американська, яка базувалася на тракторизації сільського господарства, значному екстенсивному факторі, а також на його поступовій механізації та електрифікації. Термін “тракторизація”, як основне енергетичне кільце технічної реконструкції сільського господарства, з 1925 р. з’явився у партійних документах, зокрема у рішеннях XIV з’їзду ВКП(б) [2, 165, 247].

Праві концепції, які домінували у середині 20-х років у господарських та планових органах та орієнтувалися на американський досвід збалансованого розвитку сільського господарства і промисловості, визначили на той час розробку поміркованих планів тракторизації та машинізації сільського господарства. У розроблених комісією Держплану під керівництвом С.Г.Струмліна “Перспективах розвитку народного господарства СРСР на 1926/27 – 1930/31 рр.” була сформульована наступна аграрна стратегія: “...на найближчу п’ятирічку при значній обмеженості тих коштів, які можуть бути витрачені на фінансування сільського господарства, вони повинні бути сконцентровані на заходах по інтенсифікації та підвищенню врожайності сільського господарства, в той час як на наступне п’ятиріччя набагато важливішою буде проблема машинізації сільськогосподарської праці” [3, 51-52]. У комісії виникли істотні суперечки з питань тракторизації сільського господарства і, перш за все, з питання про кількість тракторів, необхідних сільському господарству до кінця п’ятирічки. Розглядалися різні варіанти: 100, 70, 50 тис. одиниць. Врешті-решт зупинилися на мінімальній цифрі – 50 тис. Основним мотивом прийняття мінімального варіанту стали міркування про труднощі, пов’язані з раціональним і повним використанням тракторів, з відсутністю достатньої кількості необхідного технічного персоналу [4, 168]. Виходячи з цього, РПО (Рада праці та оборони) у липні 1927 р. визначила обсяги виробництва тракторів першого спеціалізованого заводу у Сталінграді в 10 тис. штук щорічно. Гострі дискусії виникли і навколо будівництва великого автозаводу. Комісія Держплану на чолі з С.Г.Струмліним виступила проти такого будівництва, аргументуючи це високою собівартістю виробництва вітчизняного автомобіля, відсутністю дорог, а також тим, що в сільському господарстві в нинішніх умовах неможливо раціонально, з повним завантаженням використовувати автомобіль, оскільки кінь у тих же умовах працює лише 85 днів на рік. Ряд відповідальних працівників Держплану і ВРНГ вважали несвоєчасним будівництво державного автозаводу на 80-100 тис. машин на рік і пропонували почати будівництво невеликого підприємства по збиранню автомобілів із імпортованих частин із одночасним покращенням доріг [5, 67-70; 84].

Хлібозаготівельна криза 1927/28 рр. дала поштовх прискоренню темпів технічної модернізації сільського господарства. Один із небагатьох уцілівших після репресій представників організаційно-виробничої школи проф. М.Макаров вважав початком індустріалізації сільськогосподарсь-

кого виробництва СРСР рішення про створення великих зернових радгоспів із високим рівнем механізації виробничих процесів [6, 47]. Постанову Політбюро ЦК "Про організацію нових радгоспів" прийняли із ініціативи Й.Сталіна 23 квітня 1928 р. Нові радгоспи повинні були повністю вирішити зернову проблему в країні. Крім того, у резолюції липневого (1928 р.) пленуму ЦК та постанові ЦВК і РНК СРСР (серпень 1928 р.) відзначалося, що нові радгоспи повинні "стати потужними важелями усупільнення селянського землеробства" [2, 110-111]. Будівництво зернорадгоспів планувалося здійснити за 4-5 років, виділивши їм 4-5 млн. га земель, переважно цілих та перелогових (у середньому 40-60 тис. га на одне господарство); передбачалося, що організація виробництва матиме монокультурний (зерновий) напрям (по типу американського великого екстенсивного господарства) з очікуваною середньою врожайністю 53 пуд. з га – 8,5 ц (американська врожайність складала 9 ц/га) та загальними обсягами товарного зерна наприкінці запланованого терміну в 100 млн. пудів (1650000 тонн). Керівництво цією справою було доручено спеціально створеному "Зернотресту". Проте, його створення, а також поява в наступні роки "Скотар", "Свинар", "Вівчар" та ін. трестів, які об'єднали у 30-ті роки майже 2 тис. нових радгоспів, диктувалися не тільки необхідністю вирішити проблеми зерна та м'яса, але і тим, що нові радгоспи (створені не на основі поміщицьких садіб) повинні були стати реальним втіленням марксистських ідей про найбільше у світі соціалістичне сільськогосподарське виробництво фабричного типу. Фабрики зерна і м'яса повинні були стати полігоном для випробувань та реалізації нової радянської технічної моделі, довести всьому світу, що тільки в умовах радянської системи має реальний розвиток науково-технічний прогрес, на основі якого стає можливим створення високоефективного виробництва.

На чому базувалася впевненість радянського керівництва в успіх цих амбіційних планів? Широке впровадження в сільськогосподарське виробництво тракторів, що почалося у середині 20-х років, та зростання виробництва сільськогосподарських машин відкривало, на думку радянського керівництва, реальний шлях до створення "системи машин" та переходу до фабричного типу виробництва. Дійсно, якщо у 1924 р. на заводах країни було вироблено 11 тракторів, то у 1926 – 900, а у 1928 вже 1300 тракторів [7, 226]; значних розмірів – майже 10 тис. штук на рік – досяг у 1928 р. й імпорт тракторів. Цього, звичайно, було недостатньо для здійснення такої широкомасштабної програми. За попередніми розрахунками, для того, щоб зернорадгоспи досягли технічного рівня високорозвинених американських господарств, їм планувалося поставити 20 тис. тракторів і 5 тис. автомобілів, а також значну кількість комбайнів [8, 6-7]. Будівництво зернорадгоспів вплинуло на програми, терміни і темпи технічної модернізації аграрного сектора та розвиток вітчизняного тракторного та сільськогосподарського машинобудування. Якщо, як ми вже відзначали, у липні 1927 р. РПО затвердила для Сталінградського тракторного заводу план випуску в 10 тис. тракторів щорічно, то у квітні 1928 р. це завдання було збільшено до 20 тис.; у грудні 1929 р. уряд відкоректував план випуску до 40 тис. машин при двохзмінній роботі, а у 1930 р., під час затвердження останнього проекту, це завдання було підвищено до 50 тис. машин щорічно. У зв'язку з курсом на колективізацію, було прийняте рішення про будівництво ще двох тракторних заводів. Змін зазнала і структура імпорту американської техніки. Якщо до 1928 р. в ній переважали легкі колісні Фордзони, то з 1929 р. різко зросла питома вага більш важких гусеничних Інтернаціоналів та Катерпіллерів, які краще підходили для освоєння величезних цілих територій. Програма Сільмашбуду, який повинен був виробляти сільськогосподарських машин більше, ніж всі 826 довоєнних заводів с/г машинобудування, за період з червня 1928 по грудень 1929 р. змінювалася чотири рази. В остаточному варіанті 1930 року

продукція заводу, яка спочатку представляла собою кінський інвентар, була майже повністю переорієнтована на тракторну тягу [3, 50-51].

Ініціатива Й.Сталіна та установка Політбюро на створення зернових фабрик зустріла неоднозначну реакцію як серед партійно-господарського керівництва, так і серед спеціалістів сільського господарства. Відмова від американської моделі паритетного розвитку аграрного і промислового секторів економіки (а програма будівництва зернорадгоспів була складовою частиною "нового" курсу сталінської групи в Політбюро) зустріла різкий опір правих комуністів. У статті "Замітки економіста" (вересень 1930 р.) М. Бухарін з обуренням писав: "...ставлячи проблему максимальної перекачки (взяти все, "що технічно досяжно", брати більше, ніж брав царат і т. ін.), бажають розташувати СРСР у цьому історичному ряду "за" старою Росією, у той час як його необхідно розташувати "за" Сполученими Штатами Америки", які "здійснюють найбільш швидкий у межах капіталізму розвиток сільського господарства" [9, 399].

Створена у квітні 1928 р. спеціальна комісія на чолі з М. Калініним, розглянувши запропоновані Держпланом та Наркомземом проекти плану організації нових радгоспів, зупинилася на наркомземівському проекті, який більше відповідав політичним установкам партійного керівництва [10, 56]. Його винесли на обговорення спеціалістів на нараді у М. Калініна (травень 1928 р.). На ній, крім відомих аграрників, економістів та агрономів, були присутні члени Політбюро на чолі з Й.Сталіним. Під час обговорення найбільш гострої критики зазнали агрономічна та економічна частини проекту. Відома фраза видатного агронома-грунтознавця проф. О.Дояренко – "Природа не дозволить!" – у наступні роки неодноразово кочувала у негативному плані по доповідях і виступах партійних та радянських керівників.

Технічна сторона наркомземівського проекту не стала предметом яких-небудь серйозних обговорень з боку спеціалістів. Зрозуміла річ, оскільки у роботі наради брали участь авторитетні представники, перш за все, агрономічних та економічних шкіл. Технічна ж еліта тільки почала формуватися у 20-ті роки, а велике механізоване виробництво тільки почало зароджуватися. Згідно даних Держплану, у 1928 р. в середньому по Союзу радгоспи були механізовані на 22 %, хоча в Україні він був значно вищий і складав 62 %, а у провідних радгоспах степової зони досягав 80-100 % [11, 22]. Проте, цей досвід ще не був вивчений, узагальнений.

До того ж, масштаби виробництва у "старих радгоспах" були значно скромнішими. Зростаюча роль технічного фактору у сільському господарстві у 20-х роках не могла залишитися без уваги з боку О.Чаянова, М.Макарова, П. Ляшенка, М.Суханова та інших представників різноманітних економічних шкіл. Погляди організаційно-виробничої школи на роль техніки і тракторизацію зазнали у 20-ті роки певної еволюції під впливом технічних успіхів США, першого досвіду механізації радянського сільського господарства. На початку 20-х років М.Макаров після тривалого перебування у США видав книгу "Условия и пределы применения тракторов в сельском хозяйстве США", в якій, відстоюючи необхідність використання багатого досвіду американських фермерів, відзначав, що американської тракторизації ми собі дозволити не можемо через бідність села капіталом, переважання дрібного виробника і пропонував в основному позасемлеробське використання тракторів [12]. У 1925 р. О.Чаянов у статті "Проблема трактора в сельском хозяйстве СССР", спираючись на перший досвід масового використання тракторів, зокрема так званих "голодних" американських тракторів восени 1924 р., робить висновок про те, що "нестача коней у зернових районах СРСР та необхідність підйому нових земель та глибокої оранки робить вкрай бажаним виконання тракторами деяких польових та стаціонарних робіт при комбінації їх праці з працею живих двигунів", що дає змогу використовувати токові залишки сільськогосподарського виробництва [13, 54-55].

Позиція О.Чаянова наприкінці 20-х років з питання тракторизації і механізації сільського господарства формувалася під впливом двох факторів. Перш за все, позитивного досвіду тракторовикористання в перших великих зернорадгоспах. В останній опублікованій статті “Техническая организация зерновых фабрик» він, посилаючись на досвід зернорадгоспів на Нижній Волзі у 1929 р, які провели раніше селянських господарств посівну кампанію і в умовах, близьких до 1921 р., одержали врожайність на 40 % більшу, ніж селяни, емоційно вигукнув: “Цьому диву ми зобов’язані гусеничному трактору!” [14, 99-100]. Його знайомство з американським технічним досвідом та висока оцінка тріади: гусеничного трактора, комбайна і автотранспорту, – свідчить про щирішу віру у широкі можливості технічної реконструкції сільського господарства. Разом із тим, безперечно, мав вплив й інший фактор – масована атака проти нього та його послідовників у цей час з боку марксистських аграрних теоретиків, які приклеїли організаційно-виробничій школі ярлик “неонародників”. О.Чаянов змушений був відмовитися від ідеї комбінування тракторизації та живої тяглової сили. Проте, через кілька років, коли пройшла ейфорія тракторизації і стало відомо, що в багатьох районах різко зменшилось поголів’я коней та іншої живої тяглової сили, влада почала пошук шкідників, які завдали великої шкоди енергетичній базі сільського господарства.

Технічний фактор відіграв вирішальну роль і під час теоретичних дискусій навколо проблеми великого виробництва, які значно загострилися наприкінці 20-х років. Марксистські теоретики ще з XIX ст. вели суперечки зі своїми опонентами про переваги великого виробництва та об’єктивну закономірність концентрації сільськогосподарського виробництва в умовах капіталізму. Гігантomanія, що охопила радянське керівництво наприкінці 20-х років, не мала аналогів у марксистській літературі та світовій практиці. Колись Ф.Енгельс вважав ідеалом раціонального землеробства перетворення всієї Німеччини у господарства по 2000-3000 моргенів (приблизно 1,1-1,7 тис. га – Б.М.) – більше або менше в залежності від природних умов – із впровадженням у них машинного виробництва [15, 88-89]. Інший авторитет марксизму в аграрному питанні – К.Каутський у книзі “Большевизм в тупике”, що вийшла у Берліні 1930 року, – прямо заявив, що в умовах сучасної Росії велике виробництво у сільському господарстві є менш раціональним, ніж дрібне [16]. Проте, в умовах обраного радянським керівництвом курсу на створення найбільшого у світі сільськогосподарського виробництва всі заперечення відкидалися. О.Чаянов у книзі “Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий” (вийшла у 1928 р. третім виданням) визначав оптимальні розміри великих радянських господарств у межах 800-1500 га. Я.Нікуліхін – один із головних радянських марксистських теоретиків у галузі механізації сільського господарства, який працював у цей час в аграрному інституті Комакадемії – так сформулював на сторінках теоретичного журналу ЦК “Большевик” новий марксистський підхід до проблеми оптимального господарства: “В умовах нової техніки оптимальні розміри сільськогосподарських підприємств все більше визначаються не оптимальними розмірами площі, а оптимальними розмірами комплектів машинного інвентарю (в цьому помилка Чаянова). Відтепер певна система машин вимагає відповідної земельної площі” [16, 84]. О.Чаянов змушений був відмовитися від своїх поглядів, посплавши на той факт, що його теорія оптимальних розмірів розроблялася для інвентарю та машин, розрахованих на кінну тягу, а тракторизація та автомобілізація вимагає іншого підходу до цієї проблеми [14, 100].

Гострі дискусії розгорілися і навколо агрономічної частини програми будівництва зернорадгоспів. Відомий спеціаліст радгоспного будівництва – історик І.Зеленін у цікавій статті “Первая советская программа массового освоения целинных земель (конец 20-х – 30-е годы)” – вслід за учасниками дискусії 20-х років (М.Осинським, М. Анцелови-

чем) назвав цю програму агрономічно безграмотною [10, 66]. І, дійсно, значні прорахунки у складанні цієї частини програми привели до її провалу у першій половині 30-х років. Проте, виникає питання: чи в змозі була якась інша з існуючих тоді агрономічних шкіл (при заданій політичній установці) скласти “грамотний” проект? Саме про це казав і М.Макаров на нараді у М.Калініна: “... у нас вкрай мало досвіду такої роботи, і ми не маємо у цьому значенні від капіталістичного світу ніякої спадщини. Тут очікується робота вкрай творчого характеру” [17, 17].

Крім того, одним із головних авторів програми будівництва зернорадгоспів був проф. М.Тулайков – визнаний авторитет у галузі ризикованого землеробства (а у таких зонах і створювалися головним чином радгоспи), директор “Института засухи”, з 1929 р. після створення ВАСГНІЛ її віце-президент, неодноразово відвідавши США, починаючи з 1909 р. і добре вивчивши екстенсивне монокультурне господарство цієї країни. Його систему відновлення родючості (чисті пари та пропашні культури) підтримувала більшість працівників Зерногтресту, директорів радгоспів. Активну боротьбу проти тулайківців вела школа В.Вільямса, яка наполягала на застосуванні травопільної системи землеробства у зернорадгоспах (саме тому пропозиції її прибічників іронічно називали програмою сінорадгоспів).

Проте, технічний фактор втрутився і у дискусії агрономів, гасло “Техніка вирішує все!” на деякий час відсунуло питання агротехніки на другий план. Дійсно, починаючи здійснення широкомасштабної програми створення високomeханізованого виробництва, її автори не мали ні теорії, ні достатнього досвіду застосування системи машин та механізованих технологій. Обмаль було і підготовлених кадрів. Навіть більше, ніж через два роки на нараді керівників зернорадгоспів (1931 р.) директор ВІМ (Всесоюзний інститут механізації) Фельдман заявляв: “Як впливає машина на організацію праці, який економічний ефект вона дає господарству, як необхідно її грамотно використовувати у тому чи іншому типі господарства... на це запитання відповіді сьогодні одержать від науково-дослідної думки ви не зможете” [18, 172]. Це спричинило багаточисельні помилки та прорахунки. Прикладом цього є теорія і практика мілкої оранки, яку активно підтримував М.Тулайков, керівники Трактороцентру Коварський, Корой та ін. Оранка 8-10 см, а у засушливих районах – 8-12 см, на їх думку, давала можливість обійтися меншою кількістю техніки, дозволяла охопити більші площі для посіву зернових, підвищити рентабельність виробництва (за рахунок зниження витрат на тягову силу та знос машин). Для цієї технології закупалися, зокрема, і за кордоном, мілкоорні, широкозахватні знаряддя, широко впроваджувався пшеничний плуг. Вона якоюсь мірою передбачила майбутні ґрунтозахисні технології [19, 42]. М. Тулайков відзначав у 1932 р.: “Цілком очевидно, що жива практика господарства, застосування пшеничних плугів, листерів, лапчатих культиваторів та ін. аналогічних знарядь ставлять перед нами, теоретиками, основне питання – чи потрібний насправді основний обробіток у вигляді глибокого розпушення верхнього шару ґрунту з його кришенням, перевертанням і тому подібними супроводжуваними оранку наслідками” [20]. На відміну від плоскорізних технологій 60-70-х років, мілка оранка спричинила сильне забур’янення радгоспних полів та різке зниження врожайності. Це стало однією із головних причин масових репресій проти працівників Трактороцентру, яких намагалися зробити відповідальними за голод у країні. М.С.Коварського – заступник голови Трактороцентру – було засуджено до розстрілу 13 березня 1933 р. рішенням колегії ОГПУ, в якому відзначалася причина вироку – “засмічення полів бур’янами внаслідок впровадження технології мілкої оранки” [21]. У 1933 р. ВНДІ зернового господарства (у 1930 р. Інститут зрошувального землеробства було перетворено в Інститут зернового господарства) опублікував за редакцією М. Тулайкова збірник “Против вредной теории производства мелкой вспашки”,

в якому сам же М.Тулайков виступив з покаяннями [22, 118-119].

Такими ж малообґрунтованими були і погляди на роль техніки їхніх опонентів – захисників травопільної системи. В.Бушинський – найбільший сподвижник В.Вільямса – виступив з теорією істотної переробки дерно-підзолистих ґрунтів (яку пізніше визнали безпідставною) і пропонував проводити оранку на глибину до 1 метра. Сам В.Вільямс негативно ставився до тракторів та культиваторів, вважаючи, що вони руйнують грудкувату структуру ґрунтів і наполягав на вилученні із сівозмін пропашних культур, які вимагали систематичного міжрядного обробітку [22, 125].

Курс на будівництво зернорадгоспів стимулював реформу сільськогосподарської освіти, створення вузькоспеціалізованих інститутів, технікумів та факультетів з підготовки інженерів і техніків для сільського господарства, розгалуженої системи для підготовки механізаторських кадрів. Зростала тракторизація нових радгоспів. Вже у 1928 р. 11 зернорадгоспів одержали 800 тракторів і 700 автомобілів (для порівняння: під час масової колективізації навесні 1930 р. тільки 11,6 % усіх колгоспів обслуговувалися тракторами) [3, 52-53], а у зернорадгоспах 1930 року працювало майже 10 тис. тракторів [18, 29]. 1930-1931 роки – час найбільшої ейфорії навколо нового радгоспного будівництва. Голова уряду В.Молотов на VI з'їзді Рад назвав Зернотрест та його досягнення гордістю радянської влади. В.Бушинський на нараді керівників зернорадгоспів у 1931 р., незважаючи на те, що врожайність у них вже тоді була значно меншою від запланованої, заявив, що “в галузі зернового господарства нам більше нічому вчитися у Америки” [18, 179]. Проте, ряд спеціалістів вже тоді критично зауважували, що, фактично, не вдалося у нових радгоспах створити системи машин, тому механізація у них набула головним чином вигляду тракторизації [18, 171-174]. Заявили про себе і проблеми з експлуатацією техніки. За даними Зернотресту, у 1930 р. із 10 тис. тракторів, фактично, простояли 3415. Простой вирішили у 1931-1932 р.р., а питома вага комбайнової уборки внаслідок забур'янення полів знизилася із 48,5 % до 27,5 % [10, 64].

У 1933 р. Й.Сталін констатував: “...наші машини і трактори використовуються тепер погано. Земля наша обробляється так-сяк” [1, 248]. Перша п'ятирічка, впродовж якої планувалося завдяки зернорадгоспам повністю вирішити зернову проблему, закінчилася голодом. Та все ж курс на будівництво зернофабрик прискорив процеси формування радянської моделі технічної модернізації сільського господарства та її реалізацію на практиці. Цей період став важливим етапом становлення єдиної державної технічної політики в сільському господарстві як складової частини радянського державно-планового господарства.

1. Сталин И.В. Сочинения. - М., 1955.
2. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1970.
3. Цит. за: Матюхин В.В. Итоги XVI съезда ВКП(б). // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. - 1930. - № 7.
4. Див.: Вишневыский М. Перспективы развития сельского хозяйства СССР // Аграрные проблемы: Кн. 2. - М., 1927.
5. Осинский Н. Американский автомобиль или российская телега. - М., 1927.; Шпотов Б.М. Компания Форда и Россия, 1909 - 1929 гг. // США - Канада: экономика, политика, культура. - 1999. - № 5.
6. Макаров Н.П. Индустриализация социалистического сельского хозяйства в СССР. - М., 1976.
7. Промышленность СССР. - М., 1957.
8. Фабрикант Я. Зерновые советские фабрики // Машина в деревне. - 1929. - № 7.
9. Бухарин Н.И. Избранные произведения. - М., 1988.
10. Зеленный И.Е. Первая советская программа массового освоения целинных земель (конец 20-х - 30-е годы) // Отечественная история. - 1996. - № 2.
11. // Совхоз. - 1928. - № 12.
12. Макаров Н. Условия и пределы применения тракторов в сельском хозяйстве США. - М., 1927.

13. Чаинов А. Проблема трактора в сельском хозяйстве СССР // Экономическое обозрение. - 1925. - май.
14. Чаинов А. Техническая организация зерновых фабрик // Экономическое обозрение. - 1929. - № 12. - декабрь.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - Т. 39.
16. Див. Никулихин Я. Темпы развития сельского хозяйства и темпы его обобществления // Большевик. - 1929. - № 18.
17. // Совхоз. - 1928. - № 7-8.
18. // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. - 1931.
19. // На аграрном фронте. - 1933. - № 2.
20. // Социалистическое земледелие. - 1932. - 4 мая.
21. Документи редакційно-видавничої групи Харківського тому серії “Реабілітовані історією”: Довідка воєнної колегії Верховного Суду Союзу РСР від 26 вересня 1957 р.
22. Тулайков К.П. От пахаря до академика. - М., 1964.

Надійшла до редакції 25.11.02 р.

О.І.Тітов

НІМЕЦЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КОЛОНІЇ УКРАЇНИ В 20-30 рр. XX ст. (СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ НАРИС)

Коли йдеться про різного роду процеси – економічні, політичні, соціальні – в середовищі українського селянства, особливо в такий скрутний історичний період як 20-30 рр. XX ст., розглядають переважно українське село. І це цілком зрозуміло, адже на той час селянство представляло собою ще не “клас” у марксистсько-ленінському вульгарному тлумаченні, а соціальне явище, свого роду феномен. Разом із тим, що Україна була країною багатонаціональною – національні меншості складалі 20% населення. І хоча селянство було меншою мірою “розбавлене” представниками інших націй, ніж міста допустимо, з певною умовністю, говорити про своєрідність національної структури сільського населення, особливо на Півдні та Сході. Цьому сприяла так звана колонізація кінця 18-початку 19 ст. (в позитивному розумінні цього слова). Серед переселенців була значна частина іноземців: греків, німців, болгар, поляків, чехів та ін. Колоністи різних національностей приносили з собою свої виробничі навички й культуру, що відповідно впливало на соціально-економічний розвиток регіону. Значну частину таких колоністів складали німецькі переселенці.

Якщо до революції та навіть у 20 рр. тема німецьких колоній розглядалася в історичній літературі досить ґрунтовно, то пізніше настала тривала пауза. В радянський час дана проблематика зі “зрозумілих” причин була “табу” для істориків. Починаючи з 90-х рр. можна певною мірою говорити про активізацію досліджень історичного минулого німецької етнічної групи в Україні. В цьому контексті слід, насамперед, назвати збірник документів державних архівів України “Німці в Україні 20-30 рр. XX ст.”. Його авторами-упорядниками стали Яковлева Л.В. – директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України – та наукові співробітники Інституту національних відносин і політології НАН Чирко Б.В. та Пишко С.П. Це перша в українській етнологічній літературі спроба скомпонувати архівні документи щодо німецької національної групи в Україні в умовах тоталітарного режиму. Об'єктивності задля слід зауважити, що автори не уникли певної тенденційності та упередженості при доборі документів.

(Від себе особисто зазначу, що подібна упередженість та тенденційність була б до вподоби впливовій, але не численній, частині дослідників у Німеччині, що гуртуються навколо редакції часопису “Die deutsche Studien” у м. Люнебург, дослідницького центру “Ost-Europa” при університеті м. Дортмунд та російськомовної газети “Восточный экспресс” м. Кельн. Це нащадки колишніх німецьких колоністів із різних країн Східної Європи й розглядають історію німецьких поселень як низку страждань у Чехословаччині за пана Бенеша, у Румунії за тов. Чаушеску, в Росії за Олександра Першого, Олександра Другого, а особливо за тов. Сталіна).

Дана збірка має ще один недолік, а, зокрема, надзвичайно маленький тираж – 300 примірників. Це можна пояснити лише складним тогочасним економічним станом. Привертають увагу публікації Данильченка О.П. [2], Кулинич І.М. [6], Панчука М., Польового Л., Євтуха Е., Суглобин С., Самборської Я. (Зазначимо, що це лише те, з чим автору довелося зустрітися. Поза всяким сумнівом, ця тема розробляється й надалі).

Перед тим, як перейти до основної проблеми, дозволимо собі поставити питання: чи варто взагалі виділяти “німецьку тему” із загального історичного контексту? Іншими словами, скільки ж було німецького населення в Україні, щоб робити його самостійним предметом дослідження й говорити про економічні, політичні, соціальні та культурні проблеми у німецьких колоніях?

За даними перепису Російської імперії 1897 р., в Україні проживало 377,9 тис. німців. Народний Комісаріат Внутрішніх Справ у 1920 р. подав дані про 210 тис. Зокрема, по губерніях: Київська – 4,5 тис., Харківська – 3,45, Полтавська – 1,4, Чернігівська – 5,0, Одеська – 95,2, Миколаївська – 18,2, Катеринославська – 26,3, Донецька – 55,7 [1, 218].

У свою чергу О.П.Данильченко, оперуючи іншою статистикою, подав чисельність німецького населення лише в районі Одеси – 213,4 тис, а у Катеринославській губ. – 90,3 тис. [2, 27]. Зазначимо, тут не враховане ще німецьке населення Волині (сучасна Житомирська обл.), де мешкало, за різними показниками, 70 - 150 тис. (як бачимо і тут розбіжність досить істотна).

Неповнота, а також неточність наведених даних у 20-х рр. зумовлені станом тогочасної статистики, відсутністю вичерпної та достовірної інформації. Під час перепису населення 1926 р. було отримано цифру, близьку до даних за 1897 р. Німецькі дослідники вважають, що у 1926 р. в Україні проживало близько 550 тис. колоністів [3, 526]. Мабуть, буде правильним говорити про “трохи більше 400 тис.”. Отже, вище наведені факти дають підстави говорити про історичну долю німецької етнічної групи України, оскільки це було не поодиноким, а комплексним явищем.

У XVIII ст. філософи-енциклопедисти вбачали в людській багаточисельності основу для розвитку економіки, торгівлі, фінансів. Навіть війни того часу велись, як правило, не стільки заради придбання нових земель, скільки заради населення, що мешкало на цих землях. Катерина Друга мислила в дусі свого часу: “Нам бракує населення. Потрібно примусити, залучити, коли можливо, нещасних з Європи на наші чорноземні родючі... нехай йдуть і селяться...”. Кого ж мала на увазі Катерина під “нещасними”? Насамперед, німців на історичній Батьківщині, в чисельних, розорених війнами німецьких державах і державах. Так, наприклад, за часи 30-річної війни, 1618-1648 рр., постраждало 65% населення у Мекленбурзі, Пфальці, Вюртемберзі. У Баварії, Гессені – до 59%, у Саксонії, Вестфалії – понад 30%. Через сто років Німеччина знову стала ареною Семирічної війни (1756-1763 рр.). Від неї постраждало, насамперед, селянство [4, 13].

Німецькі хліборобські колонії в Україні з’явилися наприкінці 18 ст. Цьому сприяв указ Катерини від 1763 р., який заохочував німецьких колоністів, передусім ремісників та селян-хліборобів переселятися на вільні землі Причорномор’я й Приазов’я. З 1788 р. на цих територіях з’явилися спочатку сектанти-меноніти з Данцігу, яких було 228 родин і поселилися вони на Хортиці. До кінця століття сюди перебралося ще 118 родин. Вони заснували колонії Розенталь, Кронвейде, Нойбург та ін. З 1803 р. в Україні оселяються вихідці з Пруссії і Баварії. Невдовзі німецькі колонії заснуються на території сучасних Запорізької та Херсонської, а пізніше – Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської, Одеської та інших областей. Німецькі колоністи користувалися найбільшими серед інших іноземних колоністів привілеями. Вони отримали значні земельні ділянки (які значно перевищували середні по округах – 65 десятин на господарство), державні асигнування на початку діяльності, звільнення на декілька десятирок років від оподаткування, а також

від служби в армії. Культурне ведення господарства, зокрема, застосування сільськогосподарських машин, високопродуктивної худоби, запровадження інтенсивних методів господарювання, а також широке застосування найманої праці – забезпечили їм високий рівень добробуту. Німецькі села України до 1914 р. були заможнішими за будь-які інші. Відсоток заможних селян серед німецьких колоністів перевищував 80%. При цьому нагадаємо, що німецьке населення України складало близько 400 тис. чол. або 1,3% населення, що становило близько 40% всього німецького населення країни. 90% проживало й працювало в сільській місцевості. В південних губерніях його частка становила 5% сільського населення. Різні джерела подають неоднакову статистику, але можна говорити, що в Україні було більше 1 тис. німецьких колоній [5, 4].

К.Е.Ліндемман відзначав, що німецькі колоністи впродовж 100-150 років “перетворили голі і невикористовувані тоді степи Новоросії, Криму та Закавказзя в родючі поля, в багаті сади, в доходні виноградники і сприяли поширенню поліпшеного господарства навколо своїх поселень. Створюючи своє щастя і добробут, вони разом із тим допомагали зростанню добробуту всього краю...” [6, 29].

Перша світова війна підірвала економіку німецьких колоній. Вони позбавлялися звичних уже податкових і кредитних пільг, уряд почав вилучати у них земельні ділянки, позбавив права голосу, а пізніше – переселив колоністів у східні райони, головним чином до Сибіру. Депортовані німці-колоністи почали повертатися в Україну лише у 1918 р. До кінця 1920 р. більшість з них повернулася до своїх примусово покинутих осель. Однак, економічна розруха, викликана громадянською війною, політика “воєнного комунізму”, антиселянська політика радянської влади, голод 1921-1922 рр. призвели до подальшого загострення відносин між владою та колоністами й болісно вдарили по німецьких колоніях.

У матеріалах Одеського губвиконкому про економічне та політичне становище в німецьких колоніях Одеської губернії від 30 липня 1921 р., наприклад, йшлося: “...на німколонії Цебриковської волості з числом родин 1191, що мають 7891 десятин було накладено 230749 пудів, виконано - 195377. На не німецькі села ... на 1685 родин з 7792 десятинами накладено 78568 пудів зерна, з яких виконано – 64646” [7, 23]. Досить конкретний приклад суто “класового” ставлення при виконанні продовольчої розверстки.

Політичне становище в німецьких колоніях, незважаючи на тяжкий економічний стан, на труднощі у виконанні розверстки, на відкрито вороже ставлення відповідальних партійних і радянських працівників до колоністів, перевищення ними влади губком оцінив як “задовільне”. Для того, щоб воно стало “незадовільним” пропонувалося “...натиснути на колоністів так, щоб вони вzbунтувалися. Тоді всім нам стане ясно видно, що колоністи справжні контрреволюціонери і тоді ми з ними розправимося” [7, 25]. Це слова голови волосного комітету товариша Вороб’йова. Подібна думка щодо колоністів була поширеною серед цілого ряду відповідальних працівників.

В доповіді німецької секції Одеського губвиконкому йшлося про те, що “...німколонії ...виконали свої зобов’язання щодо робітничо-селянського уряду... Необхідно в інтересах збереження сільського господарства та піднесення його на належну висоту, припинити в німколоніях політику захватів, що мала місце до цього часу. Німці-колоністи за їх працелюбності та досвіду в справі ведення сільського господарства можуть при достатній підтримці уряду відіграти першу роль у справі відбудови зруйнованого господарства...” [7, 27].

Голодомор 1921-1922 рр. – тема дуже болоча і, на думку багатьох авторів, не повністю досліджена. Упорядники збірника “Німці в Україні...” зазначають, що навіть сьогодні ми не маємо повного уявлення про розміри цього лиха серед мешканців німецьких колоній. До Москви та в міжнародні організації йшли відчайдушні листи з проханням про негайну допомогу. В одному з них, надісланому Німецьким підвідділом Відділу національних меншостей НКВС до Між-

народного комітету "Робітничої допомоги" у Москві (травень 1922 р.), йшлося про те, що від 50 до 80 відсотків німецького населення півдня республіки голодує: "...Шістдесят верст схід Одеси хліба загинули остаточно...далі Миколаїв ледве було виручено затрачене насіння...За сорок верст від Одеси й Мангайму (німецька колонія) - Сахара в буквальному значенні слова. Мелітопольський повіт...цілий ряд волостей приречений на смерть" [2, 35].

Керівництво УСРР не змогло своєчасно оцінити ситуацію і продовжувало надавати допомогу голодаючим у Поволжі, кинувши напризволяще власне населення. Слід сказати, що Україна надсилала $\frac{2}{3}$ продовольства до Поволжя, хоча голод вже охопив до 70% відсотків населення Півдня республіки. Державна допомога охоплювала лише 9,7% голодуючих, тоді як в Поволжі – 60-70% [2, 36].

Німецькі сільськогосподарські колонії, що раніше вважалися в господарському відношенні зразковими і мали високий рівень агротехнічної культури, збанкрутіли, що зумовило подальше погіршення й без того тяжкого матеріального стану колоністів. "...Колонія Карлсруе сильно постраждала від бандитів та попередників (так у документі) революції. Було розкрадено домашні речі. Будівлі сильно пошкоджені, вікна та двері вибиті. Хліб приблизно 100 тис. пудів вивезено. 17 чоловік розстріляно. З школи забрано усі навчальні посібники..." "...Колонія Ефенгардт раніше належала до заможних. Деякі господарства мали до 40 коней, 20-30 корів... Пізніше була пограбована. ... Види на врожай погані. Школа розорена, підручників та навчальних посібників нема... (резолуція: "...Махно нас різав, радвлда життя не дає") [8, 32, 43].

Все це суттєво позначилося на соціальній структурі німецьких колоній. Посилення малоземельності викликало зростання бідняцького прошарку в німецьких сільськогосподарських колоніях. "...У Молочанському районі бідних родин 1210, з них 800 німецьких при наявності держфонду 25271 дес... У Пришибському районі безземельних німецьких родин 526 при наявності держфонду 8904 дес." Це витяг із звіту Укрнаркомату РСІ про обстеження становища нацменшостей у 1926 р. [13, 23].

До того ж, постійно ігнорувалися національно-культурні, мовні, релігійні права німецького населення. Працівники земельних, податкових органів, радянських та партійних організацій продовжували розглядати німецькі колонії як центри заможних та куркульських елементів. Це зумовило здійснення жорсткої податкової політики. Бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У та численні губернські комісії відзначали, що податковий тягар німецьких колоній Одеської, Катеринославської губерній, Волині та Донбасу був у 2-3 рази вище, ніж у сусідніх селах. Крім того, німецьке населення було позбавлене права голосу, до нього застосовували форми економічного і політичного тиску.

Комісія по обстеженню стану німецьких колоній Катеринославської губернії змушена була визнати:

- 1) земельну незабезпеченість німців-колоністів;
- 2) переповнення існуючих німецьких колоній німцями, що постраждали від імперіалістичної та громадянської воєн;
- 3) відсутність з моменту громадянської війни необхідного правового порядку для німецьких колоній;
- 4) русифікаторську політику місцевих органів влади та ін. [9, 49].

"...Колоністи, – зазначалося в документі, – без розбору були проголошені куркулями, цілі громади були позбавлені права голосу, були відлучені від участі у виборах та управлінні... При попередніх виборах проведено було масове позбавлення виборчих прав, що досягало 50%" [9, 49].

Відсутність елементарної політичної, загальної культури в апарату радянських і партійних органах на місцях, зумовлювала численні зловживання та перегини в такій специфічній і делікатній справі як національні відносини. Грубі порушення законності значно підірвали авторитет радянської влади серед колоністів. Так, наприклад, при здійсненні у

1922-1923 рр. адміністративно-територіальної реформи не був врахований національний склад населення районів та сілрад. Тому 30 волостей, в яких знаходилося понад 120 німецьких колоній, були включені до іномовних адміністративних одиниць. "Безжалісне проведення районування, де не бралися до уваги культурна та господарська особливості нацменшостей, не тільки не привела до зміцнення радвлди, а й навпаки штовхнуло колоністів на шлях пасивного опору" [10, 5]. Такий поділ у ході реформи руйнував мовно-культурні та господарські зв'язки, що склалися історично впродовж більше 100 років. Тільки з Катеринославської губернії на адресу Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У надійшло понад 200 скарг від громад та окремих осіб, зумовлених незаконними захопленнями земельних ділянок, конфіскацією житла, надзвичайно високим рівнем оподаткування, позбавлення прав тощо.

Весь комплекс не розв'язаних проблем політичного, економічного, соціального характеру, переслідування віруючих, а згодом – колективізація викликали масову еміграцію колоністів до Канади та США (до своєї історичної Батьківщини – Німеччини – колоністи переселялися дуже неохоче через післявоєнну кризу). За два роки, 1922-1924 рр. виїхало 8 тис. німців-колоністів, не рахуючи дітей; заяв про бажання емігрувати було подано 20 тис. У грудні 1926 р. було подано 2 тис. заяв: з округів Мелітополя - 600, Херсону - 600, Запоріжжя - 300, Кривого Рогу - 250, Ізюму - 100. "З менонітських колоній отримуються тривожні повідомлення про еміграцію. За даними ДПУ, намагаються виїхати 90% населення. Деякі колонії вже на 50% продали своє господарство..." (йдеться про Мелітопольську та Херсонську округи) [10, 97]. З Волині (сучасна Житомирська обл.) лише з жовтня 1925 р. по вересень 1926 р. виїхало: до Канади – 88 родин, до Бразилії – 13, США – 4, Мексики – 16, Куби – 11, Німеччини – 15, Аргентини – 2, Уругваю – 2 родини [11, 109].

Своєрідною була реакція властей. Так, у звіті робітничинспектора М.Ареф'єва за 1926 р. подавалися дані по Молочанському району, з якого емігрувало біля 2 тис.: "Зайве казати про те, наскільки не зручним є виїзд із соціалістичної країни бідноти. Тому необхідно якомога прискорити землеустрій в національних районах" [2, 50]. ДПУ знайшло більш ефективний метод призупинити масовий відтік колоністів: "...ми вжили заходів для припинення еміграції... Місцевим органам наказано – не видавати паспортів або підвищити за видачу плату" [12, 93, 98]. Ці заходи ніяк не вписувалися в комуністичну доктрину розкріпачення націй при соціалізмі. Керівництво республіки змушене було вжити ряд заходів, спрямованих на забезпечення національно-культурних інтересів німецького населення.

У червні 1924 р. для детального ознайомлення із станом німецьких сільськогосподарських колоній була утворена урядова комісія. Вона обстежила райони компактного проживання німецького населення в Катеринославській та Донецькій губерніях і прийшла до висновку, що однією з причин соціального загострення й скрутного матеріального становища є нерозв'язаність земельного питання. За результатами обстеження було прийнято ряд законодавчих актів, які забороняли будь-яке відчуження землі в колоніях.

Національна політика в УСРР здійснювалася у двох напрямках: українізації та, з тактичних міркувань, заходах щодо національних меншин. Взагалі, національна політика радянської влади мала яскравий політичний і ще більше ідеологічний характер. Йшлося не стільки про корінні національні потреби та інтереси, скільки про спосіб залучення людей до побудови соціалізму в сталінському його розумінні. Насамперед, колишні компактні німецькі волості виділялись у самостійні райони. Це сприяло частковому розв'язанню тих кризових явищ, що мали місце у німецьких колоніях. З середини 20-х рр. в місцях компактного проживання німецького населення почали утворювати національні сільські ради. До кінця 1927 р. вже існувало 237 німецьких сільських рад. Наступним кроком стало виділення націо-

нальних районів. На початку 30-х рр. було утворено сім німецьких національних районів в Одеській, Житомирській, Миколаївській та Запорізькій областях. Утворенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло надання певних пільг. Так, норма при утворенні району зменшувалась з 25 тис. населення до 10 тис. для національних районів та відповідно з 1000 до 500 чол. при утворенні національних сільських рад [10, 222].

Було б перебільшенням стверджувати, що подібна форма відразу розв'язала усі проблеми. Про це свідчать наступні факти. У семи німецьких національних районах німецьких сільських рад було 84 (34,5%) від загальної кількості. Невідомо куди подівалися інші. 142 з них були приписані до українських районів, 9 німецьких сільрад опинилися у штучно створеній Молдавській АСРР, ще вісім – у складі інших національних районів: в Сталіндорфському та Калінін-дорфському (єврейських), Мархлевському (польському) районах (!!!) У свою чергу до складу німецьких районів були віднесені єврейські, польські, російські, грецькі, болгарські національні сільські ради. У Пулинському німецькому національному районі були одна єврейська, одна російська та дві польські сільські ради. Прочитуємо лише один невеликий уривок з “Акту про перевірку ступеня обслуговування рідною мовою населення Нейгамської німецької сільради Мархлевського польського національного району Волинської округи” від 24 липня 1928 р. (До того ж, республіка була українська): “...Нейгамська сільська рада організована як національна у 1925 р.... На території сільради є в наявності – господарств 212, 1089 душ населення, з них німців 878, євреїв 87, українців 75, поляків 42, росіян 7... Діловодство ведеться українською мовою, стосунки з райвиконкомом теж... (а книги та форми з діловодства німецькою мовою... ряд інших книг велося українською та польською мовами. Авт.) Вивіска сільради німецько-українська, штампи та печатки також... Незначна частина українського, єврейського, польського населення рідною мовою забезпечена... Перевірка знань серед працівників сільради не проводилась...” [10, 125]. Тому мало підстав говорити, що реалізація цих заходів сприяла забезпеченню мовно-культурних інтересів німецького (та й не тільки німецького) населення, “впровадженню німецької мови в усіх сферах суспільно-політичного життя”.

Помітних успіхів було досягнуто в культурній та освітній сферах. Починаючи з кінця 20-х рр. в республіці діяло 628 німецьких шкіл, в яких навчалося понад 34 тис. учнів, причому 89% школярів здобували освіту рідною німецькою мовою. Так, наприклад, у Запорізькій області проживало 75,5 тис. німців, налічувалося майже 150 шкіл різного рівня: початкових, семирічних, середніх з кількістю учнів близько 10 тис., вчителів було 354. Крім того, було ще три німецьких педтехнікуми. З початку діяльності була проблема забезпечення дітей підручниками та іншими посібниками. Тому вирішили замовити все необхідне в Німеччині, якщо “...соціалістичний уряд (мається на увазі соціал-демократичний уряд Веймарської республіки) повикинув з книжок всякі монархічні тенденції...” [10, 22]. Рівень писемності німецького населення, порівняно з іншими національними групами, був одним із найвищих. Поза увагою не залишилось і питання підготовки національних кадрів. (Кадри вирішують все). В Україні діяло майже десять середніх спеціальних навчальних закладів – індустріальні, сільськогосподарські, педагогічні та медичні технікуми, а в Одесі – німецький педінститут. Друкувалося майже 20 газет і журналів німецькою мовою.

Національний “ренесанс” тривав недовго. По мірі формування в СРСР тоталітарно-репресивного режиму (1932-1933) державна політика щодо національних меншин різко змінюється. Україна попала під цей прес найпершою. Починається згортання політики українізації, істерія з приводу “шумкізму”, “скрипниківщини”, а в середовищі національних меншин відразу почали шукати “націоналістів” та “фашистів”. Репресії щодо національних меншин, а німецьке

населення стало найпершою жертвою, знищення основ національно-культурного розвитку відбувалося на фоні штучного голодомору 1932-1933 рр., що охопив всі народи України.

Під час голодомору благодійні організації з Німеччини прагнули надати матеріальну допомогу німецьким селянам в Україні. За наказом С.Косіора, була організована кампанія “добровільної” відмови від цих “подачок”. Згодом ухвалили пропозицію щодо припинення “комедії”, гри у допомогу “голодаючим...прикрити фашистську лавочку з вербовки та не допускати більше фашистських переказів” [13, 175-177]. Начальнику ДПУ Балицькому було наказано вжити заходів і запобігти проникненню відомостей про голод за кордон. Вони були вжиті негайно: “Ми заарештували активних організаторів “гітлерівської допомоги” та “фашистських агентів”... До цього часу було взято 85 чоловік, головним чином пасторів, священників, людей з церковного активу та вчителів... Передбачено заарештувати ще 60 осіб” [14, 179].

На пошуки ворогів народу значною мірою впливала зовнішня політика СРСР. Погіршення відносин з Польщею та Німеччиною викликало відразу пропагандистську антипольську та антинімецьку кампанію, зокрема особливу упевненість властей щодо польського та німецького населення. Як офіційне гасло того часу, висувається ідея про “шкідництво різних націй”. Так, у суспільній свідомості формувалося уявлення про те, що німці (та не тільки вони) – потенційні зрадники, шпигуни, шкідницьку діяльність яких слід прискати у будь-який спосіб. Радянське керівництво та органи ДПУ-НКВС штампували “обличчя ворога”, вимагали розправи з “фашистами”, апогеєм стали рішення пленуму ЦК КП(б)У у січні 1937 р. та партійного з’їзду у травні того ж року, на яких були об’єднані поняття “німець” та “фашист”. Логічним завершенням стало прийняття понад десятку рішень вищих партійних та радянських органів влади республіки про ліквідацію німецьких навчальних закладів, “що були засмічені класово ворожими елементами та фашистами”, були “вогнищами буржуазно-націоналістичного впливу на дітей”, а також німецьких національно-адміністративних одиниць “як штучно утворених”.

Вживались і конкретні заходи з викриття “контрреволюційних організацій”, що були, звичайно, вигадані організації, а завершенням стала депортація німецького населення з місць компактного проживання. У березні 1937 р. була розгромлена “шпигунська” організація “Національний союз німців на Україні”. Вона, начебто, діяла в Хортицькому німецькому педтехнікумі та машинобудівному індустріальному технікумі. Всі “члени Союзу”, головним чином студенти та викладачі, отримали 5-10 років позбавлення волі, багато з них загинули в “Архипелазі Гулаг”. Карл Гоер, Мартин Білик, Генріх Классен, Генріх Янсен, Ніколаус Штайнінгер були розстріляні. (У 1959 р. цю карну справу припинили за відсутністю складу злочину. У 1962 р. всіх учасників реабілітували за відсутністю доказів антирадянської діяльності, матеріали справи визнали сфабрикованими).

У тому ж 1937 р. був завданий удар по місцям компактного проживання німецького населення, зокрема в Одесі. У довідці НКВС “Про політичний стан у німецьких національних районах” наголошувалося, що місцеве населення “охоплене контрреволюційною та фашистською діяльністю... Можна також спостерігати зростання повстанських тенденцій”. Хоча ці “повстанські тенденції” були черговою вигадкою, але репресивні заходи проти них відзначалися жорстокістю. “Починаючи з 1933 р. було викрито та ліквідовано 124 (!) фашистські, диверсійні, шпигунські та повстанські організації, заарештовано понад 800 чоловік...” [15, 195]. Привертає увагу те, що за літо 1937 р. “знешкодили” майже стільки “ворожих” організацій, скільки за попередні чотири роки. Пояснення цьому знайти дуже легко. Зростання інтенсивності у викритті ворогів відбулося якраз після сумно відомого пленуму ЦК ВКП(б) у лютому-березні 1937 р., рішення якого викликали масові репресії.

Депортація національних меншин з місць компактного проживання почалася ще у 1935 р. Тільки у 1937 р. було переселено, точніше заслано до Казахстану та інші віддалені регіони, 5 тис. родин “антирадянського” та “фашистського” активу. У 1938-1939 рр. було прийнято декілька постанов про ліквідацію і перетворення “штучно утворених” національних районів і сільрад. Остаточно депортація німецького населення відбулася вже під час Великої Вітчизняної війни. Остання частина німецького населення була депортована самими окупантами до Німеччини. Зазначимо, що їхня доля там мало чим відрізнялася від долі інших “остарбайтерів”. У 1945 р. вони були передані американцями (як радянські громадяни - переміщені особи) радянській адміністрації і попрямували до Магадану [5, 18].

Отже, всі деформації суспільно-політичного життя та національних відносин у СРСР, проведення некомпетентної, а часто просто ворожої щодо селянства політики в процесі колективізації і розкуркулювання знищили найбільш здібних господарів землі. Німецька частина селянства України просто перестала існувати як національне та соціальне явище.

1. Німці в Україні 20-30 рр. XX ст. — К., 1994.
2. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. — К., 1993.
3. Zentner C. Europas Volksstammgebiete und Bevölkerungsbewegungen 1919-1975 // Stuttgart. - 1992.
4. Титов А. Путь на Восток. Начало // Восточный экспресс - Кельн, 1995. - №5.
5. Titov A. Die Deutschen in der Ukraine unter Stalins totalitaristischem Regime // Freudenberg, Gustav-Heineman-Akademie, 1994.
6. Цит. за: Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. - 1917 р.) // Укр. іст. журнал. - 1990. - № 9.
7. Доповідь німецької секції відділу управління Одеського губвиконкому про економічне та політичне становище в німецьких колоніях // Німці в Україні...
8. Доповідь німецької секції Одеського губпарткому про стан німецьких колоній Миколаївської округи від червня 1922 р. // Німці в Україні...; Виписка з доповіді Центрального бюро німецьких секцій при ЦК РКП(б) від 19 вересня 1923 р. // Там же.
9. Протокол засідання комісії по обстеженню стану німецьких колоній Квтеринославської губернії від червня 1924 р. // Німці в Україні...
10. Німці в Україні...
11. Відомості про еміграцію німців-колоністів Волині за кордон... // Там же...
12. Повідомлення Запорізького окрвиконкому адміністративному відділу Укр. НКВС від 7 квітня 1926 р. // Німці в Україні...; Повідомлення Артемівського окрвиконкому ... // Там же...
13. 3 листа секретарю ЦК КП(б)У С.В.Косіору... // Німці в Україні...
14. 3 доповідної записки голови ДПУ УСРР В.Балицького ЦК КП(б)У... // Німці в Укра-ні.
15. Довідка про політичний стан в німецьких національних районах Одеської області. Вересень 1937 р. // Німці в Укра-ні...

Надійшла до редакції 08.10.02 р.

М.А.Якименко

ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН НА ДАЛЕКИЙ СХІД ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З АГРАРНИМ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯМ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Напередодні соціальних потрясень 1917 р. на території Лівобережної (Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії), Правобережної (Київська, Волинська, Подільська) та Південної України (Катеринославська, Херсонська, Таврійська) нараховувалось 4 млн. 11 тис. господарств, з яких 2 239,2 тис. (57,1%) належали до тієї категорії сільського населення, яка внаслідок недостатнього земельного забезпечення не одержувала від своєї діяльності достатніх засобів до існування. До середньозабезпеченої категорії населення дос-

лідники соціальної структури українського селянства віднесли 1 млн. 196,7 тис. господарств (29,9%), тоді як заможні складали 12,2% (487,5 тис.). Поміщицьких господарств нараховувалось лише 33,6 тис., або 0,8% до загальної кількості сільськогосподарських товаровиробників [1, 54]. Якщо під аграрним перенаселенням розуміти наявність так званого “надлишку” населення, тобто неможливість безпосередніх товаровиробників одержати від своєї господарської діяльності достатніх для утримання власної родини засобів, то всього на території України у дожовтневий період нараховувалось близько 13 млн. “зайвих” людей [2, 169]. Як показала практика, гасла більшовиків про розподіл поміщицьких земель як вирішального фактора розв’язання аграрного перенаселення, виявилися далекими від реальності. Після завершення громадянської війни, в ході якої були поділені між малоземельними і безземельними селянами не лише поміщицькі, але й землі сільської буржуазії, аграрне перенаселення ліквідувати не вдалося. Згідно відповідних розрахунків, проведених економістами Народного комісаріату земельних справ, станом на 1 січня 1928 року сільське населення України складало 24 329 000 осіб, з яких 5 309 000 не могли одержати від свого господарства достатніх засобів до існування майже виключно внаслідок недостатньої кількості землі. Економісти Наркомзему України вираховували, що протягом наступних 5 років (1928-1933) щорічний природний приріст мешканців села повинен скласти щонайменше 1 808 000 осіб. Таким чином, аграрне перенаселення в Україні у 1932-1933 рр. повинно сягнути 7 117 000 осіб. При цьому передбачалось певне скорочення аграрного перенаселення внаслідок таких запланованих заходів, як: переселення – 700 тис.; еміграція за кордон – 70 тис.; меліоративні заходи – 259 тис.; розширення посівних площ за рахунок скорочення пасовищ – 710 тис.; інтенсифікації сільськогосподарського виробництва – 430 тис. Разом із деякими іншими заходами боротьби з аграрним перенаселенням останнє повинно було скоротитися через 5 років до 4 млн. 315 тисяч осіб [3, 283]. Таким чином, серед намічених урядом Радянської України заходів боротьби з аграрним перенаселенням виселенню частини сільських мешканців з густозаселених регіонів відводилась помітна роль. Зрозуміло, що тогочасна система влади у Радянському Союзі передбачала повне підпорядкування республіканських органів влади союзному центру, який, врешті-решт, і вирішував такі, зокрема, питання, як розселення “зайвих” людей на визначених центральними органами влади місцях. Як повідомлялось у листі наркома землеробства від 26 лютого 1927 року на адресу голови уряду України, у 1925-1926 роках Україні Москвою було вперше призначено так звані наряди переселення на землі союзного переселенського фонду. Останній знаходився у Сибіру (на 1000 сімей), Далекому Сході (1000 сімей), Уральській області (2000 сімей) та Поволжі (6000 сімей). Разом – 10 000 сімей. Виконуючи “наряд” з Москви республіканські органи влади відправили на запропоновані землі ходоки від 13 117 сімей. Проте, через низьку якість земельних ділянок більшість селян (57,0%) відмовилася від закріплення за собою відповідних сільськогосподарських угідь [4, 305]. Окрім низької якості землі були й інші причини, що не дозволяли забезпечити бажані для тогочасної влади масштаби переселення. Вивчення Наркомземом України у 1927 році даного питання виявило такі з них: 1) погана підготовка фонду до заселення переселенців, “яка не йде далі підготовки 1–1,5 га на господарство”; 2) створення колонізаційного фонду у далеких від залізниць регіонах при наявності значних площ вільних земель в обжитих районах; 3) цілковита відсутність або низька якість шляхів сполучень; 4) недостатнє обслуговування господарств переселенців кредитами, що не перевищували 150-400 крб. на родину; 5) “цілковита відсутність культурно-соціального обслуговування переселенців (шкіл і лікарень)” [3, 230].

Була ще одна проблема, яка мала неабиякий вплив на темпи переселення, хоча органи влади воліли за краще про неї не говорити. Мова йде про нерівне становище пересе-

ленців перед законом, згідно якого усі бажані переселитися на вільні землі розподілялись окремими земельними управліннями на 6 категорій з неоднаковими правами щодо одержання допомоги від держави. Чим біднішим було господарство, тим на більше сприяння органів державної влади воно могло розраховувати. Так, якщо переселенець був зарахований до нульової категорії, то на новому місці він одержував житло (хату), дві корови, частину озимого посіву або гарантований заробіток – не менше 20 крб. на місяць до першого врожаю. В той же час, віднесені до шостої категорії зовсім не одержували допомоги, окрім можливої позики на обводнення своєї ділянки [5, 153]. При такій організації важко було розраховувати на масове переселення, адже на Далекому Сході для облаштування новосела (згідно розрахунків того ж таки Наркомзему України) потрібно було мати, щонайменше, 1767 крб. [6, 341]. Тому й не дивно, що радянській владі не вдалося організувати масового виселення так званого “надлишку” сільського населення з України у визначені союзними органами влади колонізаційні райони. Так, протягом 1925-1926 років (осінньо-зимовий та весняний період) з України на Схід було відправлено 2724 особи; у 1926-1927 роках – 6668 осіб; 1927-1928 роках – 11480 осіб; 1928-1929 роках – 14941 осіб. Проте, через нестерпні умови життєдіяльності на нових місцях повернулися на Батьківщину 7073 особи, або 19,7% переселенців [6, 8]. Зазнали краху й інші плани ліквідації аграрного перенаселення в Україні, що створювало численні соціальні проблеми не лише у часи Російської імперії, а й у радянський період. Для розв’язання цієї складної проблеми потрібні були значні фінансові затрати, на що правляча в той час комуністична партія піти не побажала. Чи не тому було використано значно дешевший спосіб ліквідації аграрного перенаселення за допомогою голодомору 1932-1933 років? На цю гіпотезу наштотує, зокрема, той факт, що від голоду загинуло приблизно така ж кількість людей, яка згадується у розрахункових цифрах Наркомзему України за 1927 рік. Згідно розрахунків Станіслава Кульчицького та Сергія Максудова, що є найавторитетнішими фахівцями з даного питання, “втрати від голоду 1932-1933 рр. становлять як мінімум 5,5 млн., а в максимумі трохи більше 6 млн. чол.” [7, 9].

1. Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. // Особенности аграрного строя России в период империализма. — М., 1962.
2. Якименко Н.А. Социально-экономические предпосылки переселений украинского крестьянства во вт. пол. XIX в. // Всесоюзная конференция по историческому краеведению. Апрель 1989 г.: Тезисы докладов и сообщений. — Пенза, 1989.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 811.
4. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 8. — Спр. 741.
5. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 774.
6. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 972.
7. Кульчицький С., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. — 1991. — № 2.

Надійшла до редакції 29.11.02 р.

І.В.Рибак

ВПОРЯДКУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПІСЛЯВОЄННИХ СІЛ (1945-1955 рр.): ПЛАНІ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Післявоєнні українські села потребували не лише відновлення житлового фонду, але й проведення значних робіт з впорядкування: архітектурного оформлення, благоустрою вулиць, під'їзних доріг тощо. Одним із пріоритетних шляхів у цьому напрямі залишалося поліпшення планування існуючих, а також новозбудованих сіл з метою їх модернізації. До того ж, багато українських сіл після визволення від німець-

ко-фашистських загарбників відновлювались на старих місцях, згарищах, без будь-яких планових засад, нерідко пристосовуючи віділілі будівлі у новому сільському будівництві. Вибіркові обстеження комісією ЦК КП(б)У відбудови сіл, зруйнованих уроки війни, у травні 1946 року показали, що «розпочата після звільнення сіл забудова здійснюється без будь-якої плановості. Колгоспники розміщують будівлі на своїх садибах у відповідності лише із своїми особистими смаками і можливостями, зовсім не дотримуючись елементарних правил планування. Більшість колгоспних садиб забудована так, що господарські будівлі, хліви, комори виходять на вулиці, забруднюючи не тільки присадибний двір, але й вулиці гноївою. Ось чому необхідно, — прийшла до висновку комісія, — негайно скласти генеральні плани забудови сіл» [1, 3]. Виходячи з цього, ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР у постанові про стан житлового будівництва в містах і селах (травень 1946 року) різко засудила практику будівництва сіл без врахування їх наступної реконструкції та благоустрою. Пропонувалось протягом 2-3 років забезпечити всі села генеральними планами забудови, в яких передбачити оформлення центральних майданів, вулиць, планування житлової забудови, господарських комплексів [2, 159-171]. Проте, лише в 1949 році при Академії архітектури СРСР був створений перший в країні Науково-дослідний інститут сільського і колгоспного будівництва, перед яким ставилось завдання розробки проєктів планування, забудови, архітектурного оформлення та впорядкування сіл, раціонального використання місцевих будівельних матеріалів тощо.

Протягом 1949-1956 рр. вдалося розробити лише 322 проєкти сільських районних центрів та 4277 проєктів сіл України [3, 1]. Більшість економічно слабких колгоспів, а також жителів сіл, які часто працювали задарма, не мали коштів для забудови своїх дворів, сіл у відповідності до типових планів. Система директивного планування, обов'язкові поставки продукції за символічними цінами, які в 10-12 разів були нижчими ринкових — призвели до уповільненого соціально-побутового розвитку сіл. До того ж, якість нових планів забудови була надто невисокою. У доповідній записці до ЦК КП(б)У про хід проєктування та будівництва колгоспних сіл в Українській РСР від 24 травня 1950 року зазначалось: «Проєктування колгоспних сіл ведеться дуже неорганізовано. У проєктах не вирішуються одночасно всі питання впорядкування населених пунктів, як водопостачання, каналізація, енергопостачання, які повинні забезпечити колгоспнику умови життя, близькі до умов життя міського жителя. Проєкти планування сіл по суті зводяться до впорядкування існуючої забудови та землекористування всередині населених пунктів. У складених проєктах планування сіл безпідставно змінюються напрями існуючих вулиць. Серйозним недоліком в проєктуванні є те, що при складанні проєктів планування не встановлюється черговість забудови. Ось чому будинки будуються не концентровано, а розкидано по всьому селу. У проєктах часто невірно вирішується проблема центру села. Деякі громадські будівлі, як школи, дитсадки, лазні необґрунтовано виносяться на окраїну села, а в окремих випадках в центрі села проєктуються тваринницькі приміщення» [3, 2]. Критика планів забудови сіл містилася і в передовій статті «Нове обличчя колгоспного села», надрукованої в газеті «Радянська Україна», в якій зокрема вказувалось: «Колгоспні будівельники справедливо критикують хиби в роботі всесоюзної контори «сельхозстройпроект». На цю установу покладено відповідальне і почесне завдання постачати колгоспам типові проєкти. Складаються ці проєкти так повільно і розсилають їх у такій невеликій кількості, що про будь-яке задоволення потреб сільського будівництва не може бути й мови. Подібна безвідповідальність призводить до того, що багато колгоспів, не дочекавшись проєктів, починають будувати за спрощеними розрахунками, нерідко знижуючи якість будівництва» [4]. Отже, у післявоєнний період благоустрою сіл не вдалося

втілити раціональне поліпшене планування населених пунктів України, їх забудова здійснювалась непередумано, а інколи хаотично. Продовжувало практикуватись впорядкування сіл громадським способом. Його ініціатором виступила Чапаївська сільська рада депутатів трудящих Золотоніського району Київської області. У зверненні до трудівників ланів і ферм республіки колгоспники Чапаївки писали: «Хоча наше першочергове завдання – вивести колгоспників із землянок у світлі та просторі хати, побудувати виробничі будівлі, ми, проте, знаходимо час і сили, щоб впорядкувати все село. Закликаємо всі сільські Ради Радянської України до швидкого і кращого впорядкування наших сіл» [5].

У багатьох колгоспах республіки, у відповідь на звернення чапайців, і проводились тижневики, місячники з благоустрою, озеленення та впорядкування вулиць, під'їзних шляхів. Значну роботу у цьому напрямі провели Піщанська сільська Рада на Сумщині [6], Буланівська, Новоастрханського та Андріївська сільська Рада Балаклієвського району на Харківщині [7] та ряд інших. Так, лише жителі сіл Харцизького району Донецької області у 1951 році методом народної будови збудували 98,4 тис. кв. м. тротуарів, посадили 135,4 тис. фруктових дерев, проклали 137 тис. метрів водогону [8]. Лучківська сільрада Заболотівського району Львівської області винесла на сільський схід питання впорядкування села, яке схвалили понад його 800 мешканців. У результаті всі вулиці були обсажені молодими деревами, хати побілені, огорожі відремонтовані [9]. Однак, громадські роботи з впорядкування села носили обмежений, поверхневий характер. До того ж, ініціатива селян часто не знаходила підтримки з боку правлінь колгоспів, яким було наказано зосереджуватись лише на виробничих проблемах. Так, газета «Радянська Україна» з цього приводу писала: «Місцеві Ради ще слабо залучають до роботи з благоустрою сіл колгоспи. Багато колгоспів економічно зміцніли і мають можливість надавати допомогу колгоспникам у впорядкуванні сіл, але продовжують стояти осторонь від цієї справи» [10]. У підсумку українські села залишилися неупорядкованими. Один із інструкторів ЦК КП(б)У, відвідавши в 1949 році села Сумщини, писав у доповідній записці на адресу керівництва: «Садби багатьох колгоспів занедбані, закидані різним мотлохом. Переважна більшість хат колгоспників неогорожена, не побілена. Вікна багатьох хат не заклеїні, а заткнуті різним ганчір'ям. Рідко можна побачити біля хат квіти, криниці не доглянуті і забруднені» [11, 10]. Подібне спостерігалось і в селах інших регіонів. Змучене та знекровлене село, знемагаючи від післявоєнних нестатків, не мало достатніх власних сил, коштів для здійснення широкомасштабного благоустрою сіл. У зв'язку з провалом програми післявоєнної відбудови сіл, їх благоустрою стали всіляко ініціюватись гучні почини, покликані створити видимість благополуччя у соціально-побутовій сфері села. Найбільшого резонансу у розглядуваний період набула ініціатива Черкаського райкому КП(б)У та райвиконкому у 1949 р. Планувалось протягом десяти років ліквідувати соціально-побутові відмінності між містом і селом шляхом прискореної модернізації соціальної інфраструктури сільських населених пунктів. З цього приводу ініціатори почину писали: «Ми підрахували наші можливості, врахували наявність робочої сили, невикористані резерви і бачимо, що протягом десяти років зможемо повністю перебудувати не тільки всі села на основі нових проєктів, але й поліпшити планування всього району, налагодимо зручний зв'язок між селами. За цей час всі старі хати будуть замінені новими будинками. У всіх селах будуть побудовані клуби, чайні, лазні, будинки культури та відпочинку, громадські їдальні, пральні, розплановано вулиці, здійснено електрифікацію та радіофікацію. Будівництво хат колгоспників проводитиметься з цегли-сирцю та саману з обов'язковим облицюванням зовнішніх стін цеглою. Для влаштування внутрішніх стін використовуватиметься очерет та лоза. Щоб зменшити витрати цементу, алебастру кладка стін житлових будинків, культурно-побутових будівель буде здійснюватись на глиняному розчині»

[12]. Варто зазначити, що почин знайшов послідовників. До ЦК КП(б)У надходили десятки листів, в яких висловлювалось прагнення наслідувати приклад черкашан. Зокрема, в листі колгоспників села Косарі Кам'янського району Кіровоградської області говорилося: «Колгоспники, продумавши свої економічні можливості, вирішили за прикладом черкаських колгоспників розпочати корінну перебудову села. План розрахований на десять років і передбачає будівництво впорядкованих житлових будинків, культурно-побутових споруд. Його виконання змінить докорінно село, а побут колгоспників майже нічим не буде відрізнятись від побуту міського населення» [13, 13]. У цих починах концентрувалось щире прагнення знедоленого колгоспного селянства привернути увагу до соціально-побутових проблем села, змінити на краще його благоустрій. Однак, в тих умовах реалізувати намічені програми впорядкування сіл було неможливо. Не підкріплена матеріально, фінансова ініціатива селян швидко згасала і гучні почини благоустрою сіл залишилися на папері. Деяка модернізація соціально-побутової сфери села, його впорядкування ініціювалось не тільки знизу, але й згори. Це знаходило свій вияв у прагненні керівництва республіки, зокрема М.С.Хрушова, реалізувати на практиці відкинуту у 30-ті роки ідею перетворення сіл в агроміста. З початку мислилось створити окремі експериментально-показові агроміста. З цією метою у 1949 році вирішено на місці села Рівне Генічеського району Херсонської області закласти агромісто імені Сталіна. Для цього тут планувалось заасфальтувати дороги, прокласти тротуари, побудувати 39 культурно-побутових споруд, клуб на 500 місць, кінотеатр, будинки піонерів, зв'язку, відпочинку, побуту, іподром, стадіон, амбулаторію з пологовим відділенням, дитячі яслі, лікарню на 25 ліжок, аптеку, універмаг, дві їдальні, чайну, хлібопекарню, лазню, пральню тощо [14, 1].

21 грудня 1949 року в присутності 8 тисяч колгоспників відбулась урочиста закладка колгоспного міста ім. Сталіна [15, 138]. У 1950-1955 роках на будівництво його першої черги, 17 об'єктів соціальної інфраструктури, планувалось направити 25945,49 тис.крб. З них 14776,75 тис. крб. мали скласти неіснуючі кошти колгоспників району і лише 11172,73 тис. крб. направлялись з держбюджету [15, 142]. За таких умов будівництво агроміста виявилось нерéalним як із фінансового, так і з матеріального боку. Несподівано для вищого політичного керівництва республіки ідея будівництва агроміст стало всіляко ініціюватись колгоспниками. Саме у такий спосіб багато з них вбачали єдину можливість отримати кошти для впорядкування своїх сіл, подолання технократичних перегинів в тодішній аграрній політиці. Наприклад, рішення про будівництво першого на Львівщині колгоспного міста прийняла у 1950 році сільгоспартіль імені Сталіна села Віднево Куликівського району. За розрахунками, для цього слід було виділити 11240 кубометрів лісу, 11361 тис.шт. цегли, 975300 шт. черепиці, 20554 кубометри каменю, 2741 ц вапна, 1692 т цементу «6447 м. кв. скла, 29924 кг цвяхів. Колгоспники зобов'язувались відпрацювати не будівництві 262640 трудоднів та 59864 конеднів. [16]

Через надмірні витрати коштів ЦК ВКП(б) рішуче виступив проти створення агроміст. Головне завдання модернізації соціально-побутової сфери колгоспів – в черговий раз роз'яснював ЦК ВКП(б) місцевим працівникам – не будівництво агроміст, а піднесення колгоспного виробництва. «Кошти колгоспів, працю колгоспників, – вказувалось в передовій статті «Правди», – необхідно направляти в першу чергу на розвиток громадського господарства колгоспів» [17]. Ця ж вимога висувалась в квітні 1951 року в листі ЦК ВКП(б) партійним організаціям «Про завдання колгоспного будівництва у зв'язку із укрупненням дрібних колгоспів» [18]. У результаті на початку 50-х років будь-які роботи з перебудови сіл, їх благоустрою в Україні були згорнуті. Однак, у цей період сягає своїм корінням драма так званих «бригадних сіл», згодом віднесених до розряду «неперспективних сільських населених пунктів», яка пов'язана із укрупненням колгоспів. 30 травня 1950 року ЦК ВКП(б)

прийняв постанову «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі». У ній необхідність укрупнення обґрунтовувалась неможливістю в дрібних господарствах використовувати сільськогосподарську техніку і забезпечувати швидке зростання колгоспного виробництва. ЦК ВКП(б) зобов'язав керівні партійні й радянські органи «провести роботу з усунення дрібних колгоспів, які за розміром закріплених за ними земель не можуть успішно розвивати громадське господарство і застосовувати сучасну машинну техніку, вважаючи укрупнення дрібних колгоспів одним із найважливіших заходів у справі піднесення сільського господарства та організаційно-господарського зміцнення колгоспів» [19].

Об'єднання колгоспів в Україні супроводжувалось укрупненням сіл. По суті, це було зселення дрібних населених пунктів в одне поселення. З цього приводу у «Коротких вказівках по складанню районних схем розміщення сільських населених пунктів в сільськогосподарських районах Української РСР» Міністерства будівництва УРСР вказувалось: «Згідно постанови «Про план будівництва в колгоспах Української РСР», мусять бути розроблені районні схеми розміщення сільських населених пунктів. Для цього слід провести в кордонах населених місць виділення основного пункту, на основі якого базуватиметься єдине колгоспне село, а також визначити дрібні населені пункти і хутори, які підлягають заселенню в єдине колгоспне село» [20, 3]. В результаті укрупнення колгоспів тисячі сіл опинились в розряді «бригадних». З цього часу для них розпочався відлік соціально-побутового занепаду. У цілому, можна констатувати, що робота з благоустрою українських сіл не вийшла за межі проведення невідкладних робіт санітарно-гігієнічного характеру.

Післявоєнні українські села залишалися занедбаними та невпорядкованими. Давалися взнаки не тільки наслідки страшної війни, післявоєнної розрухи, нестача коштів, але й відверте нехтування соціальними проблемами села з боку командних інстанцій тоталітарної системи.

1. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 274.
2. Комуністична партія України в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1976. – Т. 2.
3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2265.
4. // Радянська Україна. – 1950. – 12 квітня.
5. // Радянська Україна. – 1945. – 2 листопада.
6. // Більшовицька зброя. – 1946. – 3 липня.
7. // Соціалістична Харківщина 1946. – 2 травня.
8. // Радянська Донеччина. – 1951. – 22 березня.
9. // Вільна Україна., 1955. – 1 грудня.
10. // Радянська Україна. – 1954. – 29 вересня.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3883.
14. // Київська Правда. – 1945. – 25 лютого.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1669.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1637.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2796.
19. // Львівська Правда. – 1950. – 20 грудня.
20. // Правда. – 1951. – 20 квітня.
21. // Правда. – 30 квітня.
22. // Правда. – 27 квітня.
23. Короткі вказівки по складанню районних схем розміщення сільських населених пунктів в сільськогосподарських районах Української РСР. – К., 1951.

Надійшла до редакції 25.11.02 р.

І.М.Романюк

ДИСКРИМІНАЦІЙНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ СТОСОВНО МАЛИХ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ В УКРАЇНІ В 50-ті - НА ПОЧАТКУ 60-х рр. XX ст.

Укрупнення колгоспів, проведене вже на початку і в кінці 50-х рр., головним чином адміністративними заходами, спричинило міграційну активність населення. Роботі у великих селах, віддалених центральних майстернях і тварин-

ницьких комплексах, сільські жителі надавали перевагу переїзду до районного центру чи міста. Укрупнення колгоспів породило й таке негативне явище, як першочергова увага до центральних садиб колгоспів і неувага до невеликих бригадних сіл. Саме цьому, а також невдалій спробі М.С.Хрущова створити «агромаста» слід завдячувати активно здійснюваній у 50-60-ті роки практиці ліквідації малих «неперспективних» сіл.

Немалий внесок у розселення села внесла політика так званої «сільської центрманії» або «сільської урбанізації» – за своєю суттю це було насильницько-бюрократичне зселення людей з малих, невеликих, зарахованих до неперспективних, сіл і хуторів на центральні садиби укрупнених колгоспів і радгоспів. Така практика «благоустрою села» знову ж нанесла малу шкоду життєдіяльності селянства, оскільки відволікала його від вікового рідного вогнища. Не можна звичайно думати, що селяни, зокрема, молодше покоління не залишало б глухі та необлаштовані села. Однак, цей процес свідомо був прискорений і українські села почали швидко зникати на «плановій основі».

Хрущовська «надпрограма» зселення сіл і будівництва «агромаст» була, перш за все, зорієнтована на молодь, підростаюче покоління, містила, безумовно, «раціональні зерна», однак недостатньо була підкріплена матеріально, погано спланована. Задуми і плани реформатора значно випереджали можливості держави. Молодь не хотіла й не могла вже довго чекати. Таке насадження агроміст привело до того, що покинуті села оголошувались безперспективними.

Процес набув таких масштабів, що незабаром розгорнулася справжня боротьба з хуторами.

Хутори, як місця постійного проживання сільського населення, існують в Україні здавна. Будучи малолюдними й територіально відокремленими від інших населених пунктів, хутори відігравали і продовжують відігравати важливу економічну роль у підтримці й розвитку особистих підсобних господарств, уключенню в обіг віддалених земель і неугідь, попередженню обезлюднення сільських територій, збереженню й підтриманню природного ландшафту тощо. Мешканці хуторів, будучи позбавленими навіть тих далеко не всіх потрібних зручностей, якими користуються мешканці інших сільських населених пунктів, часто-густо не виявляють бажання переїзджати до них.

Великої шкоди хуторам завдала колективізація. Вона підірвала саму основу їх розвитку. Не сприяла розвитку хуторів і концентрація сільськогосподарського виробництва, що спричинила значне скупчення сільського населення, здійснюване переважно насильницькими методами й нерідко за рахунок хуторян. Унаслідок цих та інших непродуктивних рішень хутірська система розселення в Україні зазнала сильної руйнації [1, 50].

До 1939 р. зселення хуторів у східних областях УРСР проводилось за планами Наркомзему СРСР. Починаючи з 1939 р., зселення хуторів уже проводилось на основі постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 27 грудня 1939 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розкрадання».

Загалом, в УРСР (без Західної України) нараховувалось 195,4 тис. хутірських дворів. До 1940 р. кількість хутірських дворів у східних областях становила 90,4 тис. Остаточне зселення цих дворів повинно було відбутись на основі постанови Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 14 квітня 1940 р. за №446 і його потрібно було завершити в 1940 р. Цього не встигли зробити до початку війни і ще не виселеними залишалися близько 12,4 тис. хутірських господарств.

На відміну від порядку зселення хуторів у східних областях, де зселенню підлягали хутори з кількістю дворів до 10, у західних областях перевага виселенню надавалась населеним пунктам із кількістю дворів до 25 [2, 181].

У середньому, на один колгосп на сході республіки припадало на початку 1940 р. три хутірських господарства й розташовувались вони на території 16 областей, а проживало в них 360784 населення. На заході України на початку

1950 р. кількість селянських дворів була більшою й розподілялись вони по 8 областям, у середньому на один колгосп припадало 22 хутірських господарства [2, 182-183].

За роки війни лише на колгоспних землях України було створено 10 тис. нових хуторів. Нові хутірські господарства створювались і у післявоєнні роки. Більшість із них були, фактично, одноосібними господарствами [3, 119].

Законодавчі акти, що приймалися у довоєнні й повоєнні роки та пізніше, стосовно порядку обміну, реєстрації та інших питань адміністративно-територіального устрою тодішньої Української РСР, були спрямовані на те, щоб малолюдні сільські поселення, які склалися з кількох садиб, не обліковувати як самостійні, а приєднувати до тих населених пунктів, недалеко від яких вони розташовані й з якими підтримують зв'язок.

Через прийняття й законодавче закріплення таких положень та їх реалізації на практиці тисячі дрібних малолюдних поселень були штучно приєднані до великих центрів сільських рад і сільськогосподарських підприємств тощо, хоча територіально існували самостійно. Об'єднавшись з останніми спільною назвою, хутори остаточно втрачали самостійність. Це неодмінно призводило до уповільнення їх розвитку, а нерідко й до занепаду.

Слід зазначити, що така доля чекала ті хутори, де проживало більше людей. Певна ж частина хуторів, особливо малодвірних, ліквідована не була і збереглася [1, 50-51]. Про це свідчить той факт, що на середину 50-х рр. із ще не зселених 101,6 тис. хутірських дворів на Західній Україні (без Ізмаїльської області), абсолютна більшість, 66,6, тис. припадала на хутірські двори, де нараховувалося від одного до десяти дворів. У першу чергу, зселялись великі хутори до 25 дворів і більше [4, 19].

За існуючою технологією, села в Україні поділялись на три основні групи. До великих належали села з чисельністю населення більше 1 тис. чол., до числа середніх – від 501 до 1000 чол. і малих – до 500 чол. [5, 140]. У республіці не існувало жодної області, де б не були наявними невеликі сільські поселення або хутори.

Звичайно, певний поділ сільських поселень на групи мав місце й раніше. Варто хоча б згадати, що ще в середині минулого століття поселення України класифікувались по 12 категоріях. Серед них переважали сільські поселення, які історично носили різні назви: хутір, слобідка, сільце, село тощо [6, 58].

Першочерговим завданням у галузі благоустрою сіл у той час вважалась необхідність ліквідації дрібних хуторів та поселень. У 1950 р. у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій та Ізмаїльській областях нараховувалося 70761 хуторів, на території яких знаходилося 131244 дворів, з них 64,5 тис. – одноосібні селянські господарства, а в інших хуторах нараховувалося від 2 до 25 дворів. Загалом, на хуторах на початку 50-х рр. проживало близько 533 тис. населення [7].

Найбільша кількість хуторів була у Волинській області, тому що тут узагалі переважала хутірська система. На початку 1951 р. із 165221 селянських дворів на хутори припадало більше 60 тис. дворів [8, 48]. За всі минулі роки на Волині було зселено із хуторів близько 4,5 тис. дворів, тоді як за період з травня-червня 1951 р. зселено 14290 дворів, а всього протягом 1951 р. планувалося зселити до 30 тис. дворів [8, 49]. У Волинській області на одну сільську Рад у середньому припадало 40-45 поодиноких хутірських дворів [2, 136].

У значній частині районів Волинської та Рівненської областей процес укрупнення колгоспів супроводжувався подальшим зселенням з хуторів. Так, у Волинській області з січня 1951 р. по вересень 1952 р. зселили з хуторів 322228 селянських господарств, у Рівненській – 9013 господарств. Крім того, 5795 господарств “за власним бажанням” було переселено до ряду областей РСРФР [9, 154]. Загалом, у 1950-1952 рр. планувалося переселити в села абсолютну більшість хутірських дворів [2, 146].

Слід також зазначити, що існували й так звані листи жителів окремих хуторів, які звертались із “проханнями” до вищих партійних та державних органів і на ім'я самого Сталіна із вимогами провести зселення хуторів, де нараховувалося від 1 до 25 дворів [2, 137].

Узагалі, хутори й одноосібні господарства були розташовані на території 2564 сільських Рад Західної України та Чернівецької й Ізмаїльської областей, що складало на початку 1950 р. – 49,7% від загальної чисельності сільських Рад [2, 200].

Здійснювані укрупнювально-переселенські акції проти селянства тримали мешканців села в жорсткій напрузі. Селяни часто виявляли невдоволення й не бажали миритись із свавіллям держави по відношенню до них. На адресу вищих інстанцій надходила велика кількість як індивідуальних, так і колективних листів-скарг.

Так, житель хутора Будніно Смолярської сільської Ради Заболотівського району Ковас Петро Степанович заявляв: “Свій будинок нікуди перевозити не буду і нікого не допущу, щоб його розібрали. На хуторі селянину жити краще, тут можна мати добре господарство, а в селі цього не буде мати”. Жителька с. Шалобово Рожищенського району скаржилась у вищі партійні органи на те, що “раніше в колгосп заганяли, а тепер зганяють із хуторів, якщо не підкоритися їм, то прийдуть і знищать твій будинок, от так і живи” [8, 50].

Мешканці малих сіл і хуторів категорично відмовлялись переселятись на центральні садиби колективних господарств і будь-що намагались мігрувати в міста, на будови, створюючи тим у господарствах напругу із забезпеченням трудовими ресурсами.

До терористичних дій щодо західноукраїнського селянства можна віднести і примусове переселення хутірських господарств. При цьому селяни-одноосібники втрачали землю, реманент, худобу, господарські та житлові будови. Їх насильницьки приписували до колгоспів. Цей процес тривав аж до середини 50-х рр., коли на Західній Україні лише за 1950-1954 рр. було переселено 94,5 тис. дворів із 196,1 тис., які існували на початку 1950 р. [4, 19]. Так, у Станіславській області лише за 1954 р. було зселено 586 хутірських господарств, з них змушені були проживати в чужих будинках 117 господарств, оскільки не мали своїх власних. У Волинській області на початку 1955 р. було зселено 3329 господарств, з них 132 до східних областей республіки, а у 3294 господарствах були розібрані житлові й господарські приміщення, але перевезти їх не встигли [10, 2-3]. У Рівненській області, фактично, було зселено на початку 1955 р. 1654 господарства при плані 400, з них до південних областей було відправлено 134 хутірських господарства [10, 98]. Загалом, на кінець 1955 р. планувалося здійснити переселення ще 16950 хутірських господарств з 9 областей республіки: Волинської, Дрогобицької, Закарпатської, Кримської, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької [10, 11].

Як правило, хутірські господарства переселяли до навколишніх сіл, але було багато випадків, коли їхні власники опинялись у Сибіру, а майно конфісковувала держава, після чого воно частково розкрадалось радянським керівництвом, а частково йшло на розбудову ще слабких колгоспів [4, 19].

Дошкульний дискримінаційний наступ на малочисельні села здійснюється у другій половині 50-х рр. особливо активно тоді, коли відкрився знову справжній антихутірський широкомасштабний фронт, проводились шалені атаки на малі сільські поселення, які мали чисельність до 50 чол. Таких населених пунктів в Україні налічувалося 58,5 тис. У результаті антихутірських акцій держави в УРСР протягом 1957-1959 рр. відбулося зменшення хуторів у 7 разів. Залишилось тільки 8,4 тис. хутірських поселень. Кількість хуторів і малих сіл продовжувала зменшуватись з наростаючою швидкістю [11, 115].

На думку П.П.Панченка, хутороборницький фронт, організований державою проти селянства, кипів людськими стражданнями й болями. Хутороборство вирувало по всіх

усядах та особливіше ж таки в західних областях, де кількість хутірських поселень у питомій вазі була досить значною [12, 96].

Отже, осмислення процесів, що відбувалися в українському селі протягом 50-60-х рр. дають підстави стверджувати, що тоталітарна держава стосовно нього здійснювало жорстку дискримінаційну політику.

1. Максимюк О.П. Відродження хутірських і малих поселень // *Державне регулювання соціально-економічного розвитку села*. - К., 1995.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 24. - Спр. 44.
4. Волков И.М. Деревня СССР в 1945-1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х - 1990-е гг.) // *Отечественная история*. - 2000. - № 6.
6. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 24. - Спр. 4511.
7. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етнонаціональних змін. 1959-1989. - Запоріжжя, 1995.
8. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Максимюк О.П. Типологія як наукова основа державної політики підтримки села // *Українське село вихід із кризи: Зб. наук. пр.* - К., 1994.
9. Рибак І.В. Вказ.праця. - С. 136; ЦДАГО України. - Ф. 30. - Оп. 245. - Арк.44
10. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 24. - Спр. 845.
13. Івасюта М.С. Нариси історії колгоспного будівництва в Західних областях Української РСР. - К., 1962.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф. 4487. - Оп. 2. - Спр. 702.
23. Панченко П.П. Дискримінаційна політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60-80 рр. XX ст.) // *Матеріали всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії в 2 ч.* - Ч. II. - К., 1996.
24. Панченко П.П. Динаміка соціальних процесів в українському селі // *Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.С.Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали "круглого столу"*. - К., 1997.

Надійшла до редакції 25.11.02 р.

І.М.Лубко

РОЛЬ І МІСЦЕ ОСОБИСТИХ ПРИСАДИБНИХ ГОСПОДАРСТВ У КОНТЕКСТІ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ М.С.ХРУЩОВА (1953-1964 рр.)

Становлення незалежної України як європейської держави немислиме без прогресуючого економічного розвитку, одним із основних складових компонентів якого є забезпечення населення достатньою кількістю власної високоякісної продукції сільського господарства. Однак, маючи найвищий серед європейських країн показник землезабезпеченості на душу населення Радянська Україна довгий час не йшла ні в яке порівняння з ними щодо рівня задоволення потреб громадян якісними продовольчими товарами.

Об'єктивний історичний аналіз дає підстави стверджувати, що сільськогосподарський механізм залежить не тільки від специфіки власної галузі, але й від суспільно-політичного становища в країні, яке виразно впливає на ефективність функціонування аграрного сектору народного господарства.

Слід зазначити, що результати дослідження тих чи інших соціально-економічних моделей організації сільського господарства нерідко дивують своєю ефективністю. Яскравий приклад тому – особисті присадибні господарства. Колективні господарства, землі яких обробляються механізовано, із застосуванням прогресивних технологій за кількісно-якісними показниками виробленої продукції з одиниці земельної площі не можуть у ряді випадків конкурувати з особистими присадибними господарствами селян.

Пояснення цьому шукати довго не доводиться: відношення до землі, старанність та зацікавленість господаря, результати селянської праці невід'ємно пов'язані з характером власності на найцінніше багатство – землю. В зв'язку з цим існує потреба уважного вивчення проблеми особистих присадибних господарств (ОПГ), бо, власне, саме вони годували

селян, забезпечували їх нагальні прожиткові потреби, а інколи ставали і вагомим джерелом прибутків.

Після смерті диктатора нове радянське керівництво різко змінює попереднє ставлення до присадибних господарств. У серпні 1953 р. Верховна Рада СРСР приймає закон, згідно якого обкладання сільськогосподарським податком здійснювалось за твердими ставками і залежало від розміру присадибної ділянки, а не від доходу, який вона давала [1, 79]. Цей захід приніс значне полегшення селянству, оскільки суттєво зменшувалися розміри податку. За попереднім порядком вся сукупність виробленої в ОПГ продукції розглядалась як товарна (така, що приносить прибуток), а отже, і оподатковувалась. Насправді, у своїй більшості споживалась сім'єю.

На вересневому (1953 р.) пленумі ЦК увага акцентувалась на тому, що згідно Статуту сільськогосподарської артілі головним і вирішальним є громадське господарство, але, разом із тим, кожному двору надається право мати невелике підсобне господарство [2, 30]. Піднімалось також питання про порушення найважливішого принципу артільної форми колективного господарства – правильного поєднання громадського і особистого при підпорядкуванні особистих інтересів громадським. Порушення цього принципу, завищення норм поставок продуктів з присадибного господарства, допущені в податковій політиці хиби щодо господарств колгоспників – все це призвело до різкого зменшення поголів'я худоби у власності колгоспників і завдало великої шкоди інтересам як селян, так і держави [2, 11]. Було визнано, що наявність продуктивної худоби в особистій власності є важливою умовою підвищення матеріального добробуту селянства та збільшення обсягу заготівель продуктів тваринництва в країні, а, отже, вигідна як для колгоспників, так і для держави [3, 386]. Щоб сприяти селянам в розведенні худоби, визнавалось за доцільне звільнити на 2-ге півріччя 1953 р. від м'ясопоставок і не залучати до них у 1954 р. ті господарства, які, за даними на 15 червня 1953 року, не мали власної худоби [3, 394].

Загальний курс на лібералізацію суспільно-політичного життя країни позначився на поліпшенні умов функціонування ОПГ. Внаслідок цього, швидко зросли можливості покращення матеріального становища селян за рахунок реалізації ними власної продукції. Поголів'я худоби, що знаходилось в особистій власності колгоспників, робітників та службовців з 1.07.53 по 1.07.54 рр. різко збільшилось: корів – на 7%, молодняка ВРХ – на 15%, свиней – на 26%, овець – на 35% [4].

Однак, слід зазначити, що непохитна віра М.С.Хрущова у безперечні переваги сільського господарства радянського типу, не давала йому спокійно дивитись на дедалі міцніючі особисті господарства селян. Його бентежив сам факт існування ОПГ. Адже в очолюваній ним країні створювались умови, при яких, на його думку, цей інститут вже невдовзі повинен був припинити своє існування. Відчуваючи, що селяни не поділяють цих міркувань, він знову вдається до вже апробованих заходів.

Вже на початку 1955 р. виходить спеціальна постанова Ради Міністрів СРСР “Про охорону посівів від потрав”, де вказується на існування у колгоспників лишків землі, які потрібно відрізати [5, 616-618]. Хоча було зрозумілим, що дрібні, розкидані по селу клатки землі ніяк не могли раціонально використовуватись колгоспами.

Суворі покарання чекали й тих власників худоби, які допускали потрави. В колгоспі ім.Хрущова Герцаєвського району Чернігівської області була допущена потрава кормових буряків. Матеріали на власників худоби негайно відправили в народний суд [5, 119]. В селі Шепіт Путильського району за потраву 2 га сінокошу з власників худоби через суд було стягнуто 2 тис. крб. [5, 120]. Як наслідок, кількість худоби в селянських господарствах почала швидко скорочуватись.

Темпів цьому додала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6.03.56 р. “Про Статут сільськогосподарської артілі і дальший розвиток ініціативи колгоспників в органі-

зації колгоспного виробництва та управління справами артілі”, в якій вказувалось на необхідність перегляду цілого ряду положень попереднього Статуту у відповідності до нових вимог часу. Це стосувалося питання про максимальну кількість худоби в особистому користуванні. Вона повинна була залежати від місцевих умов. Але, якщо це стосувалося районів розвиненого тваринництва, то в постанові прямо відзначалось, що “навіть чи є потреба зберігати раніше встановлену кількість худоби в особистій власності [6, 8]. Увага акцентувалась на тому, що і присадибний земельний фонд, і кількість худоби у присадибному господарстві надалі повинні скорочуватись по тій причині, що “в кінцевому підсумку колгоспники одержать дохід значно більший” за рахунок підвищення продуктивності праці в колгоспах [6, 9].

Ще більш однозначно ця теза проголошувалась М.Хрущовим на грудневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС, на якому він уже остаточно сформулював думку про скорочення розмірів присадибного господарства і чисельності особистої худоби. Мова йшла навіть про те, що “коли особисті потреби працівників радгоспів у м’ясі, молоці та інших продуктах можуть задовольнятися за рахунок радгоспної продукції, відпадає потреба робітникам і службовцям радгоспів мати своїх корів” [7, 348].

Інколи в літературі зустрічається думка, що підштовхнув Микиту Сергійовича до прийняття такого рішення Бенедиктов, тодішній міністр радгоспів, який в розмові з ним мрійливо говорив, що, за його розрахунками, корів у працівників радгоспів у 1,5 рази менше, ніж в самих радгоспах, а молоко вони дають в 2 рази більше. Він запропонував зібрати їх в одне стадо, що дасть, зрештою, вагомий приріст виробництва молока [8, 9].

Було б невірно твердити, що подібна перспектива повністю відкидалась селянами та робітниками, що мали худобу. З огляду на обіцянку забезпечити їх всім необхідним безпосередньо з колгоспів, дійсно, виникали сумніви щодо доцільності ведення власного господарства. Робітник Миронівського промкомбінату М.Супрун заявляв: “Я живу на околиці міста і тримаю корову. Дружина весь час була зайнята і не мала часу для дітей. Зараз я корову здаю і дружина витратить вільний час для виховання дітей” [9, 101]. До того ж, в багатьох господарствах створювались пункти громадського харчування, послугами яких користувались багато сільських сімей. Колгоспики отримували їжу безпосередньо в полі – там, де вони працювали, або ж в їдальні, а багато хто брав її додому [10]. “Особистим господарством моя родина тепер займається дуже мало. Та й потреби в цьому немає, бо, як кажуть, і хліб і до хліба – все необхідне нам дає громадське господарство, – говорив ланковий колгоспу ім. Леніна Могилів-Подільського району А.Косогор. – Щоправда, в особистому господарстві доцільно одержувати, наприклад, сало та додатково до одержаного з колгоспу – м’ясо. І для цього є цілком можливі” [11].

Отже, навіть за таких оптимальних умов селяни цілком відмовитись від ведення власного господарства не могли. В 1958 р. загальна земельна площа підсобних селянських господарств УРСР становили 2 млн. га (в середньому на господарство припадало 0,36 га) [12, 452]. Присадибні ділянки селян займали картопля, кормові та овочеві культури.

Проте, М.Хрущов наполегливо йшов до проголошеної ним мети, яка виглядала доленосною як для селян, так і для держави загалом. “Наявність великих присадибних ділянок і худоби в особистій власності, – стверджував лідер, – стала серйозною перешкодою на шляху розвитку виробництва” [2, 390]. Скорочення розмірів ОПГ, за його твердим переконанням, дозволило б збільшити надії молока в громадському тваринництві, звільнити жінку від тяжкої роботи в особистому господарстві, колгоспні поля перестали б псуватись через випасання на них власних корів і, що, не менш важливо, серед селян не зберігатимуться дрібновласницькі інтереси [2, 391].

На початку 1958 р. економічно сильні колгоспи розпочали закупівлю ВРХ із особистих господарств селян. Такий захід обґрунтовувався можливостями більш якісного утри-

мання худоби, що дозволить збільшити виробництво м’яса і молока, поліпшити забезпеченість м’ясо-молочною продукцією самих селян.

Переконаливим доказом ефективності такого заходу був, на думку М.С.Хрущова, досвід колгоспників с.Калинівки Хомутівського району Курської області, які, за порадою свого знаменитого земляка, продали всі власні корови колгоспу [13, 80]. Цей почин під тиском влади змушені були підтримати й економічно слабкі колгоспи. При цьому мали місце чисельні порушення принципу добровільності продажу худоби. Селянство вдалось до такої форми соціального протесту як масовий забій ВРХ та свиней. Вище радянське керівництво було вражене таким перебігом подій. Райкоми і райвиконкоми отримали сувору директиву “проводити роз’яснювальну роботу, щоб не допустити забою корів і телиць” [9, 102, 108]. Серйозного ефекту це однак не дало і, як наслідок, – різке скорочення поголів’я худоби у особистих господарствах селян та загальне погіршення забезпеченості населення продуктами тваринництва.

Слід зазначити, що М.Хрущов не раз застерігав місцеве керівництво від адміністративного тиску в цій справі. В лютому 1959 р. він з осудом критикував ті колгоспи, які стали на шлях масової закупівлі корів у колгоспників. Він, зокрема, говорив, що на це можна йти лише там, де добре розвинуте громадське тваринництво і при цьому потреби людей в молоці будуть задовольнятися повністю [14, 406, 497].

В результаті цього непродуманого експерименту різко зменшилась кількість великої рогатої худоби не лише в особистих господарствах, але й загалом по Україні. Сконцентрувавши значну частину селянської худоби, колгоспи і радгоспи також змушені були більшу її частину відправити на забій, бо годувати і утримувати примусово продану селянами худобу було нічим і ніде.

До честі багатостраждального українського селянства слід зазначити, що ні грубі порушення елементарних прав колгоспного двору, ні відсутність достатньої кормової бази, викликані штучними перешкодами, ні повсякчасні завіряння лідерів про перевагу громадського господарства не змогли вплинути на загальну динаміку росту поголів’я худоби у особистій власності селян другої половини 50-х рр. Так, на 1 січня 1959 р. селяни УРСР утримували близько 5033,1 тис. голів ВРХ, з них корів – близько 3449,5 тис. Це перевершувало рівень 1954 р. більше, ніж на 561 тис. голів. На цей період у селянських господарствах нараховувалось також 4207,2 тис. свиней та 1391 тис. овець і кіз [15, 13].

За цих умов на рубежі 50-60-х рр. ОПГ опинились у складній ситуації. Їх наявність визнавалась, однак, адміністративна та ідеологічна атака на них, як на “пережитки” минулого, не припинялась [16]. Вважалося, що обмежувальні заходи по відношенню до ОПГ повинні більш тісно пов’язати процес зростання прибутків населення з суспільним виробництвом. Однак, в кінцевому рахунку, така політика негативно позначилась як на розвитку обсягів сільськогосподарського виробництва, так і на зростанні матеріального добробуту селян [17, 123].

Неефективною видалась і передача підсобних господарств промислових підприємств в підпорядкування сільськогосподарським органам. Як в довоєнний, так і в повоєнний період, коли гостро стояла проблема з продовольством, влада прихильно ставилась до створення подібних господарств. Велика їх кількість була створена і в роки Великої Вітчизняної війни. Кожен керівник великого промислового підприємства пишався, коли йому вдавалось суттєво поліпшити харчування своїх працівників. Однак, М.С.Хрущов був переконаний, що сільськогосподарські органи здатні поставити цю справу на значно вищий професійний рівень. Частину підсобних господарств промислових підприємств приєднали до колгоспів. На базі великих господарств створювались радгоспи. Однак, невдовзі з’ясувалось, що господарства, в раціональному функціонуванні яких раніше були зацікавлені великі заводські колективи, позбавившись їх підтримки в більшості випадків швидко занепадали. Щоправда, далась взнаки і загальна тенденція кризового

стану сфери аграрного виробництва, що втягла їх в свою орбіту.

В умовах тотального наступу на ОПГ посилювалась роль судових інстанцій. Згідно постанови Верховного Суду СРСР від 28.03.60 р., особи та організації, які самочинно збирали врожай або косили на полях колгоспу, несли майнову відповідальність за нанесені збитки, а суди повинні були задовольняти позови колгоспів про стягнення урожаю або ж відшкодування вартості збитків [1, 77].

Наступним кроком у напрямку обмеження селянських ОПГ на Україні став виступ М. Підгорного на січевому (1961 р.) пленумі ЦК КПУ, в якому зазначалось, що “у нас є ще колгоспники, які користуються присадибними ділянками у підвищених розмірах, перетворили їх в основне джерело свого існування. В громадському господарстві вони працюють, як кажуть, про людське око, щоб зберегти за собою пільги, встановлені для колгоспників” [18].

Отримавши команду, місцеве керівництво, на основі спішно прийнятої постанови Ради Міністрів УРСР від 13.03.61 р. “Про стан присадибного землекористування колгоспних дворів”, фактично почало “малу колективізацію”, позбавляючи селян найсвятішого – власної землі, де вони прагнули працювати вільно, без диктату, задля добробуту родини [19].

Проте, селяни ні за яких обставин не бажали втрачати свої земельні ділянки. Про це переконливо свідчить потужний масив селянських листів на адресу ЦК КПУ, в яких вони скаржились на дії місцевого керівництва, спрямовані на вилучення в них землі [20, 3, 8].

Присадибні ділянки, що залишались селянам, були мінімальні за розмірами. До того ж, держава під всілякими приводами постійно намагалась зменшити і їх. В умовах, коли значно більшу частину прибутку селянській сім’ї давало особисте господарство, боротьба за збереження та розширення присадибного землекористування підчас ставала боротьбою за виживання. Тому “загарбниками” землі ще з воєнної доби стала більшість селян. В кінці 50-х - на початку 60-х рр. земельні органи в кожній області щорічно фіксували десятки тисяч “загарбників” землі [21]. Причиною таких “загарбань” стала та проста обставина, що з наявної присадибної ділянки забезпечити кормами худобу було неможливо. Забезпечення колгоспними кормами було мінімальним. А селянин, у зв’язку з економічною скрутою, змушений був триматися за свою худобу до останнього.

Тому наступним кроком керівництва стало прийняття Президією Верховної Ради УРСР у травні 1963 р. відверто репресивних постанов “Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів” [22] та “Про грошовий податок з громадян-власників худоби, які не займаються суспільно-корисною працею, та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення” [22]. Самі назви вже яскраво свідчать про їх сутність. На місцях починається їх активна реалізація. Фінансовими органами УРСР негайно був проведений облік платників нового грошового податку. Було визначено близько 100 тис. його платників, в тому числі 95,8 тис. робітників і службовців, що мали худобу понад встановлену норму та 3,5 тис. господарств колгоспників, що не виробили встановленого мінімуму трудоднів і мали більше худоби, ніж передбачено Статутом сільгоспартілі та 1,1 тис. працездатних громадян, які не займалися суспільно-корисною працею [23, 101]. Кількість худоби, що підлягала оподаткуванню складала 120,5 тис. голів. За неї нараховувався грошовий податок в розмірі 6,1 млн. крб., який потрібно було сплатити до 15 серпня 1963 р. [23, 102]. Ті громадяни, які, отримавши платіжне повідомлення, здавали наявну в них худобу, від сплати податку звільнялись [23, 103]. Наслідком стало те, що в Україні за цей період поголів’я худоби в ОПГ скоротилося на 14,4% (в т.ч. корів – на 9%), свиней – на 20%, овець і кіз на 53,3% [24, 28].

Загалом, питома вага особистих підсобних господарств у загальних обсягах виробництва тваринницької продукції, як видно з нижченаведеної таблиці*, весь час знижувалась.

Табл. 1

Вид продукції	1950 р.	1958 р.	1962 р.	1964 р.
Свинина	73,4	58,8	53	56,1
Молоко	80,9	49,5	40,3	40
Яйця	89,4	85,9	84,5	82,5

Однак, це було зумовлено не лише збільшенням її виробництва в колгоспах і радгоспах, а й необґрунтованим обмеженням зазначених господарств, упередженим ставленням до них як до “індивідуального сектору”. Виняток становить лише виробництво свинини, яке після адміністративного розгулу 1960-1962 рр., коли спеціальні рахівники переписували по дворах в селах та райцентрах кожну свиню, у 1964 р. в порівнянні з 1962 р., збільшилось на 3,1 відсотки.

В контексті проблеми слід спеціально зупинитись на аналізі стану поголів’я продуктивної худоби у власних господарствах селян.

Табл. 2

Види худоби	1951 р.	1954 р.	1959 р.	1963 р.	1964 р.
Велика рогата худоба	5198	5177	5930	5764	4725
В т.ч. корови	3650	3497	4120	3274	3248
Свині	3049	5617	4970	5108	4323
Вівці	913	964	1121	810	651
Кози	710	1645	596	624	689

Дані таблиці № 2** засвідчують, що протягом досліджуваного періоду чисельність худоби постійно коливалась. Найбільш продуктивним в цьому відношенні був 1959 рік, коли практично по всіх показниках відбувається помітне зростання. Виняток становить лише кількість свиней. Це пояснюється, в першу чергу, підвищенням попиту заготівельних організацій до закупівель свинини, а по-друге, – відсутністю належної кормової бази для їх утримання. Стоєво поголів’я великої рогатої худоби, то помітно прогресувала тенденція до його збільшення (за винятком 1963-1964 рр. внаслідок сумнозвісних постанов 1963 р.). Тобто, практично по всіх показниках відбувається очевидне кількісне скорочення поголів’я продуктивної худоби (за винятком свиней) у порівнянні 1951 та 1964 рр.

На межі 50-60-х рр. йшов активний процес наступу на особисте присадибне господарство. Загалом, поділяючи таку точку зору, деякі дослідники, зокрема, І.Гордєєв, обстоюють думку, що державна політика в цей період не була прямо спрямована на зниження продуктивності присадибного господарства. “В дійсності ця політика була суперечливою. В ній була присутня як підтримка особистих господарств селян, що забезпечувало напівкоштовну працю колгоспників, так і гоніння на них. Місцева влада змушена була діяти в рамках коливань державної політики по відношенню до ОПГ селян, пом’якшуючи або роблячи її більш жорсткою, у відповідності до чергових рішень партії та держави” [25].

Постійні втручання радянського керівництва в історично сформований спосіб селянського життя негативно позначилось на ньому. М.С.Хрущов допустив надзвичайно серйозну помилку, ігноруючи цей сектор аграрної економіки. Суб’єктивні ідеологічні переконання лідера партії, всупереч об’єктивним даним щодо продуктивності суспільного та присадибних господарств, відіграли вкрай негативну роль в долі особистих присадибних господарств.

Між тим, праця в ОПГ, як це на перший погляд не дивно, фактично і була втіленням комуністичних принципів в ім’я яких догматично обмежене партійно-радянське керівництво всіляко намагалось їх знищити. Адже саме тут повністю втілювався принцип самореалізації особистості, розкриття всіх граней її таланту: працелюбності, енергійності і економічної культурності. Люди, зайняті в присадибному господарстві, не просто виконували функції робітника, зайнятого на тій чи іншій операції, але і агронома, економіста, зоотех-

ніка, торгівця. Значно ширшим, цікавішим стає і сам зміст праці, а отже і життя людини.

* Таблицю складено і розраховано за: Народне господарство УРСР в 1964 р. — К., 1965. — С.243-297; Народное хозяйство УССР. — К., 1977. — С.191.

** Таблицю складено за: Тваринництво України. Статистичний збірник. — К., Б. р. — С.17; Народное хозяйство УССР. — К., 1987. — С.141.

1. Сборник законодательных актов о земле. — М., 1962.
2. Хрущов М.С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства: Промови і документи в 7 т. — Т. 1.: Вересень 1953 — січень 1955 р. — К., 1963.
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. — Т. 6: 1941-1954. — К., 1980.
4. Редакційна стаття. За дальший розвиток соціалістичного сільського господарства // Колгоспник України. — 1954. — №1.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - ф. 1, оп. 30/2, спр. 3751.
6. Об Уставе сельскохозяйственной артели и дальнейшем развитии инициативы колхозников в организации колхозного производства и управления делами артели. — М., 1966.
7. КПРС в резолюциях и решениях з'їздів, конференцій... - Т. 7: 1955-1959. — К., 1981.
8. Гаврилюк А. Хрущев и крестьянство // Сельская молодежь. — 1989. — №12.
9. ЦДАГО України. - ф. 1, оп. 80, спр. 1271.
10. Нижній М.І. Щомісячне авансування колгоспників натурою // Колгоспник України. — 1955. — №10.
11. Косогор А.К. Бюджет моєї родини // Колгоспник України. — 1957. — №10.

12. Історія селянства Української РСР в 2 т. — Т.2.: Від великого Жовтня до наших днів. — К., 1967.
13. Зеленин И. Е. Аграрная политика Н.Хрущёва и сельское хозяйство страны // Отечественная история. — 2000. — № 1.
14. Хрущов М.С. Будівництво комунізму в СРСР... - Т. 3.: Січень 1958 — травень 1959 р. — К., 1963.
15. Тваринництво Української РСР. Статистичний збірник. — К., 1960.
16. Мишанин Д.И. Экономическая политика социалистического государства по отношению к личному подсобному хозяйству // Социалистическое государство и управление экономикой. — Саратов, 1975.
17. Арутюнян Ю.В. Социальная структура сельского населения СССР. — М., 1971.
18. Виступ М.В. Підгорного "Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства" на січневому Пленумі ЦК КПРС 1961 р. // Колгоспне село. — 1960. — №17.
19. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. - К., 1961. - Вип. 3.
20. ЦДАГО України. - ф. 1, оп. 80, спр. 1289.
21. Безнин М.А. Классовая борьба в советской колхозной деревне // Крестьянское хозяйство: история и современность. — Вологда, 1992. — Часть II.
22. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. — Т.7. — К., 1964.
23. ЦДАГО України. - ф. 2, оп. 10, спр. 1428.
24. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. — Львів, 1996.
25. Гордиев И.А. Политика Советского государства в послевоенной деревне и развитие личных подсобных хозяйств крестьян // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии. — Вологда, 1995.

Надійшла до редакції 23.11.02 р.

Екологічні аспекти функціонування АПК сучасної України

А.Г.Морозов, С.А.Морозова

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

Об'єктивне відображення довгострокової і середньострокової картини сільськогосподарського розвитку є однією з головних умов вироблення адекватної і ефективної аграрної політики в Україні. Усталена практика оцінки результатів сільськогосподарського виробництва у грошових показниках не відповідає вимогам об'єктивності, адже грошова одиниця «прив'язана» до золотого еквіваленту, значення якого у реальному біосферному кругообігу мізерне. Тим більше, що із сучасним розвитком монетарних технологій грошова одиниця взагалі набула віртуального характеру. Ціноутворення стало предметом кредитно-банківських маніпуляцій, а тому лише частково відображає технічні, залишаючи поза увагою природні.

Найбільш об'єктивним методом для проведення такого роду аналізу є енергетичний. Методичної основи даного методу наведено у науковій літературі [1-6]. Суть цього методу зводиться до того, що рослинницька і тваринницька продукція і всі види витрат на її отримання виражаються в енергетичних показниках. Виходячи з даної методології було обраховано показники рослинницької галузі сільськогосподарського виробництва Черкаської області за період з 1950 року.

Енергетичні розрахунки висвітлили специфічні сторони, які мало видимі з усталених показників, що характеризують стан сільського господарства. Очевидними стають суттєві диспропорції в процесі розвитку рослинництва за останні пів сторіччя. Так, слід констатувати невинне нарощення частки витрат техногенного походження

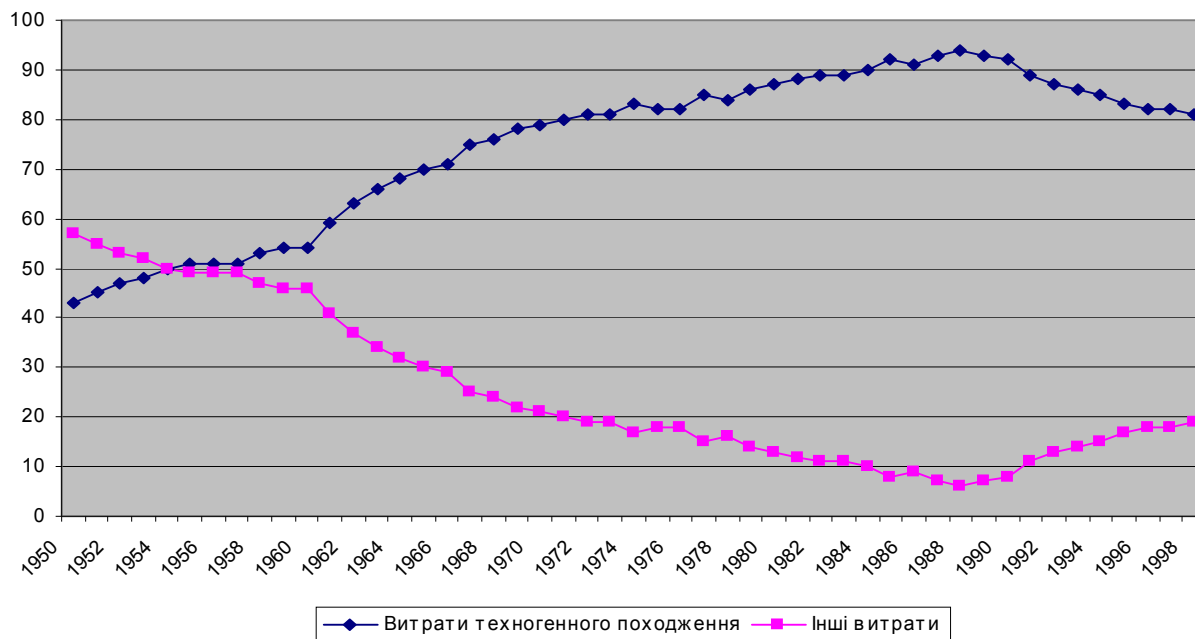
(мінеральних добрив, пестицидів, засобів механізації, паливно-мастильних ресурсів, електроенергії, споруд виробничого призначення) на фоні зменшення нетехногенних витрат, які складають праця, тяглова худоба, насіння, органічні добрива. Співвідношення між цими видами витрат змінювалось від 43: 56% на початок досліджуваного періоду (1950 р.) до 94:6% на кінець 80-х років (Див. діаграму 1). Показово, що не зважаючи на важку економічну кризу останніх років, частка витрат техногенного походження утримується на рівні 82-81%. В той же час енергетичні розрахунки динаміки загальних витрат техногенного походження свідчать про їх нинішнє більш як двократне падіння в порівнянні з 1988-1989рр. Таке співвідношення цих показників свідчить про встановлення протягом другої половини ХХ ст. пріоритетного значення техногенної складової в структурі сільського господарства і значне зниження ролі інших – нетехнічних – засобів сільськогосподарського виробництва.

Кампанія механізації в досліджуваному регіоні розпочалась у 30-х роках. На початок 50-х років витрати у вигляді засобів механізації (тракторів, комбайнів, сільськогосподарських машин та знарядь) в аграрному виробництві Черкаської області становили 1,1 - 1,0 тис.МДж/га. Щорічний приріст цього показника до 1989 року становив 0,1 тис.МДж/га, а протягом 1962-1968 рр. склав 0,3-0,4 тис.МДж/га. На 1989 рік цей показник досяг максимуму і склав 6,1 тис.МДж/га. Відтоді розпочався неухильний спад, темпи якого склали 0,3-0,9 тис.МДж/га в рік. З 1994 року цей показник стабілізувався на рівні 3,8-3,9 тис.МДж/га, що відповідає рівню 1968 року (Див. діаграму 2).

Іншим важливим показником, який характеризує стан техногенної підсистеми, є величина витрат паливно-мастильних ресурсів. Адже власне усі засоби механізації є засобами додаткового вкладення енергії пального в агроєко-систему з метою збільшення врожаю. Тому саме цей по-

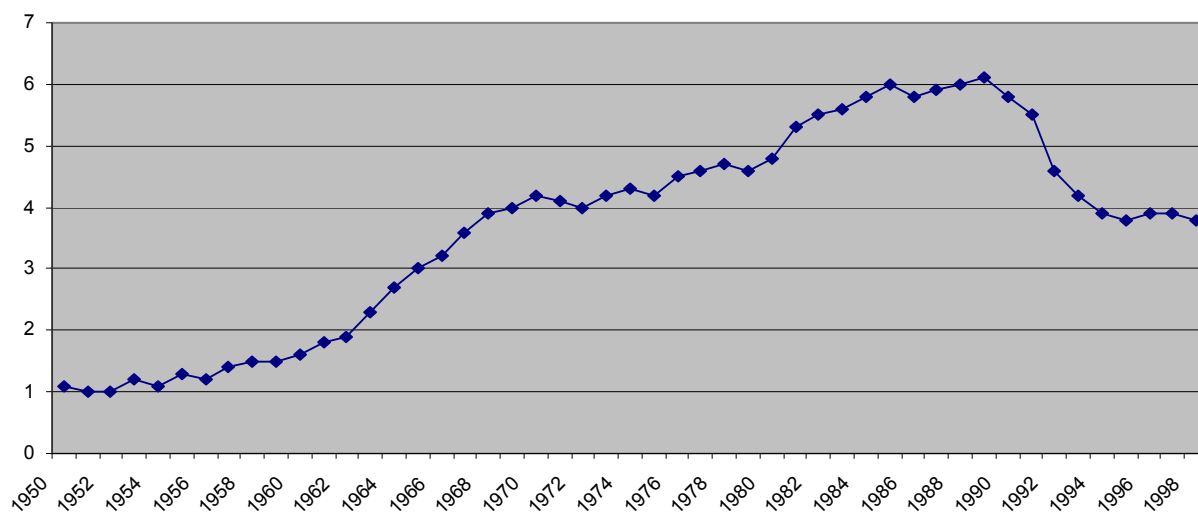
ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРИ ВИТРАТ У С/Г ВИРОБНИЦТВІ ЧЕРКАЩИНИ, %

Диагр.1

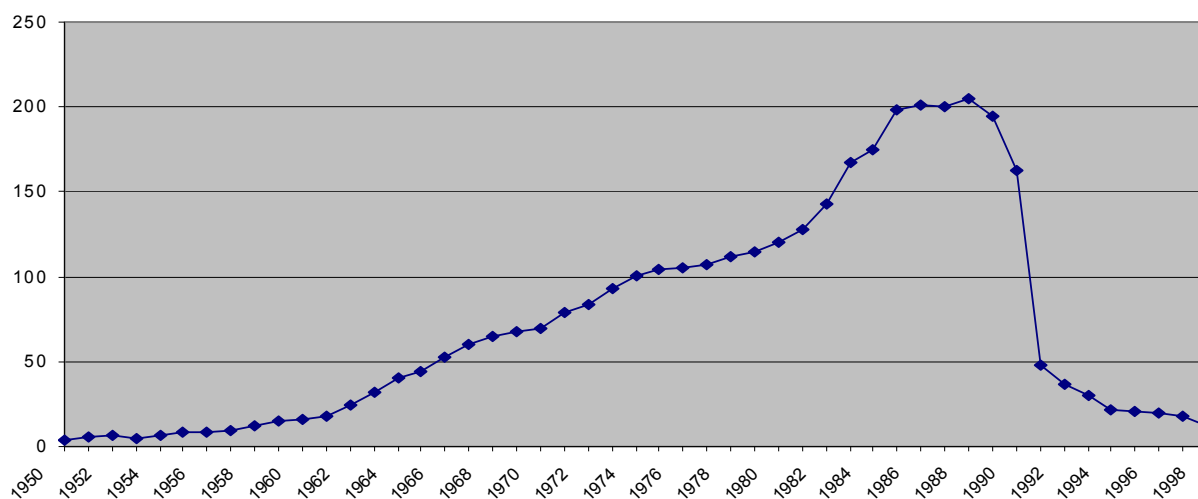
**ДИНАМІКА ВИТРАТ У ВИГЛЯДІ ЗАСОБІВ МЕХАНІЗАЦІЇ (ТРАКТОРИ, КОМБАЙНИ, С/Г
МАШИНИ ТА ЗНАРЯДДЯ) У С/Г ВИРОБНИЦТВІ ЧЕРКАЩИНИ, тис.МДж/га**

Диагр.2

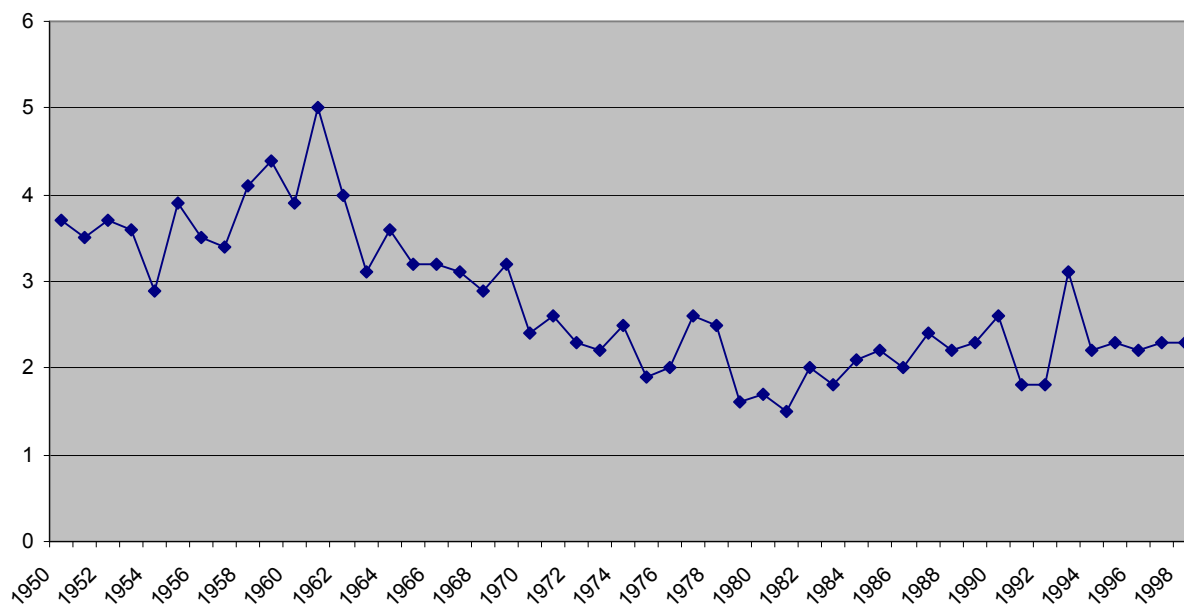
**ЗАСТОСУВАННЯ МІНРАЛЬНИХ ДОБРИВ У С/Г АІРОБНИЦТВІ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ, кг
діючої речовини на 1 га ріллі**

Диагр.3

ДИНАМІКА ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ С/Г ВИРОБНИЦТВА ЧЕРКАЩИНИ, відносні одиниці

Диагр.4

С.А.Морозова

ПОРІВНЯННЯ ЗАХІДНОЇ І СХІДНОЇ СТРАТЕГІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІОЕКОСИСТЕМИ

Безумовний пріоритет західної економічної парадигми суттєво впливає на формування української економічної системи за її взірцем. Це, однак, обумовлює і необхідність критичного осмислення досвіду західноєвропейської цивілізації, зокрема в галузі сільськогосподарського природокористування.

Адже якщо відмовитись від усталених стереотипів сьогодення й із засад сучасного системного мислення спробувати об'єктивно проаналізувати існуючий стан справ – відкривається картина відмінна від усталеної точки зору щодо напрямів, форм і темпів розвитку сільськогосподарського виробництва.

Одним із корисних напрямків дослідження проблеми є порівняльний аналіз Західної і Східної стратегій цивілізаційного розвитку через призму загальної концепції функціонування соціоекосистеми.

Слід зазначити, що на початок зіткнення в XVI ст. цивілізаційної моделі Західної Європи і тих, що сформувались в Китаї, Індії та арабо-мусульманському світі співвідношення сил було іншим. І Китай, і Індія, і навіть Близький Схід за рівнем розвитку сільського господарства, ремесел, технологій, науки, культури державної організації набагато перевершували західноєвропейську модель. Цієї точки зору дотримується більшість дослідників. Серед них, зокрема автори ґрунтовних новітніх праць Г.А. Бачинський, Р.К. Баландін і Л.Г. Бондарев, Г.А. Беллер, Ю.В. Павленко [1; 2; 3; 4]. На той час вона значно відставала від східної не лише за рівнем системної організації територій – окремих держав як цілісних соціо-природних систем, але також і за рівнем розвитку механізму соціальної диференціації. (Доступ до державного управління за спадковим принципом або принципом фаворитизму виглядає неефективним з точки зору системної організації). Рівень продуктивності сільського господарства західноєвропейської моделі також був відносно низьким. До того ж, характерне для Європи орне землеробство значно виснажувало ґрунт та викликало ерозію. Зовсім недостатньо використовувався потенціал органічних добрив.

Представники західного світу довгий час не розуміли мотивів китайської політики відмежування. Г.А. Беллер аргументовано твердить, що вже «на XV сторіччя рівень розвитку Китаю дозволяв здійснити промислову революцію. Багато механічних пристроїв чи принципів їх дії тут були відомі на багато раніше, ніж в Європі, зокрема, на той час відомим був принцип дії парової машини, порох і все, що з ним пов'язане. Китайці на 2 тис. років випередили Європу у виплаві сталі. Досконалішою була і сама технологія лиття металів. У VI ст. до н.е. уже широко на полях застосовувалась худоба як тяглова сила. В практиці штучного угноєння Китай на 2000 років випередив Захід» [1, 45]. Слід особливо відзначити організований характер науки. «Держава надавала субсидії на наукові експедиції та експериментальні роботи» [1, 47]. Уже в епоху раннього середньовіччя деякі міста Китаю нараховували мільйони жителів, в той час як в Європі великими вважались міста з 2-5 тисячами жителів. Виходячи з цього, не викликає сумніву теза про те, що якби в Китаї домінувала західноєвропейська парадигма економічно-просторового розвитку, то існувала реальна можливість захоплення Китаєм на XV сторіччя усього Далекого Сходу і Середньої Азії.

Переваги Західної Європи і Північної Америки (в широкому розумінні Західної цивілізації) виявилися лише з переходом до індустріального типу ведення господарства, в тому числі в аграрній сфері. Цей перехід був започаткований епохою Відродження. Відтоді диктувати умови напрямку розвитку суспільства став банківський капітал. Відсоток банкірів у суспільстві як в ті далекі часи, так і на сучасному етапі залишається вкрай не значним, але з того часу європейська цивілізація надалі розвивалась виходячи з їх інтересів. З доби Відродження розпочався процес наг-

казник - величина вкладення енергії пального - найбільш об'єктивно характеризує стан технічного потенціалу системи. У 1950 році, в перерахунку на 1 гектар сільськогосподарських угідь, було використано 2,6 тис. МДж паливно-мастильних матеріалів. Темпи зростання цього показника поступово набирали прискорення - від 0,2 тис. МДж/га на рік у 50-ті роки до близько 1,0 тис. МДж/га в рік на кінець 60-х - початок 70-х років. Найбільше пального було використано у тому ж таки 1989 році - 22,4 тис. МДж/га. Відтоді розпочався спад, який триває і донині. Рівень використання паливно-мастильних матеріалів на 1998 р. становив 10,2 тис. МДж/га, що більш як удвічі нижче рівня кінця 80-х років. Повертаючись до факту стабілізації показників витрат засобів механізації на фоні зниження витрат цією технікою пального, слід відзначити зниження ефективності цієї техніки, що свідчить про її старіння, зношення.

Важливим фактором інтенсифікації сільського господарства стало використання мінеральних добрив. Рівень використання їх у Черкаській області порівняно з загальноукраїнськими показниками відрізнявся досить стабільним перевищенням за весь період (приблизно у 1,5 рази). На початок досліджуваного періоду рівень внесення мінеральних добрив на гектар ріллі становив усього 4 кг діючої речовини. Але їх застосування непинно нарощувалось аж до 1989 року. Тоді кількість внесених мінеральних добрив сягнула 205 кг діючої речовини на 1 га ріллі (Див. діаграму 3).

На цьому фоні особливий інтерес становить аналіз динаміки ефективності сільськогосподарського виробництва (Див. діаграму 4). Найвищими ці показники були протягом 50-х років, пік прийшовся на 1961, коли енергетична ефективність сягнула 5,0 відносних одиниць. Надалі вона суттєво знизилась. Мінімум прийшовся на 1981р. – всього 1,5. На сучасний момент цей показник стабілізувався на рівні 2,3, що нижче від 1950 р., коли він складав 3,7. Детальний аналіз шляхів підвищення саме енергетичної сторони сільськогосподарського виробництва представляє особливий науковий інтерес.

Підсумовуючи, слід зазначити, що економічній підсистемі АПК був властивий бурхливий розвиток, пік якого прийшовся на 1989 рік. Темпи її розвитку набагато перевищували темпи росту врожайності сільськогосподарських культур. Збереження ролі технологічних засобів, не дивлячись на важку економічну кризу, свідчить про вироблені структурно-функціональні перегини в аграрному секторі. Основна увага як пів сторіччя тому так і зараз приділяється економічній родючості (тобто нарощуванню використання мінеральних добрив, отрутохімікатів, пального, тощо). Негативною стороною цього є приховування процесів втрати природної родючості. За таких умов інтенсивний ріст врожайності змінюється його стабілізацією, а потім обвальним падінням, не дивлячись на збільшення масштабів застосування штучних засобів підвищення врожайності.

1. Володин В.М. и др. Методика оценки эффективности систем земледелия на биоэнергетической основе. – М., 1989.
2. Коренец В.В., Козловцев А.Ф. Энергетическая эффективность возделывания сельскохозяйственных культур. Методические рекомендации. – Волгоград, 1985.
3. Коренец В.В. Энергосберегающие пути в растениеводстве. – Волгоград, 1988.
4. Медведовський О.К., Іванченко П.І. Енергетичний аналіз інтенсивних технологій в сільськогосподарському виробництві, – К., 1988.
5. Методические рекомендации по определению энергоёмкости производства основных видов сельскохозяйственной продукции. – М., 1984.
6. Новацкий Т. Количество и баланс потребления энергии в сельском хозяйстве: изменения и тенденции (Методология). – Женева, 1982.

Надійшла до редакції 25.11.02 р.

ромадження капіталу, який все набирає обертів за законами системи, що саморозвивається. Необхідність покривати всезростаючі борги спричинила ганебну практику «хрестових» походів, загарбання і експлуатацію величезних колоній, використання нових і нових джерел енергії (зокрема, викопного палива). Проте, аж до кінця XVIII ст. не було явних переваг Заходу перед Сходом у жодній сфері життєдіяльності. Єдиний виняток - досвід і механізм фінансово-торгівельної експансії. На той час у торгово-банківських об'єднаннях Західної Європи вже були сконцентровані значні капітали і ресурси (наприклад, Ост-Індійське товариство в Голландії).

Постає питання: чому, маючи набагато кращі стартові можливості, в Китаї та й цілому ряді інших країн Сходу не були використані реально існуючі можливості індустріального розвитку? Слід зазначити, що рівень східної філософської думки і донині, за висновком багатьох філософів, залишається значно вищим від західноєвропейського. У стародавньому Китаї була вироблена оригінальна філософська концепція людського буття, що докорінно відрізнялася від західноєвропейської. Англійський дослідник Дж. Нідам подає її сутність у такому концентрованому вигляді: отримувати користь з природи речей без втручання. У взаємовідносинах з природою це означало «намагання використовувати існуючі в природі джерела енергії, до мінімуму зводячи своє втручання у природні механізми» [1, 29]. Екстенсивний шлях розвитку рано чи пізно заводять у глухий кут. Рівень розвитку філософської думки Китаю дозволив усвідомити це набагато раніше, ніж до цього ж висновку прийшли європейські мислителі.

Отже, якщо у випадку конфуціанської чи буддистської ментальності (цивілізації Китаю, Кореї, Японії) природні екосистеми максимально перетворені в агроекосистеми, які відзначаються високою продуктивністю та стабільністю, створені ефективні механізми саморегуляції соціо-екосистем, то носії ментальності іудейсько-християнської традиції (Західна Європа та Північна Америка) не створили практично стійких агроекосистем і відповідний механізм саморегуляції соціо-екосистем.

Інтереси грошового зиску за своєю внутрішньою сутністю суперечать інтересам соціуму в цілому. Такий стан речей вигідний, насамперед, тим, хто його запровадив - високорозвиненим індустріальним країнам. Україна вступила у фазу індустріального розвитку приблизно на два сторіччя пізніше, ніж Західна Європа, і тому об'єктивно не може рівноправно конкурувати у цій сфері.

Важкою загрозою для сфери життєдіяльності людини є втрата біологічного різноманіття. Вадодою західної аграрної стратегії максимізації прибутку через все ширше використання технократичних методів і засобів є те, що вона вигідна лише за умови неупинного нарощення показників, які її характеризують. Застій у зростанні потужності техногенних засобів виробництва загрожує спадом для всієї системи. Нарощення інтенсивності речовинно-енергетичних циклів у агро-екосистемі можливе за умови втягнення нових і нових потенційних резервів, яким, однак, властиве поступове вичерпання. Перенапруження ресурсного потенціалу гарантовано веде до деградації агроекосистеми, що знаходить окремі прояви у численних кризових ситуаціях, масштаби яких поступово розростаються і охоплюють екосферу в цілому. Картина, яку ми спостерігаємо нині, є процесом переростання окремих кризових явищ у сфері економіки - забруднення навколишнього середовища, виснаження та ерозія ґрунтів, зниження народжуваності - до масштабів системної кризи.

Слід також зазначити, що сучасна оцінка ефективності сільськогосподарського виробництва є достатньо тенденційною. Враховуються лише показники, які демонструють перевагу індустріального способу виробництва. Сильною стороною такого способу є висока врожайність агро-систем, досягнута штучними засобами, як то: техніка,

хімічні добрива, пестициди. Все це маскує процес втрати агроекосистемами природної родючості, виснаження її потенціалу. Приклади обвальних катастрофічних змін ґрунту ми маємо у високорозвинених західних країнах. Так, наприклад, уже на початку XX ст., коли мінеральні добрива в Україні були ще практично невідомі, в Голландії в захваті від здавалось захоплюючих перспектив швидкого підвищення продуктивності землеробства, їх вносили біля 600 кг на 1 га [5, 15]. За десятки років використання примітивних добрив першого покоління типу аміачної селітри, які попри поживні речовини містили ще значний відсоток баластів, в орні землі була внесена величезна кількість шкідливих для ґрунтів речовин. Розпочавшись ще на зорі XX ст., цей процес триває вже довгі десятики років фактично не сповільнюючи темпів. Так, вже на початку 80-х років в тій же Бельгії на 1 га вносилося 322 кг мінеральних добрив (в діючій речовині), тобто, по суті, ті ж 600 кг 1900 року [6, 12]. Такі хімічні навантаження привели до того, що ґрунт із складного біоорганомінерального комплексу перетворився на субстрат, позбавлений саморегуляції, а отже, і природної родючості. Урожай там можливо отримувати лише завдяки складним технологіям штучного підтримання балансу поживних елементів і сприятливої кислотності ґрунту.

На протипагу розповсюджені стереотипи щодо триумфу Західної цивілізаційної моделі природокористування, реальна картина має дещо інший вигляд. Виявляється, що «чистий» прибуток сільського господарства у так званих примітивних доіндустріальних системах аграрного виробництва значно вищий. Для пояснення цього звернемося до енергетичної сторони вартості сільськогосподарської продукції. В літературі використовується показник - коефіцієнт енергетичної ефективності виробництва (КЕЕ), який відображає кількість виробленого корисного продукту на одиницю витраченої енергії. Левова частка енергетичних витрат припадає при цьому на паливе, електроенергію, засоби механізації та хімізації. Чим інтенсивніший характер ведення сільського господарства, тим нижчий коефіцієнт його ефективності. За умов тропічного землеробства КЕЕ становить пересічно 1/65, тобто на одну витрачену калорію мускульної енергії припадає 65 кал. отриманого врожаю. В помірних широтах цей коефіцієнт дещо менший, коливається в межах 1/10-20. У сучасному індустріальному сільському господарстві Заходу цей показник складає вже 1/1 - 1/0,1, тобто, 1 кал. вирощеного врожаю обходиться у 10 калорій техногенної енергії [7, 9].

Тому високорозвинені країни Заходу швидкими темпами переходять до так званих альтернативних, тобто, відмінних від індустріальних, систем землеробства (біологічне, біодинамічне, стійке землеробство). По суті, альтернативне землеробство ґрунтується на засадах оптимізації природних, соціальних та економічних процесів, їх гармонізації. На сучасний момент активна пропаганда індустріальних методів і способів виробництва ведеться лише на периферії Західного світу.

1. Беллер Г.А. Экзамен разума. - М., 1988.
2. Баландин Р.К., Бондарев А.Г. Природа и цивилизация. - М., 1988.
3. Павленко Ю.В. История світової цивілізації: Соціо-культурний розвиток людства. - К., 1996.
4. Кульпин Э.С. Бифуркация Запад - Восток: Введение в социосистемную историю. - М., 1996.
5. Одинец В. Як нам підвищити продуктивність рілляництва. - К., 1926.
6. Троценко И.Д. Кому служит «зеленая Европа». - М., 1982.
7. Бачинський Г.А. Основы соціо-екології. - К., 1995.

Надійшла до редакції 25.11.02 р.

НАШІ АВТОРИ

ТРИГУБ Петро Микитович — доктор історичних наук, професор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П.Могили.

ЗАПАРА М.І. — пошукач Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

БАБЕНКО Людмила Леонідівна — докторант Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, кандидат історичних наук, доцент.

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович — доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького, директор музею історії ЧДУ.

МЕДАЛІЄВА Оксана Захарівна — аспірант кафедри всесвітньої історії Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

ДРОВОЗЮК Степан Іванович — кандидат історичних наук, доцент, декан факультету підприємництва Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович — асистент кафедри історії України Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

ЛАСТОВСЬКА О.І. —

ДУДКА Людмила Георгіївна — аспірантка кафедри українознавства Кременчуцького державного політехнічного університету.

СОЛЮДКА Людмила Миколаївна — аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

РАБЕНЧУК Олег Петрович — аспірант відділу історії культури українського народу Інституту історії України НАН України.

МОРГУН В.А. — кандидат історичних наук, Донецьк.

КИРИЧУК Т.Н. — пошукувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

КРАМАРЧУК Тетяна Дмитрівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Черкаського інституту пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МВС України.

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович — аспірант кафедри історії України Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького, заступник директора музею історії ЧДУ.

БОЄЧКО Владислав Федорович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

ГУРЖІЙ Олександр Іванович — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ДЕСЯТНІКОВ Ігор Володимирович — аспірант

ДОРОШЕНКО Вікторія Олександрівна — аспірантка кафедри Новітньої історії Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

ВОВК Юрій Іванович — викладач Волинського інституту менеджменту.

РЕЄНТ О.П. — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії НАНУ.

ДУДКА В'ячеслав Іванович — викладач кафедри українознавства Кременчуцького державного політехнічного університету

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна — аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри Новітньої історії Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

ВОЛОШКЕВИЧ Генадій Андрійович — асистент кафедри Новітньої історії Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

МАРОЧКО Василь Іванович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України.

ОНІШКО Тетяна Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та кооперативного руху Полтавського університету споживчої кооперації України.

ОНІЩЕНКО Ольга Володимирівна — доцент кафедри історії та кооперативного руху Полтавського університету споживчої кооперації України.

ВЕСЕЛОВА О.М. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ДЕСЯТНІКОВ О.В. — аспірант

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна — старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського

ЗЕМЗЮЛІНА Наталія Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри Новітньої історії Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри Новітньої історії Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

МОСКАЛЬОВ Борис Григорович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України та політології Харківського державного технічного університету сільського господарства.

ТІТОВ Олександр Іванович — м. Віттен, Німеччина.

ЯКИМЕНКО Микола Андрійович — доктор історичних наук, завідувач кафедри українознавства Полтавського державного сільськогосподарського інституту.

РИБАК Іван Васильович — кандидат історичних наук, професор кафедри історії Східної Європи та археології Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

РОМАНЮК Іван Миронович — кандидат історичних наук, доцент, кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

ЛУБКО Інна Миколаївна — кандидат історичних наук, асистент кафедри новітньої історії Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

МОРОЗОВА Софія Анатоліївна — викладач кафедри загальної екології та природокористування Черкаського державного технологічного університету.

ББК 63.3 (4Укр)
С–12

УДК 94 (477): 332.2

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 6

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск — *С.В.Корновенко*

Комп'ютерна верстка і макетування — *К.В.Івангородського*

Український селянин: Збір. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького,
А.Г.Морозова. — Черкаси: РВВ ЧДУ, 2003. — Вип. 6. — 101 с.
(Пам'яті Р.Д.Ляха)

Матеріали, пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України. Автори статей розкривають різні аспекти історії селянства, зокрема, роль видатних постатей в аграрній історії, проблеми історіографії, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і усіх, хто цікавиться аграрною історією України.

ISBN 966-7986-12-8

*Свідоцтво ДК № 294. Здано до набору 02.12.2002.
Підписано до друку 12.02.2003. Формат 84x108/16. Гарнітура Times.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 14,54. Тираж 500 прим. Зам. №*

Віддруковано у видавничому відділі Черкаського
державного університету ім. Б.Хмельницького.
18031, Черкаси, бульв. Шевченка, 81, кімн. 117, тел. (0472) 37-13-16
e-mail: cic@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>